enciclopedia franceză

texte alese

enciclopedia franceză

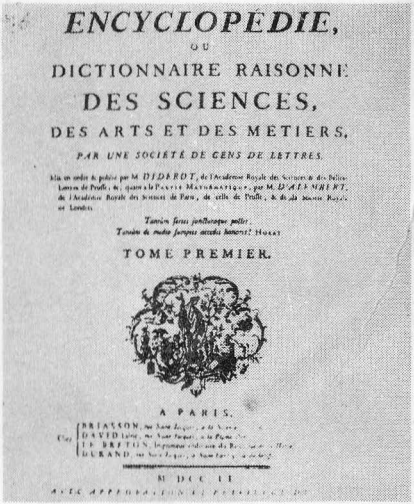
ENCYCLOPEDIE,
OU
DICTIONNAIRE RAISONNÉ
DES SCIENCES,
DES ARTS ET DES MÉTIERS,
PAR UNE SOCIÉTÉ DE GENS DE LETTRES.
Mis en ordre & publié par M. DIDEROT, de l'Académie Royale des Sciences & des Belles-Lettres de Prusse; & quant à la Partie Mathématique, par M. D'ALEMBERT, de l'Académie Royale des Sciences de Paris, de celle de Prusse, & de la Société Royale de Londres.
Tantùm series juncturaque pollet;
Tantùm de medio sumptis accedit honoris! HORAT.
TOME PREMIER.
A PARIS.
BRIASSON, rue Saint Jacques, à la Science.
DAVID l'aîné, rue Saint Jacques, à la Plume d'or.
LE BRETON, Imprimeur ordinaire du Roi, rue de la Harpe.
DURAND, rue Saint Jacques, à Saint Landry, & à la Sagesse.
M. DCC. LI.
AVEC APPROBATION ET PRIVILEGE DU ROI.

«Dacă ne-am gîndi cît de cît la legătura pe care o au descoperirile între ele, ne-am putea da seama cu uşurinţă că ştiinţele şi artele îşi dau un sprijin reciproc şi că există deci un lanţ care le uneşte. Dar dacă adesea e greu să reduci fiecare ştiinţă sau fiecare artă la un număr de reguli sau de noţiuni generale, e cu atît mai greu să cuprinzi într-un singur sistem ramurile infinit de variate ale ştiinţei umane.»

D'ALEMBERT
(Discurs preliminar al Enciclopediei)

editura minerva

Lei 5

Pentru versiunea românească toate drepturile rezervate Editurii Minerva („B.P.T.").

Nota traducătoarei

Culegerea de față, care, în intenția „Bibliotecii pentru toți", face parte dintr-o suită viitoare de extrase din *Enciclopedia* franceză reproduce volumul *Textes choisis de l'„Enciclopédie"...* par Albert Soboul *(Texte alese din „Enciclopedie"...* de Albert Soboul), Paris, Editions Sociales, 1952, la care am adăugat un număr de 14 articole, selectate de noi și indicate în text prin asterisc (*).

S-a renunțat la prefață și la cronologia *Enciclopediei,* datorate lui Albert Soboul.

Au fost păstrate comentariile preliminare la articolele din *Enciclopedie,* ca și notele de subsol ale lui Albert Soboul, indicate A. S. ; restul notelor de subsol existente în volum ne aparțin.

Înserierea articolelor s-a făcut alfabetic, după nomenclatura românească a titlurilor, care nu corespunde întotdeauna celei franceze.

Articolele sînt parte semnate, parte nesemnate ; acestea din urmă se datoresc în general lui Diderot. Acolo unde s-au făcut și alte atribuiri, le-am indicat în notele de subsol. Referitor la textul propriu-zis : stilul unora dintre articole apare greoi, din cauza frazelor lungi și a punctuației adesea improprii ; în aceste situații, ne-am permis să fracționăm materialul în paragrafe și într-o oarecare măsură să-l modernizăm.

PREFAȚĂ

SINTEZA GÎNDIRII „LUMINILOR" : *ENCICLOPEDIA*

1. Peripețiile unei întreprinderi colosale

Trei factori de căpetenie, care acționează de obicei independent, împletindu-și numai arareori acțiunea benefică, au concurat deopotrivă la realizarea *Enciclopediei* — monumentala sinteză critică a gîndirii luminilor : o inițiativă editorială oportună, un om de geniu dispus s-o asume și o conjunctură prielnică sub raport intelectual.

Inițiativa a aparținut unui librar parizian, Le Breton, destul de receptiv ca să sesizese cererea difuză a pieții, destul de temerar ca să-și investească banii într-o întreprindere plină de riscuri și destul de abil ca s-o ducă pînă la capăt scoțînd castanele din foc, în pofida nenumăratelor dificultăți întîmpinate.

Girantul, coordonatorul și creierul colosalei lucrări a fost Denis Diderot, o personalitate excepțională, un adevărat om-orchestră — sclipitor de inteligent, pasionat, tenace, subtil, de o energie inepuizabilă, stăpîn pe cunoștințe din cele mai variate domenii, animat, ca toate marile spirite ale secolului, de dubla vocație a directorului de conștiință și a luptătorului fără preget pentru renovarea politică, morală și intelectuală a societății.

Conjunctura favorabilă se referă la existența, către mijlocul veacului, a unei grupări relativ compacte de savanți și oameni de litere, slabă minoritate în corpul națiunii, dispunînd însă de o influență crescîndă asupra opiniei, de o notorietate care o ridica peste ierarhia tradițională și de un prestigiu învederat prin

raporturile întreținute de la egal la egal cu capetele încoronate ale Europei. Militînd pentru „educarea genului uman" (Lessing) și raționalizarea ordinii existente, acest partid al „filozofilor" (fără statute și structuri organizatorice, dar solidar prin convingeri și adversități) era nu numai virtualmente capabil să înfăptuiască o operă de mare anvergură, ci și însuflețit de dorința sinceră de a o executa în cele mai bune condițiuni, biruind toate obstacolele, cu absolută dezinteresare. Diderot nu trebuia să depună eforturi speciale ca să-și recruteze colaboratorii, nici să-i momească prin promisiuni ori retribuții, ca să aibă garanția că-i vor fi fideli. Filozofii voiau să schimbe lumea și, cum se iluzionau că aceasta e cu putință pe calea persuasiunii și a luptei de idei, nu așteptau decît prilejul să-și utilizeze condeiul. Într-o epocă de sete culturală fără precedent, cînd o sumedenie de dicționare, mai mult sau mai puțin improvizate, invadau piața cărții, era firesc ca proiectul unui dicționar al dicționarelor să suscite entuziasm: ambiția de a contribui la alcătuirea inventarului global al cunoștințelor umane constituia prin sine însăși un stimulent puternic; se adăuga la aceasta șansa de a împărtăși tuturora, sub o formă clară, metodică și larg accesibilă noua viziune despre lume, pe care o anunțaseră scepticismul lui Bayle, sensualismul lui Locke, mecanica lui Newton, dreptul natural al lui Grotius, atîția alți gînditori de la Bacon și Galileu pînă la Descartes. Ce putea fi oare mai eficace în bătălia filozofilor pentru emanciparea omului și accederea lui pe o nouă treaptă a conștiinței de sine decît o carte care să înfățișeze tabloul închegat și unitar a tot ceea ce se știe, înlăturînd vechile concepții teologice și metafizice, cu tot cortegiul lor de prejudecăți și superstiții?

Deși, cum se vede, problema *Enciclopediei* s-a pus în condiții care o făceau principialmente solubilă, drumul de la începerea lucrului pînă la încheiere a fost lung, dificil și aventuros. Proiectul însuși, care viza, în 1745, conform privilegiului obținut de Le Breton (reînnoit în 1746), traducerea și adaptarea dicționarelor engleze ale lui Harris (1704) și Chambers (1728), se transformă pe parcurs, amplificîndu-se și complicîndu-se în mod

considerabil: opera de circumstanță, concepută în patru volume, ca simplă prelucrare a unui model străin, devine o lucrare originală, de dimensiuni ciclopice, o sinteză detaliată a științelor naturii, științelor umane, tehnicilor și artelor, cea mai vastă întreprindere editorială a secolului și probabil una din cele mai mari din cîte cunoscuse pînă atunci istoria cărții.

Redactorul responsabil la care se apelase inițial, desigur fiindcă era membru al Academiei de științe și oferea astfel o cauțiune, abatele Guy de Malves, e curînd înlocuit de asistenții săi, Diderot și matematicianul d'Alembert. Greul muncii cade însă de la început pe umerii celui dintîi, lui revenindu-i sarcina de a discuta cu colaboratorii, de a citi cele mai multe manuscrise și a le corija, de a ține legătura cu tipografii și desenatorii (pentru executarea planșelor) fără a mai pune la socoteală elaborarea a sute de articole (139 numai pentru litera A!) sau organizarea anchetelor de teren, în ateliere și manufacturi, cu scopul inițierii în diversele arte și meserii. Dealtfel, în 1759, într-un moment din cele mai delicate pentru soarta operei, d'Alembert își abandonează funcția, (redusă, în esență, la coordonarea părții fizico-matematice), lăsîndu-i lui Diderot răspunderea exclusivă a lucrării.

Dacă dificultățile legate de găsirea colaboratorilor și organizarea șantierului sînt în genere rapid rezolvate, dovadă că *Enciclopedia* putea conta pe disponibilitatea și simpatia militantă a unui larg cerc intelectual, în schimb adversitățile se dovedesc cu mult mai redutabile decît se putuse sconta. Hărțuielile încep încă înainte de apariția primului volum. În 1749 Diderot e arestat din cauza opusculului *Lettre sur les aveugles à l'usage de ceux qui voient (Scrisoare despre orbi pentru folosul celor ce văd)* și totul amenință să se năruie. Din fericire pericolul e conjurat grație intervenției energice a prietenilor și stăruințelor depuse de librari; nu e greu de înțeles că din cauza banilor avansați, aceștia din urmă deveniseră solidari cu principalul lor redactor, avînd tot interesul ca lucrurile să se aranjeze și munca să continue. Apariția *Prospectului* (1750), care configurează marile linii ale operei, îi prelimină proporțiile (opt

volume de text și două de planșe) și îi anunță condițiile de subscriere, declanșează un violent atac al gazetei iezuiților *Journal de Trévoux*.

Violența polemicii sporește după ieșirea primului volum (iunie 1751) și, îndeosebi, a celui de-al doilea (ianuarie 1752), căci succesul neașteptat (dovedit, între altele, de tirajul remarcabil: 2050 exemplare și de opinia lui Voltaire că *Enciclopedia* e o operă „imensă și nemuritoare") îi întărîtă pe adversari. Ei recurg la acuzarea clasică de erezie spre a determina intervenția represivă a statului și a bisericii. Drept urmare, abatele de Prades, prieten apropiat al lui Diderot, e condamnat pentru susțineri anticreștine și constrîns să se exileze împreună cu alți trei prelați, colaboratori ai *Enciclopediei*. Prigoana culminează în februarie 1752, cînd un decret al Consiliului coroanei dispune „suprimarea" primelor două volume. Protecția discretă a doamnei de Pompadour și intervenția hotărîtă a librarilor salvează din nou corabia gata să se scufunde.

Urmează cîțiva ani liniștiți, cel puțin sub raportul sîcîielilor administrative, care permit apariția a patru volume (III — 1753; IV — 1754; V — 1755; VI — 1756; VII — 1757). Dar dușmanii nu dezarmează. Ei folosesc avatarele întîmpinate de un Diderot ori Helvétius cu scrieri personale (cel dintîi cu drama *Fils naturel — Fiul natural* celălalt cu opusculul materialist *De l'esprit — Despre spirit* spre a răspîndi o atmosferă de discredit și a compromite *Enciclopedia* în ochii opiniei moderate. Un anume Moreau, istoriograf al regelui, o prezintă drept o întreprindere subversivă care urmărește răsturnarea guvernului, a religiei și moralei. Fréron, editorul revistei *L'Année littéraire*, vînează cu rea-credință tot felul de erori imaginare și insinuează moralitatea profesională dubioasă a unor autori. Lefranc de Pompignan îi critică violent pe enciclopediști în discursul de recepție la Academie, iar un publicist obscur, Palissot, încearcă să-i ridiculizeze într-o pastișă a *Femeilor savante*, echivalîndu-le rolul cu al prețioaselor molierești.

Tensiunea urcă astfel treptat pînă cînd, după atentatul de la Damiens împotriva lui Ludovic al XV-lea (ianuarie 1757), care

determină o veritabilă „goană după vrăjitoare", autoritățile politice și ecleziastice găsesc în fine ocazia, pîndită de mult, de a acționa nimicitor. Parlamentul decide o anchetă asupra a opt cărți suspecte de grave abateri de la ortodoxismul religios și politic, între care *Enciclopedia* și *De l'esprit*. Opusculul lui Helvétius e condamnat la ardere în piața publică, *Enciclopediei* i se revocă privilegiul în baza căruia era editată și difuzată, ceea ce, se înțelege, îi pecetluia soarta. De notat că această întrerupere silnică se producea în fapt, *după* încheierea grosului muncii redacționale: nu era nevoie decît de un mic răgaz pentru definitivarea textului, îndeosebi pentru a executa planșele și a proceda la imprimare.

Deși impasul pare acum fără ieșire — cu atît mai mult cu cît survine și condamnarea pronunțată de papa Clement al XIII-lea, pînă la urmă, datorită acelorași factori: complicitățile în sfera puterii și interesul librarilor — se găsește o soluție. Lucrul se reia sub pretextul tipăririi unei culegeri de planșe, în mai multe volume, spre a-i despăgubi pe subscriitori, deși — fapt semnificativ — nici unul nu pretinsese restituirea banilor.

Ultimul incident vrednic de notat e de cu totul altă natură decît cele de pînă acum. El privește raporturile dintre părțile angajate în realizarea *Enciclopediei* și anume pe cele dintre autori și librarul-editor. La un moment dat, revizuind incidental un articol cuprins într-unul din volumele tipărite dar nedifuzate ale lucrării, Diderot constată cu stupoare că Le Breton își luase libertatea de a interveni masiv și arbitrar în manuscrise. Voind desigur să prevină criticile și să-și evite neplăceri cu autoritățile, el efectuase o veritabilă cenzură a textelor ce i se încredințaseră pentru imprimare, fără a-și anunța redactorul coordonator și fără a-i consulta pe autori. Rezultatele deplorabile se pot bănui. Diderot dă curs indignării într-o scrisoare patetică: „Mi-ați împlîntat un pumnal în inimă... M-ați înșelat doi ani de-a rîndul în felul cel mai laș; ați masacrat sau ați pus un idiot să masacreze munca a douăzeci de oameni cumsecade care v-au sacrificat timpul, talentul și nopțile lor de veghe în mod gratuit, animați de iubirea binelui și a adevărului, de

speranța de a-și vedea ideile date la lumină și a culege o considerație meritată din plin, de care însă vor fi privați datorită injustiției și ingratitudinii dvs. ... Ceea ce s-a căutat (în *Enciclopedie)* era filozofia fermă și cutezătoare a cîtorva dintre colaboratori. Dar dvs. ați castrat-o, ați deformat-o, ați mutilat-o, ați sfîșiat-o fără judecată, fără menajamente și fără gust. Ne-ați redus pe toți la stupiditate și platitudine. Ați înlăturat din carte ceea ce-i dădea farmec, interes și noutate." Cum însă nu se mai putea îndrepta nimic, întrucît textele fuseseră deja tipărite, Diderot se resemnează : el acceptă situația, renunțînd să se retragă, așa cum avusese întîi intenția. Între o operă mutilată și abandonarea ei prin auto-sabordare (care ar fi dat o imensă satisfacție reacțiunii), Diderot trebuia evident să aleagă prima alternativă. E ceea ce a și făcut, permițînd astfel ca grandioasa întreprindere să fie dusă la bun sfîrșit. O ameliorare a climatului politic, intervenită în 1765, face în adevăr cu putință apariția ultimelor volume, care se încheie în 1772.

De la acordarea privilegiului trecuseră 27 ani ; proiectată la început în 4, apoi în 10 volume, opera cuprindea în versiunea ei integrală 28 volume *in-folio*, 17 de text și 11 de planșe ; colaboraseră 120 autori, între care regăsim, în afară de Diderot și d'Alembert, cele mai ilustre nume ale secolului : Montesquieu, Voltaire, Rousseau, d'Holbach, Helvétius, Condillac, Condorcet, Marmontel, Quesnay, Turgot, Lalande, Necker, Jaucourt etc., etc. Dramatica aventură se terminase cu bine.

Dar Diderot, amărît de grosolana falsificare a manuscriselor ultimelor volume, săvîrșită de Le Breton, nu era mulțumit. În cursul unui voiaj în Rusia, efectuat în 1774, la invitația Ecaterinei a II-a, el concepe planul unei noi ediții, care să rectifice erorile celei dintîi și să elimine compromisurile impuse de cenzura oficială și de auto-cenzura editorului. „Nu vreau să mor, se destăinuie el într-o scrisoare, înainte de a lăsa pe pămînt cîteva urme pe care timpul să nu le poată șterge." Proiectul era utopic : această a doua versiune n-a putut fi realizată, dar și fără ea numele lui Diderot a rămas nepieritor. Căci dacă e adevărat, cum spune Pierre Chaunu, că „secolul al XVIII-lea e într-o mare

măsură lenta difuzare a conștiinței unei rupturi", atunci *Enciclopedia* e principalul instrument de afirmare al acestei „conștiințe" iar Diderot e principalul făuritor al „instrumentului" grație căruia Omul s-a putut smulge de sub tutela cerului, a tiranilor și a propriilor sale spaime.

2. Secularizarea rațiunii

Problema pe care și-o pun enciclopediștii nu e de a afla „în sinele" lucrurilor, de a specula asupra substanței comune și ireductibile a universului, ci de a lua în stăpînire lumea, atît cît poate fi asumată prin mijloacele cunoașterii exacte, spre a-i pune tainele și bogățiile în slujba omului. Pentru atingerea acestui scop exista o singură cale plauzibilă și ea fusese indicată de Descartes : aceea de a ne încredința rațiunii, facultatea căreia omul îi datorează locul său privilegiat în scara viețuitoarelor. Dar Descartes era încă metafizician ; pentru el, problema esenței universului se situa pe același plan cu problema puterii și limitelor cunoașterii. Or, ceea ce-i caracterizează pe filozofii secolului al XVIII-lea e că ei deplasează atenția de la ontologic spre epistemologic. Cum observă cu dreptate Cassirer, ei nu mai înțeleg rațiunea ca ansamblul ideilor înnăscute, ca un capital invariabil, destinat a regăsi prin sine însuși misterul creației. Ea nu apare nici ca „posesie", ci ca o „formă particulară a achiziției intelectuale", ca o „energie originară", un impuls irezistibil spre cunoaștere și un criteriu suveran al aflării adevărului. Două teme majore sînt implicate în această viziune, ambele de o importanță hotărîtoare : *autonomia gîndirii* și *empirismul.*

Situînd rațiunea în postura de instanță supremă a intelectului, toți filozofii secolului al XVIII-lea și, în mod special, enciclopediștii, îi instituie în același timp absoluta autonomie. Ei refuză în mod categoric ideea unei puteri transcendente, care ar comanda sau și-ar subordona într-un fel oarecare lumea fenomenală. Metafizica, în sensul vechi al cuvîntlui, de scolastică ori de logică bazată pe postulate neverificabile, o consideră „un

roman al spiritului" (Voltaire), întrucît înlocuiește certitudinea experimentală, care fundează științele, printr-o mitologie seducătoare dar lipsită de orice temei. În loc să rătăcească pe aripile speculației în căutarea unui absolut ipotetic ori să crediteze adevăruri primite prin tradiție, ca „depozit", supunîndu-se unui fel de asceză negatoare a lumii reale, filozoful trebuie să se instaleze în universul evidențelor pipăibile și să dezbată cu îndrăzneală procedurile și conceptele moștenite.

Suficientă sieși, nedepinzînd de nici o autoritate celestă sau terestră, rațiunea are sarcina să valideze toate ideile care aparțin bagajului intelectual al omenirii, indiferent dacă ele își au sursa într-o revelație supra-naturală ori în gîndirea unei minți geniale. Enciclopediștii demonstrează că unul din cele mai puternice obstacole în calea progresului luminilor îl constituie acceptarea fără spirit critic a așa-ziselor judecăți de autoritate. În articolul *Philosophie*, Dumarsais arată că idolatrizarea lui Aristotel a avut consecințe din cele mai dăunătoare. Pentru faptul că adevărul a fost căutat mereu „în scrierile sale enigmatice și niciodată în natură, filozofia nu înainta în nici o privință, ba chiar alunecase într-un abis de confuzie și de idei de neînțeles, de unde a putut fi scoasă doar cu chiu cu vai." A ne lua după alții, a ne conforma unor dogme indemonstrabile e nedemn de inteligența și de răspunderea morală a omului. „Ce importă, spune Diderot, dacă alții au gîndit cîndva la fel sau deosebit de noi, din moment ce gîndim corect, potrivit normelor bunului simț și adevărului ? E cu totul indiferent dacă opinia noastră corespunde sau nu cu aceea a lui Aristotel, cîtă vreme ea se adecvează regulilor silogismului. La ce bun ploaia de citate cînd avem de-a face cu lucruri care depind în mod exclusiv de mărturia simțurilor și a rațiunii ?"

Invocarea de către Diderot a „mărturiei simțurilor" alături de „rațiune" nu e incidentală. Căci empirismul, sub dublul aspect pe care termenul îl căpătase în opera lui John Locke de „senzualism" (ca origine a cunoștințelor) și de „pragmatism" (ca verificare experimentală), constituie cea de-a doua temă majoră a filozofiei enciclopediștilor, de caracter complementar celei

dintîi („autonomia gîndirii"). Ea implică primatul observației asupra deducției și utilizarea experimentului ca garanție împotriva erorii și corectiv al imperfecțiunii organelor noastre de simț. Numai grație contactului intim și nemijlocit cu realitatea, grație obligației de a se sprijini pe fapte și de a sui inductiv, cum preconizaseră Bacon și Galileu, de la constatări spre principii, rațiunea se secularizează, coborînd din sfera metafizică în existența mundană.

Repudiind „sistemele" întrucît, pe de o parte, reprezintă înlănțuiri deductive, care sacrifică logicii discursului filozofic, diversitatea realului, iar, pe de alta, pretind să enunțe adevăruri definitive, enciclopediștii schițează idealul „pozitivist" al unei cunoașteri bazate pe datele percepției nemijlocite. Dicționarul universal pe care-l elaborează nu reprezintă pentru ei un punct terminus, ci un punct de plecare, căci drumul spre adevăr nu are capăt. În sensul acesta, filozoful își găsește suprema satisfacție în însuși actul căutării, în efortul niciodată încheiat de a depăși limitele atinse de predecesori și a extinde necontenit dominația omului asupra naturii.

Facultate în primul rînd discriminatorie și nu sintetică, așa cum crezuseră marii metafizicieni ai secolului al XVIII-lea, rațiunea construiește concepte dar în egală măsură are aptitudinea de a pune întrebări și de a proceda la verificări de validitate. Și pentru că, în științele naturii, în științele morale, ca și în filozofia propriu-zisă, ceea ce importă e în primul rînd de a omologa gradul de certitudine a cunoștințelor, de a distinge între corect și fals, principala ei funcție devine cea „critică". Nu e greu de înțeles de ce tocmai pe această funcție — a discernămîntului și analizei — au pus accent enciclopediștii. Propunîndu-și să compună tabloul de ansamblu al cunoștințelor umane, într-o perspectivă degajată de mistificări și iluzii, trebuind în același timp să se apere continuu de hărțuielile puterii și vindicația forțelor culturale retrograde, ei invocă „liberul examen" ca o valoare cardinală, avînd dublul statut de drept și obligație : drept — fiindcă exprimă autonomia intelectului și

deci a persoanei ; obligație — fiindcă e indispensabilă oricărei abordări în spirit „filozofic" a naturii și societății. „Trebuie să supunem totul examenului, să mișcăm totul din loc, fără excepție și fără menajamente", declară Diderot. Și-n adevăr, ceea ce face *Enciclopedia* e tocmai să cheme în fața scaunului rațiunii toate formele existenței sociale și întregul utilaj intelectual existent spre a le cerceta legitimitatea. Rezultatul e cunoscut : s-a produs o totală răsturnare de valori.

Separînd în mod definitiv știința de teologie și scolastică, enciclopediștii deblochează calea cunoașterii pozitive : natura nu mai e explicată prin cauze finale ori prin intervenția puterii divine, ci prin ea însăși, prin dialectica propriei imanențe. Revelația, temelie a religiilor constituite, e pusă sub semnul îndoielii. Ea devine inutilă cînd confirmă adevăruri pe care experiența le demonstrează și dăunătoare cînd se ridică împotriva lor : „ori de cîte ori dispunem de o decizie clară și evidentă a rațiunii, nu putem fi constrînși să renunțăm la ea, sub pretextul că ne-o cere credința", căci „întîi sîntem oameni și apoi creștini." Absolutismul monarhic și privilegiile feudale sînt denunțate ca forme ale uzurpării și arbitrarului, instituite prin violență ; întrucît încalcă drepturile naturale ale omului și, în primul rînd, contractul care trebuie să stea la baza raporturilor dintre cei ce conduc și cei conduși, ele sînt revocabile atît din punctul de vedere al unei teorii juste a suveranității, cît și din acela al practicii istorice propriu-zise (deoarece „legea care a născut autoritatea o și destramă : legea celui mai tare"). Moralei creștine, întemeiată pe ideea că viața terestră e un simplu coridor de trecere, că individul trebuie să-și reprime pasiunile și instinctele, i se opune o morală profană, fundată pe principiul integrității umane și al respectării cerințelor naturii, care postulează toleranța, bunăvoința reciprocă și dreptul la fericire. Într-un cuvînt, catalogînd obiectele, noțiunile și instituțiile care formează universul cunoașterii și al trăirii, enciclopediștii preconizează de fapt o nouă viziune despre lume. Vechiului mesianism al credinței îi substituie un mesianism al rațiunii, tot atît de global și de ireductibil, dar incomparabil mai fertil, mai durabil și mai

influent, pentru că nu implică renunțări, se acordă cu cerințele „praxis"-ului și recunoaște omului dreptul inalienabil de a fi el însuși.

3. Rădăcinile antropologismului luminist

Pentru enciclopediști rațiunea e instrumentul privilegiat al cunoașterii, dar cunoașterea însăși e lipsită de sens dacă nu e raportată la om. În viziunea lor, antropologicul devine sursa oricărei reflecții de natură ontologică ori gnoseologică ; locul devenit vacant prin abolirea transcendenței e ocupat de OM, „această ființă care simte, cugetă, se plimbă liberă pe fața pămîntului, părînd mai presus de toate viețuitoarele, care trăiește în societate, a inventat științele și artele, e, într-un fel propriu, deopotrivă bun și rău, care și-a dat stăpîni și și-a făurit legi."

În pofida limbajului universalist și a pretenției de a legifera pentru totalitatea speței, „omul" enciclopediștilor încarnează însă, la modul de coerență și tipicitate specific transpoziției ideologice, aspirațiile și exigențele clasei burgheze. Or, sub ipostaza sa generică, spiritul burghez se manifestă ca o ideologie a apropierii lumii, justificînd metoda și finalitatea acestei anexiuni. Dar — după cum observă Groethuysen — posesia schimbă natura obiectului posedat. Căci proprietatea îl smulge din anonimat și indiferență, înscriindu-l într-un perimetru de interes afectiv și intelectual, îl constituie ca patrimoniu, deci îl face susceptibil să suporte o clasificare, un examen critic, un procedeu de analiză și evaluare. „Spiritul de posesiune, scrie Groethuysen, e ceea ce deosebește în mod esențial *Enciclopedia* de acel *«orbi pictus»* în care călătorii Renașterii notau odinioară ce li se păruse curios în cursul peregrinărilor lor." Acești călători, tentați de pitoresc, erau incapabili să diferențieze pe omul care posedă de lucrul posedat, gîndirea, de obiectele asupra cărora se aplică. În fapt, se comportau ca niște „aventurieri", participanți pasivi la un spectacol în desfășurare cu mult înainte ca ei să-l fi observat și pe care nu aveau cum să-l influențeze.

Odată cu ivirea burghezului, perspectiva se modifică. El începe prin a distinge cu băgare de seamă ceea ce știe de ceea ce nu știe, compară în toate cazurile opiniile și cumpănește alternativele, deoarece numai ce e evident și sigur îi poate aparține, poate fi însușit, digerat, dispus în ordinea și înlănțuirea logică a cunoștințelor. Obiectele sînt acum smulse contextului lor natural, situate în relații pe care realitatea nu le oferă de-a gata, introduse în vastul domeniu al „științei." E tocmai ceea ce exemplifică *Enciclopedia.* Ea seamănă cu o casă bine gospodărită, în care lucrurile sînt așezate potrivit unei reguli aplicate consecvent, unde nimic nu e lăsat la voia întîmplării și nici o nouă achiziție nu are cum să tulbure rînduiala stabilită. Totul pare armonios și rezonabil, cu toate că ansamblul e doar unitatea unei diversități. Burghezul e „creatorul acestei ordini domestice, stăpînul obiectelor care-i aparțin de drept și care, la urma urmei, nu există decît ca să i se conformeze și să-i fie utile."

Groethuysen surprinde, fără îndoială, un atribut calitativ esențial al mentalității burgheze, dar se mișcă încă într-o sferă abstractă, mai degrabă de *„Geistesgeschichte"* decît de sociologie istorică pozitivă. O completare a analizei sale, bazată pe conceptualizarea activității economice a burgheziei, a propus nu demult regretatul învățat francez, de origine română, Lucien Goldmann. Ea are cusurul că ține seama în mod exclusiv de categoria „schimbului", nu și de cea, decisivă totuși, a „muncii salariate." Avînd în vedere că burghezia franceză a secolului al XVIII-lea se întemeia îndeosebi pe comerț, proprietate funciară și profesiuni libere, industria manufacturieră fiind încă puțin dezvoltată, putem accepta schema preconizată de Goldmann ca o primă aproximație a *„Weltanschauung"*-ului luminist. Analiza conceptului de „schimb" are în adevăr darul de a face inteligibile cîteva dintre principalele opțiuni ideologice ale epocii, sugerînd, în același timp, necesitatea lor ineluctabilă.

Sub forma sa deplină și nestînjenită, orice act de vînzare-cumpărare presupune existența a doi (sau mai mulți) indivizi, care dispun de o totală autonomie a voinței. Ei trebuie să-și recunoască — fie și implicit — propria rațiune drept instanță supremă

(și nu o autoritate străină, fie ea transcendentală sau mundană) și să fie stăpîni absoluți ai bunurilor pe care vor să le negocieze (căci numai cu această condiție „transferul" de proprietate poate avea loc). Modalitatea relației ce se stabilește ia în mod spontan și necesar forma unui contract, garantat de libertatea deciziei fiecăruia și, dimpotrivă, compromis de orice încălcare sau îngrădire a acestei libertăți. Pe de altă parte, oricare ar fi diferențele sociale și economice dintre parteneri, e evident că relația de piață impune, în momentul exercitării ei, o deplină egalitate de condiții. Egalitatea nu are însă în vedere nici calitățile personale ale indivizilor, nici convingerile lor politice și religioase ; din contră, caracterul universal extensibil al schimbului reclamă acceptarea diversității umane, sub rezerva că părțile interesate convin deopotrivă asupra regulilor de efectuare a tranzacției. Așadar, o societate guvernată de categoria economică a schimbului, în care producția pentru piață, bazată pe diviziunea muncii, înlocuiește producția pentru subzistență a comunității patriarhale, tinde prin dinamica propriei evoluții să instaureze „individualismul", „libertatea", „dreptul de proprietate", „egalitatea", „contractul" (ca formă exemplară a relației inter-personale), „universalismul" (domnia acelorași norme tranzacționale), „toleranța". Regăsim astfel principalele trăsături definitorii ale gîndirii luminilor. Întrebarea care se pune e însă dacă acest „model" riguros, ca orice *„ideal-typus"* sau, cum spunea Lukács în urma lui Goldmann, ca orice expresie a „conștiinței posibile", corespunde efectiv realității istorice a secolului al XVIII-lea francez.

Datorită unui ansamblu de factori, îndeobște cunoscuți (demografia galopantă din cel de-al doilea pătrar al veacului, înmulțirea populației urbane, mărirea continuă a prețurilor și a rentei funciare, inflația metalului prețios), burghezia înregistrează către mijlocul secolului o creștere considerabilă în număr, avere și importanță. Pe măsura sporirii rolului și a ponderii în viața națiunii, ea resimte din ce în ce mai intolerabil regimul existent, bazat pe aristocrație, privilegii de naștere, injustiție fiscală, înăbușirea libertății de opinie, restrîngerea producției (prin

reglementări corporative) și a comerțului (prin bariere vamale și dreptul feudal asupra pămîntului). Pentru a înlătura ordinea de drept, incompatibilă cu ordinea de fapt și din ce în ce mai ruinătoare pentru interesele ei imediate și de lungă durată, burghezia desfășoară o luptă pe un front larg, cu o energie și o conștiință de sine ce progresează în pas cu semnele evidente de criză a regimului : în declin economic și moral, aristocrația apare pînă și apologeților ei incapabilă să redreseze situația. Cu vîntul în pînze, simțindu-se favorizată de desfășurările obiective, contînd pe sprijinul direct sau pe complicitatea tacită a țărănimii și a păturilor sărace ale orașelor, burghezia flutură steagul unor revendicări ce corespund nevoilor progresului economic, tehnologic și intelectual. Situația de clasă ascendentă conferă discursului ei lărgime de orizont și eficacitate persuasivă. Neavînd nevoie de mistificări ca să-și susțină pretențiile ori de concursul tradiției ca să-și instituie legitimitatea, ea pare a vorbi și vorbește în adevăr în numele marii majorități a societății. Sub aspectul general și-n prelucrarea rațională a filozofilor, programul ei concordă efectiv cu aspirațiile maselor celor mai largi.

Acest acord e totuși ambiguu, ca totdeauna în faza preliminară a unei revoluții, cînd obiectivul comun al distrugerii regimului, egal detestat de toți cei ce iau parte la luptă (deși pentru motive diferite), primează asupra discutării modelului de societate care urmează să fie edificat. E astfel evident că termeni dintre cei mai mobilizatori și mai uzuali, ca, de pildă, „egalitate" sau „libertate", sînt interpretați într-un fel de burghezia îmbogățită din marele comerț maritim, ori din exploatarea marilor domenii rurale, într-altul de burghezia măruntă, și în mod cu totul diferit de păturile paupere ale orașelor, radicalizate datorită totalei indigențe și lipse de speranță. În perioada de avînt a luptei pentru putere, aceste divergențe trec pe planul secund. Dealtfel, cei ce dețin inițiativa revoluționară, în entuziasmul de a scutura lanțurile opresiunii, de a-i restitui vieții sens și demnitate, au senzația sinceră că se identifică intereselor generale ale umanității ; ei nu sînt în stare să-și reprezinte

dificultățile ce vor surveni și compromisurile pe care vor trebui să le accepte a doua zi după victorie.

Pe de altă parte însă, cum e firesc, viziunea despre lume a burgheziei, pe care *Enciclopedia* o explicitează și o justifică, își are și limitele sale inerente. Ele derivă, în primul rînd, din statutul oricărei burghezii (clasă ce înlocuiește o dominație prin alta, fără să suprime bazele însești ale exploatării), în al doilea rînd — din structura particulară a burgheziei franceze (axată pe comerț, proprietate funciară și profesiuni liberale, nu pe marea industrie și mașinism), în al treilea rînd — din raportul de forțe existent la mijlocul veacului (care permitea unei fracțiuni restrînse, dar bogate și influente a burgheziei, să spere într-o soluție „reformistă)".

Din toate aceste motive, enciclopediștii trebuiau să tindă în mod inevitabil către o corectare de tip „ideologic" a pătrunzătoarelor lor analize, chiar atunci cînd acestea priveau științele naturii și cu atît mai mult cînd era vorba de științe umane. De n-ar fi fost moderația impusă de tratarea subiectelor delicate și dacă nu s-ar fi produs nici un fel de intervenție brutală a cenzorilor, ei tot n-ar fi izbutit să treacă dincolo de hotarele conștiinței sociale a epocii. Dar cine e în stare să-și înghită umbra pe care împrejurările i-o proiectează pe fundalul istoriei ?

Materialismul enciclopediștilor e mecanicist, fundat pe ideea societății ca agregare a indivizilor, de unde iluzia că interesul fiecăruia poate coincide cu interesul tuturora. Ei susțin, într-un spirit anti-dialectic, că ordinea naturii e singura valabilă, că legile sînt atotputernice, că omul e același în timp și spațiu, ceea ce face posibil un singur tip de inteligibilitate și un singur model cultural. Ei ignoră, cu bună-credință, contradicția virtuală dintre „libertate" și „egalitate", faptul că manifestarea neîngrădită a celei dintîi generează grave inegalități economice și sociale, în vreme ce instaurarea deplină a celei de-a doua frînează libertatea de a achiziționa bunuri și a stoarce profit. În planul contestării imediate, ei nu trag toate concluziile premiselor pe care le pun : nu urmăresc, în fapt, nici să răstoarne monarhia, nici să democratizeze în mod radical viața publică

(prin atragerea maselor la o participare conștientă în procesul istoric), nici să garanteze principiul egalității civile prin realizarea egalității sociale și politice.

Cu toată remarcabila lor perspicacitate, enciclopediștii ne par naivi ; în măsura în care stadiul dat al dezvoltării raporturilor de producție și al coacerii antagonismelor de clasă le interzicea sesizarea gravelor contradicții și a formelor de alienare pe care noua orînduire le aducea cu sine — nici nu puteau fi altfel. Dar dacă rezolvarea multelor și încîlcitelor probleme contemporane nu era posibilă prin simpla difuzare a catehismului raționalist al luminilor și dacă instaurarea păcii și armoniei nu constituia o perspectivă a viitorului imediat — cum își închipuiau optimist filozofii — nu rămîne mai puțin adevărat că ei reprezentau în *condițiile date*, cea mai avansată poziție ideologică posibilă, că încarnau efectiv o aspirație universalistă. „Ceea ce e admirabil în operele filozofilor francezi, scria Hegel, ceea ce le dă preț e uimitoarea energie, forța conceptului în lupta împotriva existenței, a credinței, a atotputerniciei autorității instituite de mii de ani. Admirabil e caracterul lor, indignarea profundă pe care le-o stîrnește acceptarea oricărei lucru străin conștiinței de sine. Admirabilă e certitudinea adevărului rațional care sfidează lumea ideilor moștenite și e sigură de prăbușirea sa. Ea a ruinat toate prejudecățile, triumfînd asupra lor."

4. Metoda de lucru

Nu e exclus ca cititorului deprins cu sintezele informaționale din zilele noastre, al cărui „orizont de așteptare" — ca să reluăm formula ingenioasă a germanului Jauss — e modelat de dublul principiu al „specializării" și „coerenței sistemului", *Enciclopedia* să-i pară o lucrare amatoristă. Pe de o parte, ea îmbină exigențele „științei" cu nevoile „vulgarizării", or, actualmente e greu, dacă nu imposibil de conceput o cercetare de avangardă expusă în limbajul omului de pe stradă ; savantul care se mișcă într-un univers de abstracții și profanul care-și reprezintă nevă-

zutul în funcție de ceea ce vede, sînt separați printr-un abis. Pe de altă parte, în loc să furnizeze răspunsuri unitare, *Enciclopedia* are particularitatea că, în mod premeditat uneori, fără s-o intenționeze alteori, favorizează controversa, oferind adesea aparența unui discurs contradictoriu. Dar oare criteriile „specializării" și „coerenței" să fie aplicabile *stricto-sensu Enciclopediei* ? Pentru a evalua adecvat modalitatea scriiturii și construcției acestei opere memorabile trebuie să deplasăm reflecția de la principii generale către detaliul istoric concret.

Să remarcăm întîi că exigența centrală a „luminilor", acel faimos *sapere aude* kantian, derivat din ideea universalității rațiunii, impunea filozofilor obligația să se facă înțeleși și gustați de omul de rînd. Evident, în condițiile secolului al XVIII-lea, cînd știința de carte constituia un privilegiu, iar publicul intelectual se reducea la maximum 1000 persoane în țările cele mai avansate, termenul „om de rînd" conserva încă un sens elitar ; totuși, prin substituirea condiției burgheze condiției aristocrate, el definește un progres important pe calea democratizării culturii. În orice caz, spre deosebire de învățații secolelor anterioare, care produceau în „circuit închis" (Gusdorf), pentru un cerc îngust de confrați, filozofii au în vedere „educația genului uman." Ei se adresează, măcar în principiu, tuturora, convinși că orice cunoștință, indiferent de gradul abstracției, e reductibilă la componente simple și accesibilă oricui uzează în mod adecvat de „luminile" sale naturale. De-aci sforțarea de a vorbi pe-nțeles, refuzînd tehnicizarea limbajului și erudiția de paradă, persiflarea incisivă a celor ce se exprimă pedant sau emfatic, spre a da iluzia unei științe pe care nu o au și a-l zăpăci pe cititorul naiv. Trebuie dealtfel observat că, dat fiind stadiul încă modest de dezvoltare a științelor, care nu dusese la o ramificare excesivă, nici la limitarea dramatică a ariilor de competență, ideea unei *„Populärphilosophie"* nu venea în contradicție cu experiența. Pentru filozofi, care practicau cu egală dezinvoltură matematicile, fizica, științele naturii și literatura, asaltul celor mai încîlcite chestiuni nu presupunea o inițiere ascetică de lungă durată : totul putea fi rezolvat grație rațiunii — adevărat „Sesam, deschi-

de-te!" — ea constituind, ca și bunul simț — de care vorbise Descartes — o trăsătură specifică și inalienabilă a ființei umane, capabilă prin exercițiu să descifreze orice taină.

Optimismul acesta gnoseologic determină modalitatea laică, anti-academică și rațional-empiristă a discursului *Enciclopediei.* Alcătuirea diverselor articole nu e subsumată ideii unei științe prealabile; presupus în necunoștință de cauză, dar dotat cu bunăvoință, cititorul e călăuzit metodic de la observații la principii, de la concret la abstract, de la evidențele elementare spre ipotezele complexe, cu un grad înalt de generalitate. Istoria problemei nu obturează niciodată abordarea directă, pentru că, în ultimă instanță, cunoașterea nu depinde de transmiterea unui tezaur depozitat, ci de efortul fiecăruia de a elucida obiectul. De aceea, autorii nu sînt preocupați să travestească procesul elaborării spre a șterge urmele dibuirilor lor, ci îl desfășoară la vedere, invitîndu-l parcă pe cititor să participe pas cu pas la demersul căutării adevărului. Temele supuse discuției sînt problematizate, evitîndu-se tonul *ex-cathedra* și uzul generalizat al persoanei a III-a, caracteristică discursului enunciativ. Stilul e familiar, adesea colocvial, incisiv, de un firesc cuceritor. Autorii nu confundă obiectivitatea cu neutralismul: ei se străduiesc să fie imparțiali, înfrîngîndu-și resentimentele, găsind fiecărui obiect măsura ce i se cuvine; cînd însă au conștiința că dețin adevărul sau cînd sînt în discuție valorile autentic umane — libertatea, justiția, progresul — vocea li se încarcă de emoție, tonul devine vehement, mușcător ori patetic.

În felul acesta, puternica influență exercitată de *Enciclopedie* ni se lămurește ca provenind nu numai din substanța cunoștințelor împărtășite, ci și din patosul rostirii, din sentimentul exaltant că cititorul e asociat unei întreprinderi nobile și dezinteresate. Convenția genului, care impune vrînd-nevrînd ariditatea și dispersia, e depășită prin dramatizarea textelor: fiecare detaliu pare încărcat de sensuri majore și dezvăluie conotații ce răsună adînc în conștiința individului. Opera e astfel vie și incitantă, exemplară nu atît datorită cantității de informație (fatalmente destinată unei rapide uzuri morale), cît datorită

aptitudinii formative, capacității admirabile de a provoca cititorul să-și asume riscul căutării adevărului și al slujirii lui neprecupețite.

În acest context, nu e greu de văzut că așa-zisa „incoerență", de care am vorbit mai sus, se dovedește cel mai adesea a nu fi altceva decît voință de „deschidere" și dialog, ori, cîteodată, abilitate tactică impusă de împrejurări. Sigur e, în orice caz, că enciclopediștii în genere și Diderot, îndeosebi, nu și-au pus problema uniformizării rigide a opiniilor și punctelor de vedere. Acest deziderat trebuia să le fie cu atît mai străin cu cît ei își simțeau mai puternic solidaritatea intelectuală. Acordau cu toții aceeași prevalență rațiunii și spiritului critic și militau cu aceeași aprindere împotriva obscurantismului și a marelui său aliat: lenea de a gîndi, acceptarea resemnată, din teamă sau comoditate, a sentințelor arbitrare ale teologiei, metafizicii ori autorității politice.

Dincolo de aceste opțiuni fundamentale, enciclopediștii se deosebeau firește în multe privințe: unii erau atei, alții deiști; unii mercantiliști, alții fiziocrați; unii se orientau, ca Rousseau, spre un radicalism democratic, în vreme ce un Quesnay ori un Turgot aveau în vedere soluții liberal-reformiste. Dar ei acceptau fără surpriză și fără iritare asemenea divergențe, pe temeiul libertății de opinie și al convingerii, ce-și croia loc tot mai insistent, că adevărul, în științele umane cel puțin, depinde de locul observației și de observator, nu numai de obiect. Cît despre Diderot, atît de dispus să guste controversa și să experimenteze, din joc al spiritului, aspectele contradictorii ale diverselor ipostaze, cum dovedește sclipitorul *Neveu du Rameau (Nepotul lui Rameau),* era în mod cert mai puțin înclinat decît oricine să reducă totul la același numitor. Această toleranță față de părerile potrivnice nu era scutită de inconveniente; caracterul ei profund stimulativ rămîne însă incontestabil.

Există însă în *Enciclopedie* și o serie de contradicții mai serioase, care par a atinge chestiuni de fond, afectînd din interior unitatea platformei luministe. La o analiză atentă, ele se dovedesc de obicei voite, avînd scopul să dejoace vigilența

cenzorilor și să-i deruteze pe adversari. Evident, nu e de mirare că enciclopediștii au practicat metoda dintotdeauna a autorilor frustrați de libertatea expresiei : vorbirea în doi peri, spre a sugera erezia, conservînd însă aparența ortodoxă a expunerii. Se poate afirma chiar că, grație lui Diderot, ei au aplicat tactica scriiturii „oblice" cu o mare virtuozitate, uzînd de procedee diverse, unele de o eficacitate remarcabilă,

Cînd, de pildă, n-au încotro, fiind vorba de teme gingașe, care privesc învățămintele bisericii, ei publică articole „juste", atent epurate de orice ar putea da ocazie procesului de intenție ; pe parcurs sau în final strecoară însă (adesea prin intermediul redactorului coordonator) anumite rezerve critice ori semne de întrebare menite să-i dezvăluie cititorului o perspectivă opusă asupra chestiunii. Astfel, articolul *Âme* (suflet), datorat abatelui Yvon, pledează, în hotarele strictei obedienție teologice, ideea esenței spirituale și a nemuririi sufletului. Diderot adaugă însă la capăt o notă care argumentează conexiunea dintre spirit și corp pe o bază net materialistă. Trebuie convenit — remarcă el ironic — că „apăsarea nesocotită a degetului moașei pe cutia craniană, în momentul în care aceasta e moale ca un aluat, ar putea să facă dintr-un Corneille un imbecil".

Procedarea cea mai frecventă e de a lămuri sensul unui articol prin trimiterea la un al doilea ori al treilea, situate în alte volume și deci scăpînd de sub incidența imediată a cenzorilor. Rostul acestor „trimiteri" e „lingvistic" ; să clarifice aria semantică (prin elucidarea comparativă a similitudinilor și diferențelor), dar și „ideologic" : ele răstoarnă pur și simplu susținerile textului conformist (oferind veritabila cheie de lectură). Diderot s-a explicat direct asupra modului de lucru și cuvintele lui merită reproduse : „Ori de cîte ori o prejudecată noțională apare ca vrednică de luat în seamă, ea trebuie expusă în cadrul unui articol, în mod respectuos, cu toate semnele verosimilului și agrementului, răsturnînd însă edificiul de lut, risipind vana acumulare de pulberi prin trimiterea la alte articole care apără, întemeindu-se pe principii solide, adevărurile opuse. Acest chip de a-i smulge pe oameni din eroare operează

cu o mare promptitudine asupra spiritelor limpezi, dar operează infailibil și fără consecințe supărătoare, pe nesimțite și fără zarvă, asupra oricărui spirit."

Asemenea „trimiteri" care propun o a doua „lectură" a articolelor „cuminți" (demascîndu-le pe acestea ca ridicole ori ca simplă „cautiune" a celorlalte) se întîlnesc des în *Enciclopedie.* Un exemplu îl constituie chiar articolul „creștinism" care întreprinde un elogiu în stare să satisfacă pe bigoți, dar, în același timp, insinuează prin aluzii și trimiteri (la articolele „politică" și „teologie") grave neajunsuri (fanatismul și superstiția etc.). La fel, în articolul despre „Postul Paștilor" ni se vorbește, cu lux de amănunte, de instituirea și felul desfășurării sale, potrivit normelor edictate de biserică, dar prin trimiterea la articolul „critică" aflăm că în genere istoria sacră e lipsită de temei rezonabil și deci de credibilitate. Un articol despre „cordelieri" (membrii unui ordin călugăresc catolic), scris cu relativă bunăvoință, trimite la *Capușon*, unde critica batjocoritoare a parazitismului vieții monahale și a sterilelor dispute scolastice pune în lumină veritabila intenție a autorilor.

Alteori se profită de subiecte anodine spre a strecura idei explozive. *À propos* de o plantă asemănătoare ferigii *(„agnus scythicus")*, despre care un umanist ca Jules César Scaliger afirmase „cu acel ton de gravitate și persuasiune ce impune totdeauna" tot felul de absurdități, Diderot formulează principiile metodei critice : „Trebuie să considerăm mărturiile în ele însele pentru a vedea dacă nu implică vreo contradicție și dacă provin de la oameni instruiți și demni de crezare, să le comparăm spre a ne convinge că nu sînt copiate unele după altele și dacă toată pleiada de autorități invocate (urmează o listă de nume — *n.n.)* nu se reduce cumva la zero ori la autoritatea unei singure persoane". Explicînd termenul *Cruzime*, Jaucourt socotește oportun să citeze exemplul cruciatelor, adevărată „maladie contagioasă", care, în numele unei „religii blînde și sfinte", a dus la exterminarea a zeci de mii de inocenți. El înfierează barbaria fanatismului, amintind momentul teribil în care, ajunși la Sfîntul Mormînt,

după crime fără număr, „cu crucile încă umede de sîngele femeilor masacrate, după ce mai întîi fuseseră violate, (cruciații) au sărutat țărîna izbucnind în lacrimi".

Spre a pune în circulație idei proscrise de dogmele oficiale, enciclopediștii se folosesc uneori de stratagema prezentării lor cu maximă complezență și în amănunt, astfel încît declarația de desolidarizare finală a autorului să pară neavenită ori nesinceră. Astfel, după ce autorul articolului *Atomisme* se ocupă pe larg, în detaliu și cu o simpatie evidentă de doctrinele materialiștilor antici (Leucip, Democrit, Epicur, Lucrețiu), el anunță deodată, în chip neașteptat, că se va reține de la critică, întrucît aceasta ar constitui, chipurile, un act „superflu".

Toate exemplele acestea dovedesc că metoda alcătuirii și a executării *Enciclopediei* a fost generată de necesitatea adaptării scopului urmărit de redactori la împrejurările vitrege în care ei au lucrat, mai pe scurt, de raportul între ceea ce au *voit* să realizeze și ceea ce au *putut* realiza. Fără îndoială, prin dependența de un context istoric concret, această metodă nu e generalizabilă ; ea rămîne pilduitoare pentru toți cei ce încearcă să apere demnitatea gîndirii și valorile adevăratului umanism. Cu toate obstacolele nenumărate ce stăteau în calea liberei exprimări, enciclopediștii au găsit soluții ingenioase de a-și face auzită și înțeleasă pledoaria, restrîngînd la maximum „aruncarea de lest". Chiar dacă, în materie de religie, contestarea lor n-a putut avea claritatea și vehemența dorită cîndva de un Voltaire (articolele de dogmă, redactate în genere de prelați, înclinînd mai mult spre un creștinism epurat decît spre un deism veritabil) și chiar dacă, pe teren social și politic, au trebuit să se rețină de la declarații războinice, ei au reușit totuși să-și atingă țelul nesperat de bine. Semnificația globală a *Enciclopediei*, de mașină de război îndreptată contra vechiului regim și de legitimare a unei noi ordini de valori, s-a impus tuturora, prieteni sau dușmani, marcînd profund desfășurarea luptei pentru o orînduire care să zdrobească diversele forme ale alienării, instituind umanitatea plenară a omului.

5. Inventarul cunoștințelor umane

Vorbind despre obiectivele empirice ale *Enciclopediei* (și nu despre scopul nemărturisit de a înlocui metafizica prin știință și judecata de autoritate prin rațiunea critică), d'Alembert deosebea în *Discursul preliminar*, așezat în fruntea primului tom, două direcții principale de lucru : pe de o parte, expunerea ordinii și a înlănțuirii cunoștințelor umane ; pe de alta, informarea completă asupra fiecărei științe și a fiecărei arte, fie liberală, fie mecanică. Deși nu poate fi vorba ca în spațiul limitat de care dispunem să explorăm, fie și în diagonală, fascinantul inventar al cunoștințelor umane la jumătatea secolului al XVIII-lea, pe care-l constituie *Enciclopedia*, cîteva spicuiri ni se par totuși utile spre a regăsi articulațiile viziunii sale despre lume.

Ne vom stărui asupra părții rezervate științelor fizico-matematice și științelor naturii, subliniind doar, ca trăsătură caracteristică, efortul de a funda o metodologie riguros pozitivă. Postulatele ei, avînd curs și în zilele noastre, ca o condiție necesară, nu și suficientă, a demersului științific, s-ar putea sintetiza astfel : nici un fenomen natural nu se explică prin cauze extra-naturale ; observația și inducția constituie temelia de neclintit a științelor ; experimentul e criteriul suprem de validare a ipotezelor. Ca atare, *Enciclopedia* își asumă ferm, deși cu precauție, teoriile antiaristotelice și antiscolastice asupra naturii materiei și a legilor care guvernează universul : atomismul (în sensul anticilor și al fizicii corpusculare), heliocentrismul lui Copernic și Galileu, fizica matematică a lui Newton. Supoziția unui Creator omniștient și atotputernic e înlăturată și, astfel, prin ieșirea lui Dumnezeu din scenă, ordinea fizică e definitiv și irevocabil disociată de ordinea teologică. Cad de pe soclu și marile sisteme, inclusiv cel al lui Descartes, întrucît procedează în sensul invers metodei pozitive, ambiționînd zadarnic să încătușeze realul în tipare prestabilite, de esență pur speculativă. Or, singure „experiența și observația reprezintă materialul sistemelor. Nimic nu e mai primejdios în fizică și mai susceptibil să conducă la eroare decît graba de a construi sisteme fără a dispune în

prealabil de cantitatea necesară de material." Notăm încă, dincolo de numeroase fapte care atestă importanța acordată unor noi tehnici și metode în biologie și medicină (anatomia comparată, utilizarea microscopului etc.) ori unor descoperiri (vaccinul anti-variolic, partenogeneza puricelui etc.), prefigurarea ideii evoluției speciilor și combaterea, un secol înainte de Pasteur, a teoriei generației spontanee.

Vom poposi mai mult asupra științelor umane, fiindcă problematica lor implică o mare diversitate de aspecte și atitudini, care furnizează încă argumente ori contra-argumente dezbaterii ideologice din zilele noastre. Asupra economiei politice opiniile enciclopediștilor nu concordă. Rousseau, în baza teoriei contractualiste, preconizează un intervenționism etatic, de esență moralistă, menit să combată luxul și să limiteze inegalitatea averilor. Cei mai mulți dintre colaboratori și unii dintre cei mai influenți (Quesnay, Turgot, în parte și Diderot) înclină însă spre fiziocratism. Ei susțin primatul agriculturii asupra industriei și comerțului, întrucît cea dintîi e productivă, creînd valori ce depășesc nevoile cultivatorilor, în vreme ce ultimele nu dezvoltă efectiv bogăția națiunii fiindcă nu creează un plus-produs. Apar și celelalte teze binecunoscute: superioritatea marilor ferme capitaliste asupra micii proprietăți, necesitatea utilizării de mijloace tehnice și îngrășăminte pentru sporirea randamentului, libertatea comerțului (spre a nu pune piedici exportului de grîne), stabilirea de prețuri stimulative ale cerealelor etc. După părerea unui specialist contemporan (Jean Fourastié), doctrina economică a *Enciclopediei* traduce o înțelegere remarcabilă a „modelului: unei societăți liberale, neajunsă încă în faza marii industrii. „Determinismele simple", cu care ea operează, sînt la baza noțiunilor moderne de venit național și productivitate a muncii.

Teoria socială și politică a *Enciclopediei* pornește de la ideea că societatea e rezultatul natural al raporturilor pe care oamenii le instituie între dînșii. Or, fiindcă nimeni n-a primit de la natură dreptul de a comanda altora, reiese că împărțirea între stăpînitori și stăpîniți nu poate avea la origină decît violența sau

contractul. În adevăr, cu excepția autorității paterne, care ia sfîrșit de îndată ce copiii devin adulți, în toate celelalte cazuri autoritatea se bizuie „fie pe puterea și violența exercitată de cel care o deține, fie pe consimțămîntul celor ce i-au conferit-o printr-un contract explicit sau implicit". Contractul presupune însă avantajul reciproc: în schimbul cedării unei parcele de suveranitate, e legitim ca individul să pretindă a fi protejat și a beneficia nestingherit de drepturile sale naturale: libertatea de credință, de gîndire, de expresie, de mișcare. Încălcarea acestor drepturi are semnificația unei ruperi unilaterale a contractului; ea poate conduce la deteriorarea gravă a relațiilor dintre guvern și cetățeni, la abuzuri și despotism, de o parte, la rebeliune și indisciplină, de alta. În acest sens, *Enciclopedia* pledează cu vigoare împotriva restrîngerii libertăților, a justiției selective, a tuturor formelor de absolutism, intoleranță și represiune.

În pagini memorabile, pătrunse de o profundă compasiune față de păturile oprimate, care au vibrat puternic în sensibilitatea contemporană, *Enciclopedia* instruiește procesul practicelor infame ale puterii, care degradează condiția umană. Între acestea, tortura e una dintre cele mai abominabile. La fel, colonialismul, care se justifică pretinzînd ipocrit că urmărește creștinarea păgînilor. Înlocuirea forței dreptului prin dreptul forței atrage însă cu necesitate represalii. Încît — se întreabă pe drept cuvînt unul dintre enciclopediști — „ce-am avea să reproșăm unui prinț din Asia ori Lumea Nouă care ar porunci să fie spînzurat primul misionar trimis acolo pentru a-l converti? Nu e oare datoria de căpetenie a unui suveran să vegheze la menținerea păcii și a liniștei în statele sale, să-i trateze sever pe cei ce-și disimulează la început slăbiciunea sub o mască de blîndețe ipocrită, pentru ca, apoi, îndată ce au puterea, să devină promotorii celor mai barbare și perfide dogme? Creștinii trebuie să-și impute lor înșiși dacă celelalte popoare, edificate asupra principiilor lor, nu mai vor să-i sufere, dacă văd în ei doar pe asasinii Americii sau pe perturbatorii Indiilor." Sclavia e condamnată ca o pată rușinoasă nu numai pentru cei ce o suportă, ci în egală măsură pentru cei ce profită de pe urma ei sau numai îi acceptă perpetuarea.

Într-o perioadă în care gloria militară, mai mult decît orice îndeletnicire pacifică și binefăcătoare a spiritului sau îndemînării manuale, făcea reputația oamenilor iluștri, iar termenul de „erou" se identifica aproape cu cel de căpitan de oaste ori de soldat neînfricat, *Enciclopedia* denunță absurditatea și ororile războiului. Ce e războiul? „Un fruct al depravării oamenilor, răspunde Dalmilaville, o maladie convulsivă și violentă a corpului politic." El „depopulează statele; instaurează dezordinea; stăvilește acțiunea legilor datorită licenței pe care o promovează în moravuri; face nesigure libertatea și proprietatea cetățenilor; zdruncină și limitează negoțul; duce la părăsirea muncilor agricole și a ogoarelor. Izbînzile militare cele mai strălucite nu răscumpără niciodată o națiune de pierderea fiilor săi pe cîmpul de luptă; victoriile îi cauzează de fapt plăgi profunde pe care numai pacea le poate vindeca."

Am mai spus că, deși demonstrează ilegitimitatea monarhiei de drept divin și enunță (încă inconsecvent) principiul suveranității naționale, *Enciclopedia* nu preconizează republica, așa cum ar fi fost logic. Ceea ce se susține este doar mărginirea sistemului monarhic, abolind orice posibilitate de autocrație prin introducerea separației puterilor — cum propusese Montesquieu — și a aplicării principiului reprezentativ (dreptul de a alege fiind însă îngrădit în chip foarte parcimonios). Pentru opinii mai radicale nu sunase încă ceasul. E, dealtfel, cazul să amintim că publicarea *Enciclopediei* corespunde unei perioade de iluzii: filozofii sperau încă în activitatea reformistă, de largi proporții, a despoților luminați (Ecaterina a II-a, Frederic al II-lea). Momentul decepției amare, dar și al lucidității, va veni mai tîrziu, după încheierea operei. În tot cazul, arătînd că autoritatea cîrmuitorilor emană de la popor și că ea poate fi revocată dacă pactul social e încălcat în mod flagrant, *Enciclopedia* furniza revoluției una din principalele sale justificări ideologice: legitimarea dreptului de rezistență la opresiune.

Problemele istoriei se bucură de o mare atenție în *Enciclopedie*, dovada unei curiozități pe care n-o mai satisfac *Biblia* și clasicii greco-latini. Din cele peste 6000 articole referitoare la istorie se

degajă preocupări esențiale: în primul rînd, voința de a izgoni fabula și arbitrarul, de a funda o metodologie a examenului critic al izvoarelor; în al doilea rînd, efortul de a raționaliza explorarea trecutului substituind înregistrării seci de informații asupra domniilor și războaielor o viziune filozofică a evoluției societății, în sensul lui Voltaire din *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations (Eseu despre moravurile și spiritul națiunilor*, 1756). Prin aplicarea criticii, enciclopediștii ruinează în fapt istoria sacră, deși se feresc s-o recunoască: admit că ea constituie un domeniu rezervat, întrucît depinde de revelație și pune în cauză credința, dar preconizează o operație de ecarisaj (eliminarea erorilor, falsurilor, contradicțiilor etc.), care, în ultimă instanță, nu poate duce decît la negarea autenticității textelor religioase. În ce privește istoria laică, ei continuă și lărgesc brеșa făcută de Voltaire în sistemul tradițional axat pe cronologie și evocarea figurilor privilegiate. Ca și el, concep umanitatea ca o ființă colectivă, cu un destin comun, a cărui devenire în timp concretizează diversele faze ale trecerii de la starea de natură la starea de cultură. Ceea ce interesează nu sînt biografiile princiare, ci e viața societății, în toate compartimentele ei, de la infrastructura economică la suprastructurile juridice, politice, filozofice, de la baza antropologică a omului la psihologia diferențială a diverselor popoare. Ideea centrală e aceea de „civilizație", înțeleasă ca ansamblul integrat al instituțiilor, tehnicilor, moravurilor, ideilor dar și ca ordine rațională, urmărind fericirea tuturora, pe care dinamica istoriei tinde s-o realizeze într-o formă plenară, datorită legii inexorabile a „progresului".

Doctrina estetică a *Enciclopediei* oferă mai puține surprize întrucît se situează în mare măsură în orbita tradiției. Că emanciparea gustului rămîne în urma emancipării religioase și politice e evident prin dominanta neoclasică a marii majorități a articolelor. Regăsim pretutindeni cultul anticilor, acceptarea necondiționată a ideii de „mimesis", postulatul separării nete a genurilor, prețuirea artizanatului poetic, exigența cuviinței și a criteriului educativ. Totuși, ici și colo, se fac simțite anumite tendințe de interpretare mai suplă a dogmelor ortodoxiei literare,

mergînd pînă la omologarea parțială a unor insurgențe. Astfel, deși Jaucourt condamnă „romanul" în felul sever al moralismului clasic, considerîndu-l un gen frivol, care — exceptînd pe Hamilton și doamna de La Fayette — nu a produs decît opere fade, apte să strice gustul și de-a dreptul obscene, „scandalizînd" pe oamenii avizați, totuși el nu-și reține simpatia pentru Richardson și Fielding. Ceea ce înseamnă că, sub presiunea unor experiențe artistice convingătoare, vechile concepte începeau să-și piardă rigoarea. Chiar și romanul — concede Jaucourt — poate fi orientat într-un sens „util", dacă își propune să inspire bunele moravuri și virtutea prin zugrăvirea „tablourilor simple, naturale și ingenioase ale întîmplărilor reale".

Articolul lui Saint-Lambert despre „geniu" merge și mai departe. În spiritul englezului Young, ale cărui *Conjectures on Original Composition* apar în 1759, Saint-Lambert definește geniul drept o aptitudine înnăscută a sensibilității și fanteziei, care se exprimă în registrul sublimului, depășind prin inspirație, energie, culoare, însuflețire măsura obișnuită a talentului și a normelor ce regentează creația. Diferența între „geniu" și „gust" se profilează clar : cel dintîi e „un dar al naturii" cel de-al doilea — „un rezultat al aplicației și timpului". „Pentru ca un obiect să fie frumos după regulile gustului trebuie să fie elegant, modelat, șlefuit fără ca aceasta să se observe ; pentru a fi de geniu e uneori nevoie să aibă un aspect neglijent, neregulat, zgrunțuros, sălbatic. În Shakespeare sublimul și geniul strălucesc ca fulgerele într-o noapte întunecoasă, în schimb, Racine e totdeauna frumos. Homer e plin de geniu, Vergiliu de eleganță."

Ar fi totuși greșit să atribuim o pondere prea mare acestor formulări care validează, dealtfel cu moderație, orientările preromantice. Dacă acceptăm concluziile lui H. Dieckmann, autorul celui mai comprehensiv studiu asupra esteticii lui Diderot, trebuie să admitem că, pe parcursul elaborării *Enciclopediei*, coordonatorul lucrării se afla încă sub impresia interpretării naturaliste a artei, de tip neoclasic, ca și principalii săi colaboratori în materie, Marmontel și Jaucourt. Nu e deci de mirare că ceea ce primează în ansamblu, dincolo de heterodoxiile pasagere, e

optica veche, a unui Boileau amendat sensibil, dar acceptat în esență. Că Saint-Lambert constituie excepția și nu regula o dovedesc rîndurile următoare, tot despre Shakespeare, însă denotînd un alt criteriu de valoare : Marele dramaturg, spune Jaucourt, după ce-i reproșase „revoltătoarea" ignoranță a artei și a mecanismului scenic, „avea un geniu înalt și fecund, era bogat înzestrat pentru cele două specii ale teatrului (e vorba desigur de tragedie și comedie — *n.n.)* dar el trebuie citat ca exemplu al pericolului care va pîndi totdeauna pe cei ce s-ar baza exclusiv pe aceste avantaje ca să atingă excelența în artă ; e poate îndreptățită bănuiala că se exagerează grandoarea geniului său..." „În operele sale regretăm că scene pline de căldură și pasiune sînt adesea desfigurate printr-un amestec insuportabil de neregularități, uneori de absurdități... etc."

Ultimul domeniu asupra căruia se cuvine să ne oprim e cel tehnologic, căci una dintre cele mai semnificative inovații ale *Enciclopediei* rezidă tocmai în locul important acordat diverselor meserii, unelte și îndeletniciri manuale. „S-a scris (pînă acum) prea mult despre științe, observa d'Alembert în *Discursul preliminar*, nu s-a scris destul despre cea mai mare parte a artelor liberale, nu s-a scris aproape nimic despre artele mecanice." Această inegalitate de tratament le apare enciclopediștilor cu atît mai neîntemeiată, cu cît activitatea direct productivă e cea căreia îi datorăm înmulțirea bunurilor și satisfacerea comodităților fără de care viața societății moderne nu e de conceput. Pe de altă parte, privilegierea muncii intelectuale în raport cu cea fizică duce la rezultatul profund negativ că-i depreciază socialmente pe cei ce muncesc cu brațele, încurajînd în schimb prejudecata că „a da o aplicație constantă și metodică unor experiențe și obiecte particulare, sensibile și materiale, înseamnă a ne abate de la demnitatea spiritului uman". În consecință, una dintre preocupările majore ale lui Diderot și a colaboratorilor săi e să reabiliteze munca manuală și să valorifice în mod amplu toate spețele cunoașterii aplicative. Enciclopediștii colindă atelierele și manufacturile spre a ancheta asupra mașinilor și modului de lucru, ostenindu-se apoi să descrie diversele utilaje

și procedee, să expună cu cît mai multă claritate, ajutîndu-se de admirabile planșe ilustrative, succesiunea operațiilor care conduce de la materia primă la obiectul fabricat.

Prin această deschidere spre lumea muncii și a tehnologiei, atît de puțin în spiritul elitar al aristocrației blazate, dar atît de conformă viziunii despre lume a burgheziei, clasă legată de formele înaintate ale producției materiale, *Enciclopedia* își afirmă odată în plus vocația integratoare și pragmatică.

6. Enciclopedia la noi

Influența *Enciclopediei* a fost imensă, asemenea unei maree care se propagă vertiginos peste hotarele împărățiilor și peste limitele ce separă generațiile, zdrobind în cale orice rezistență și modificînd profund fața însăși a peisajului. Cercetările mai vechi și mai noi au încercat să urmărească acest proces de difuziune care a contribuit la focalizarea problematicii „luminilor", dînd culturilor continentului, aflate pe trepte inegale de dezvoltare, un termen de referință unitar, stimulativ, de o mare forță persuasivă. Dar nici sintezele cele mai recente, ca de pildă, cea a lui L. Trénard *(Le rayonnement de l'Encyclopédie, (Răspîndirea „Enciclopediei"*, în *Cahiers d'histoire mondiale*, nr. 5, 1966), ori a lui Jacques Proust (cap. VI din *L'Encyclopédie*, Paris, 1965) cu toate că însumează aportul a nenumărate anchete de detaliu, n-au reușit să depășească proporțiile unei schițe, sugestive — firește, dar încă departe, foarte departe de înregistrarea tuturor ecourilor materiale, fără a mai vorbi de receptările creatoare, interesînd în prima linie, dar greu de identificat din cauza distorsiunilor aduse mesajului. „Tabloul pe care l-am întocmit, recunoștea de curînd Jacques Proust într-un articol din *Revue d'histoire littéraire de la France* (nr. 1, 1972), ca și cel datorat lui L. Trénard seamănă cu acele hărți vechi în care găsești mari file albe purtînd doar inscripția prudentă : *Hic sunt leones*"

Un studiu corespunzător despre destinul *Enciclopediei* în Țările române lipsește încă, deși necesitatea lui nu mai trebuie

argumentată. E adevărat că dincolo de inerentele dificultăți ale documentării, se ridică problema spinoasă a defalcării, „influenței" *Enciclopediei* de „influența" enciclopediștilor, exercitată pe canale multiple și prin opere din cele mai variate. A proceda în virtutea principiului *suum cuiusque tribuere (să dai fiecăruia ceea ce e al lui)* — cum pretinde comparatismul de obîrșie neopozitivistă, încă dominant în știința universitară — e greu în unele cazuri și imposibil în altele. De fapt, explorarea rolului *Enciclopediei* la noi trebuie privită ca o latură a unei probleme cu mult mai generale, cea a raporturilor gîndirii românești cu filozofia „luminilor", al cărei contur de ansamblu a fost schițat cu mînă de maestru de D. Popovici, în urmă cu trei decenii. Nu încape îndoială că numeroasele contribuții ivite între timp, care au avut darul să lărgească enorm volumul informațiilor, să modifice perspectiva metodologică în studierea faptelor de influență și să perfecționeze utilajul conceptual, reclamă elaborarea unei noi sinteze. Aceasta ar fi în măsură să confrunte varianta românească a „luminilor" cu modelul european (occidental și centro-sud-estic) relevînd în asemănări nu atît împrumuturi, cît afinități, și în deosebiri, nu atît abateri de la o „normă", cît manifestări ale originalității naționale.

În rîndurile de față, care au un obiectiv limitat, rămînem exclusiv în sfera de gravitație a *Enciclopediei*, dînd cîteva indicații sumare asupra ecourilor ei direct reperabile. Că acestea au fost cu mult mai bogate și mai fertile decît o atestă informațiile de care dispunem momentan e aproape inutil să mai precizăm. Pentru cine cunoaște extraordinara rîvnă de împărtășire din cultura „luminatei Europe" care i-a caracterizat pe cărturarii noștri, clerici și mireni, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, e cert că o carte de importanța *Enciclopediei* trebuia să fie căutată, gustată și să răscolească puternic mințile.

Potrivit unei semnalări a lui N. Iorga, cea dintîi atestare despre un român care posedă cîteva volume din *Enciclopedie* îl privește pe un Ianache Cantacuzino și datează din 1777. Cu puțin mai tîrziu, în 1778, se interesează de celebra operă învă-

ţatul episcop Chesarie, titularul eparhiei Rîmnicului (care se abona concomitent şi la *Journal encyclopédique de libre propagande philosophique).* Dacă acest cleric cu mintea ascuţită şi curiozităţi profane va fi fost în adevăr printre primii cititori, în ordine absolută, sau numai printre primii lectori „cunoscuţi" ai *Enciclopediei* rămîne deocamdată sub semnul întrebării. Mai interesant e însă un alt fapt, relevat de Al. Duţu şi confirmat, ulterior, de cercetările lui Mircea Anghelescu : Chezarie foloseşte *Enciclopedia* în redactarea prefeţelor cîtorva dintre *Mineele* sale (pe decembrie 1779 ; ianuarie, februarie şi martie 1780). Acelaşi lucru îl face şi Filaret, urmaşul lui Chezarie în scaunul episcopal al Rîmnicului, deşi cu mai puţin aplomb. Tot Al. Duţu a descoperit paralelisme între prefaţa lui Grigore Rîmniceanu la *Triodul* din 1798 şi articolul *Europe* din *Enciclopedie*, datorat neobositei pene a poligrafului Jaucourt. Mai puţin argumentată ne pare afirmaţia că mitropolitul moldovean Leon Gheuca (cel ce plănuise tipărirea *Aventurilor lui Telemac* de Fénelon şi a *Cugetărilor* lui Oxenstiern) ar fi apelat şi el la *Enciclopedie* în lucrarea manuscrisă *Despre ştiinţa stihiilor.* Oricum, pare neîndoielnic că el poseda celebra operă, ca şi, dealtfel, mitropolitul Iacob Stamate şi episcopul Filaret. Un exemplar incomplet se afla şi în biblioteca domnească din Bucureşti.

Cu toate că dintre figurile de prim-plan ale luminismului ardelean I. Budai-Deleanu a ocazionat în ultimii ani cîteva lucrări remarcabile (îndeosebi ale Luciei Protopopescu şi Ioanei Petrescu) şi o excelentă ediţie critică (Florea Fugariu), nu s-a găsit pînă acum dovada unei „influenţe" a *Enciclopediei,* în sensul „dogmatic" al cuvîntului, deşi opera autorului *Ţiganiadei* respiră la fiecare pas „influenţa" enciclopediştilor şi e îmbibată de spiritul filozofic al secolului. Că Budai-Deleanu a cunoscut-o şi că ea a intrat în raza „cîmpului său de incitaţie intelectuală" ni se pare indiscutabil. La fel, avem convingerea că boierii luminaţi din Principate, de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea, I. Cantacuzino, C. Conachi, V. Pogor, V. Vîrnav, N. Rosetti-Roznovanu, Ionică Tăutu au ştiut cu toţii de *Enciclopedie,* dacă nu altfel, atunci din auzite, şi cel puţin

unii din ei au avut prilejul să ia în mînă un volum sau altul, pentru a căuta o informaţie izolată sau a se lămuri asupra unei chestiuni litigioase.

Răsunetul celebrei opere e încă viu la un paşoptist ca Heliade Rădulescu, legat puternic de spiritul „luminilor". Semnalăm în acest sens, cu titlu de exemplu, două detalii inedite. Aprecierea despre Fénelon, din ades citatul articol *Pentru poezie* (1832), e scoasă de-a dreptul din *Enciclopedie* (afară de cazul cînd „citarea" aparţine unui text intermediar necunoscut). Heliade spune : „În Fénelon... se ciudeşte cineva că nu poate afla rima, în vreme ce toată scrierea lui este poezie". Textul respectiv din *„Enciclopedie,* produs de inepuizabilul Jaucourt, sună astfel : „Le plus beau roman du monde, *Télémaque,* est un vrai poème à la mesure et à la rime près" (Cel mai frumos roman din lume, *Telemac* este un adevărat poem exceptînd măsura şi rima). Acelaşi Jaucourt îi furnizează lui Heliade una dintre ideile esenţiale ale prefeţei la *Noua Eloiză* (1837) şi anume că romanele sînt utile acolo unde domneşte corupţia moravurilor iar publicul nu mai e receptiv altor mijloace de restaurare a moralităţii.

În orice caz, e evident că pentru generaţia lui Heliade *Enciclopedia* încetează de a mai avea statutul unei opere „vii", nemijlocit implicată în dialogul cu epoca ; aceasta se întîmplă atît din cauza perimării materialului informativ, cît şi din cauza crizei luminilor, accelerată de Revoluţia Franceză. E adevărat că în Răsărit decalajul evoluţiei socio-istorice interzice manifestarea acestei crize, menţinînd pînă spre 1830-1840 condiţii favorabile unui luminism moderat — de unde şi eventualitatea, probată în cazul lui Heliade, a situării în orbita reformistă a gîndirii enciclopediste. Însă pe la 1830-1840 ideologia anti-feudală se radicalizează, peisajul intelectual se schimbă, romantismul îşi impune tot mai stăruitor exigenţele şi stilul. *Enciclopedia,* sub aspectul de „dicţionar" acordat „logos"-ului secolului al XVIII-lea, începe să dateze şi la noi, ca pretutindeni.

O dovadă concludentă în acest sens ne-o oferă o afirmaţie a lui Ion Ghica, din 1844. În articolul *Ochire asupra ştiinţelor,* publicat în *Propăşirea,* care schiţează, cu limpezime şi siguranţă,

tabloul principalelor ramificații și dezvoltări ale științelor fizice și umane la jumătatea secolului trecut, Ghica vorbește de *Enciclopedie* ca de o carte depășită. „Schimbări mari s-au făcut în toate cunoștințele fizice, scrie el... *Enciclopedia* lui Diderot, în care toate cunoștințele omului erau scrise în ordinul alfabetic, astăzi este o carte ce nu mai poate sluji. Apa și aerul descompus de Lavoisier nu mai este apa și aerul din *Enciclopedie* și soarele lui Fresnel nu luminează lumea cu lumina ce refractă prisma lui Newton."

Dar să luăm bine seama : acțiunea corozivă a timpului atinge forma concretă de explicitare a principiilor, nu principiile însele. Valorile în numele cărora *Enciclopedia* combătuse și care-i organizaseră platforma programatică : rațiunea, libertatea, justiția, toleranța, progresul — rămîn ca și înainte, în centrul bătăliei pentru mai bine. În perspectiva marilor mutații ale conștiinței sociale și a transformărilor revoluționare ale timpului nostru, înțelegem azi mai clar ca oricînd ce era naiv și ce era formal în aceste valori. Dar sesizăm, deopotrivă, și ce era în ele exemplar.

În *Avertismentul* volumului VIII Diderot scria, cu un superb orgoliu : „Dacă o revoluție care germinează poate în cine știe ce colț ignorat al pămîntului, ori se prepară în centrul însuși al lumii civilizate, ar izbucni cîndva, distrugînd orașele și risipind popoarele și un singur exemplar al acestei opere ar supraviețui, am putea spune atunci că totul nu e pierdut". Diderot exagera, desigur. Dar dincolo de entuziasmul partizan, lesne de înțeles pentru cel ce avea conștiința că înălțase, în pofida unor dificultăți imense, sinteza monumentală a gîndirii secolului, cuvintele citate exprimă o încredere neclintită în continuitatea civilizației, în victoria rațiunii asupra tenebrelor și a tuturor formelor de înstrăinare a omului de propria-i esență. Din acest punct de vedere, lecția *Enciclopediei* n-a fost zadarnică și e încă stimulativă pentru epoca noastră, pentru toți cei ce luptă împotriva asupririi și injustiției, sperînd în acea ordine radioasă și transparentă în care pe toată planeta omul să poată deveni OM — așa cum au visat „luminile".

PAUL CORNEA

INDICAȚII BIBLIOGRAFICE

Literatura dedicată *Enciclopediei* s-a îmbogățit și s-a diversificat considerabil în ultimele două decenii ; pentru profan, orientarea în hățișul lucrărilor erudite, al gloselor și comentariilor, devine din ce în ce mai dificilă ; ca în toate domeniile, și aci, problema esențială e de a ierarhiza informația și a selecta căile de acces. Indicațiile de mai jos nu vor decît să introducă în materie.

Ediții de texte alese : Albert Soboul, *Textes choisis de „l'Encyclopédie (Texte alese din „Enciclopedie")* Paris, 1952 (ediție pe care culegerea de față o urmează în cea mai largă măsură) ; Alain Pons, *„Encyclopédie". Les articles les plus significatifs (Enciclopedia. Articolele cele mai semnificative)* Paris, 1963 ; Jeanne et Michel Charpentier, *L'Encyclopédie...*, Paris, 1971 (excelentă ediție școlară). La Frankfurt Verlag din Stuttgart a apărut de curînd o versiune facsimilată a ediției originale. Un articol succint dar remarcabil e cel al lui B. Groethuysen, *L'Encyclopédie* în *Tableau de la littérature française* préfacé par André Gide *(Tablou al literaturii franceze* prefațat de...) Paris, 1939.

Monografii asupra Enciclopediei : Pierre Grosclaude, *Un audacieux message : „L'Encyclopédie" (Un temerar mesaj : „Enciclopedia")*, Paris, 1951 ; Jacques Proust, *Diderot et „l'Encyclopédie" (Diderot și „Enciclopedia")*, Paris, 1962 (lucrare fundamentală ;

există și o versiune redusă, dar amendată în cîteva puncte : *l'Encyclopédie*, Paris, 1965) ; Franco Venturi, *Enciclopedia*, Torino, 1969 ; John Lough, *The Encyclopédie*, London, 1971.

Difuziunea Enciclopediei : L. Trénard, *Le rayonnement de l'Encyclopédie 1751-1789 (Răspîndirea „Enciclopediei")*, în *Cahiers d'histoire mondiale*, nr. 8, 1966 ; P. M. Berkov, *Histoire de „l'Encyclopédie" dans la Russie du XVIII-e siècle (Istoria „Enciclopediei" în Rusia secolului al XVIII-lea)*, în *Revue des études slaves*, t. XLIV, 1965 ; Paul M. Sparlin, *Diderot, d'Alembert and „the Encyclopédie", in North America (Diderot, d'Alembert* și *„Enciclopedia")*, în *Studies on Voltaire*, LVII.

O punere la punct asupra cercetărilor recente : Jacques Proust, *Questions sur l'Encyclopédie (Discuții asupra „Enciclopediei")*, în *Revue d'histoire littéraire de la France*, nr. 1, 1972.

Enciclopedia în Țările Române : N. Iorga, *Contribuții la istoria literaturii române în veacul XVIII și XIX*, în *An. Ac. Rom. Mem.* secț. lit., S. II, t. XXVIII, p. 192-197 ; D. Popovici, *Literatura română în epoca luminilor*, în *Studii literare* I, ediție îngrijită și note de I. Em. Petrescu, Editura Dacia, Cluj, 1972, p. 109, 137 ; Al. Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul al XVIII-lea (1700-1821)*, Editura Științifică, București, 1968, p. 147-154, 157-162 (cercetarea cea mai completă, cu date inedite) ; M. Anghelescu, *Preromantismul românesc*, Editura Minerva, București, 1971, p. 41-45 ; Ionică Tăutul, *Scrieri social-politice*, cuvînt înainte, studiu introductiv, note de Emil Vîrtosu, București, 1974, p. 38, 238.

TABEL CRONOLOGIC

1745 februarie. Librarul Le Breton se asociază cu germanul Sellins și englezul Mills în vederea traducerii în franceză a lucrării lui Chambers, *Encyclopaedia or an Universal Dictionary of arts and sciences (Enciclopedia sau dicționar universal al artelor și științelor)*, apărut la Londra în 1728.

august. Le Breton se ceartă cu colaboratorii săi străini, întovărășindu-se cu trei colegi parizieni care voiau să publice un dicționar de medicină al englezului James, tradus de Diderot.

1746 ianuarie. Cei patru asociați obțin privilegiul editării *Enciclopediei* sau — cum e libelată autorizația de imprimare — a *Dicționarului universal al artelor și științelor, tradus după dicționarele engleze ale lui Chambers și Harris, cu adăugiri.* Răspunderea lucrării e încredințată abatelui Guy de Malves, membru al Academiei de științe, asistat de Diderot și d'Alembert.

iulie. Lucrarea lui Diderot, *Pensées philosophiques (Reflecții filozofice)*, publicată sub vălul anonimatului, e condamnată de Parlamentul din Paris.

1747 *octombrie.* Diderot și d'Alembert preiau conducerea directă a lucrării.

1748 *aprilie.* Un nou privilegiu consemnează lărgirea proiectului *Enciclopediei.* E vorba acum și de un dicționar al „meseriilor", nu numai al „artelor și științelor" iar „adăogirile" au devenit „amplificări" *(augmentations).*

1749 *iulie.* Diderot e arestat din cauza publicării opusculului *Lettres sur les aveugles à l'usage de ceux qui voient (Scrisoare asupra celor orbi spre folosul celor ce văd)* dar spre norocul lui, e încarcerat la Vincennes și nu la Bastilia, unde nu mai era loc (!). După demersuri stăruitoare ale librarilor și prietenilor e eliberat în noiembrie.

1750 *noiembrie.* Apare, în 8.000 ex., *Prospectul Enciclopediei* anunțînd caracterul publicației, dimensiunea (zece volume *in-folio* dintre care două de planșe) și condițiile de subscripție.

1751 *iunie.* Apare primul volum al *Enciclopediei,* în 2.050 exemplare, sub titlul *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers par une société de gens de lettres, mis en ordre et publié par M. Diderot, de l'Académie Royale des Sciences et Belles Lettres de Prusse, et, quant à la partie mathématique, par M. d'Alembert, de l'Académie Royale des Sciences de Paris et de celle de Prusse et de la Société Royale de Londres (Enciclopedia, sau Dicționar rațional al științelor, al artelor și al meseriilor, editată de o societate de oameni de litere, ordonată și publicată de D. Diderot, de la Academia regală de științe și litere a Prusiei, și, pentru partea matematică, de D. d'Alembert, de la Academia regală de științe din Paris și de la cea din Prusia și de la Societatea regală din Londra).*

octombrie. În urma violentelor atacuri ale iezuiților în *Journal de Trévoux* și a plîngerilor adresate regelui de episcopul Boyer, Malesherbes, care îndeplinea o funcție echivalentă aceleia de director al publicațiilor și comerțului de carte, se vede silit — în pofida simpatiei cu care urmărea eforturile lui Diderot și d'Alembert — să numească trei cenzori însărcinați să supravegheze îndeaproape conținutul articolelor.

noiembrie. Abatele de Prades, prieten al lui Diderot și colaborator al *Enciclopediei,* susține în fața Sorbonei o teză de doctorat asupra Ierusalimului ceresc, acceptată întîi cu elogii, dar după scurtă vreme denunțată fiindcă ar promova religia naturală și idei senzualiste.

1752 *ianuarie.* Apare volumul al doilea al *Enciclopediei* care stîrnește o adevărată furtună. Articolul *Certitudes* al abatelui de Prades e învinuit de erezie.

februarie. Consiliul regelui publică un edict ordonînd ca primele două volume ale *Enciclopediei* „să fie și să rămînă suprimate". Abatele de Prades e obligat să se exileze, împreună cu alți doi prelați, ambii colaboratori ai *Enciclopediei.*

mai. Grație stăruințelor lui Malesherbes și protecției doamnei de Pompadour, guvernul autorizează discret continuarea lucrării.

1753. Apariția volumului al treilea, în 3.100 exemplare.

1754 *noiembrie.* Apare volumul al patrulea. D'Alembert e ales membru al Academiei Franceze.

1755 *noiembrie.* Apare volumul al cincilea, precedat de un *Elogiu al lui Montesquieu,* scris de d'Alembert (pri-

lejuit de moartea autorului lui *Esprit des lois (Spiritul legilor).*

1756 mai. Apare volumul al șaselea.

1757 ianuarie. Puțin după începerea războiului, denumit de „șapte ani", care va duce la pierderea coloniilor franceze din Lumea Nouă, are loc un atentat împotriva regelui Franței, Ludovic al XV-lea.

aprilie. Edict al Parlamentului, prevăzînd pedepse severe (inclusiv condamnarea la moarte) pentru publicarea de lucrări neautorizate sau care ar propaga subversiune.

mai-noiembrie. Atacurile împotriva *Enciclopediei* se înmulțesc. Pamflete de Palissot : *Petites lettres sur les grands Philosophes (Mici scrieri asupra marilor filozofi)* și Moreau : *Nouveau Mémoire pour servir à l'histoire des Cacouacs (Nou memoriu spre a servi la istoria Cacouacs-ilor).* Fréron îl acuză pe Diderot că ar fi plagiat drama *Le fils naturel (Fiul natural),* publicată în același an.

noiembrie. Apariția volumului al șaptelea stîrnește scandal datorită articolului *Genève* al lui d'Alembert, care privește cu simpatie tendința socinianã a pastorilor genevezi (constînd în negarea predestinării, a divinității lui Christos și a păcatului originar).

1758 ianuarie. Exasperat de învinuirile și jignirile care i se aduc, d'Alembert renunță la funcția de coresponsabil al lucrării, dar, la insistențele librarilor, revine fără entuziasm asupra gestului său.

iulie. Apare tratatul lui Helvétius, colaborator al *Enciclopediei, De l'esprit (Despre spirit).*

septembrie. Un oarecare Abraham Chaumeix publică sub titlul *Préjugés légitimes contre „l'Encyclopédie"*

(Prejudecăți legitime împotriva „Enciclopediei") o furibundă diatribă în două volume împotriva *Enciclopediei* și a lucrării lui Helvétius.

1759 ianuarie. Parlamentul examinează opt cărți dăunătoare, între care *De l'esprit* și *Enciclopedia.* Cea dintîi e condamnată să fie ruptă de călău și apoi arsă în piața publică. Întrucît acuzațiile împotriva *Enciclopediei* sînt mai greu de dovedit iar complicitățile oculte de care se bucură editorii nu permit o sancțiune brutală, se decide numirea unei comisii, alcătuită din jurisconsulți și teologi, cu toții janseniști, care s-o cerceteze cu de-amănuntul.

martie. Privilegiul *Enciclopediei* e revocat.

septembrie. Bulă papală condamnînd *Enciclopedia.* Cu toate dificultățile, Diderot și Le Breton obțin, grație sprijinului lui Malesherbes, un privilegiu pentru tipărirea unei colecții de planșe în patru volume, care să-i ramburseze pe subscriitori.

octombrie. D'Alembert își dă demisia.

1760. Continuă atacurile împotriva *Enciclopediei.* Lefranc de Pompignan o critică violent în discursul său de recepție la Academia Franceză iar Palissot reprezintă o pastișă a *Femeilor savante* de Molière, în care filozofii (Diderot, Helvétius, Rousseau, Grimm) țin locul prețioaselor.

1762 ianuarie. Apare primul volum de planșe.
August. Ordinul iezuiților e interzis în Franța iar membrii săi sînt expulzați. Enciclopediștii scapă astfel de adversarii lor cei mai înverșunați.
Ecaterina a II-a propune continuarea *Enciclopediei* în Rusia, dar Diderot refuză.

1763. Apar două noi volume de planșe.

1764 noiembrie. Diderot constată cu stupoare și amărăciune că Le Breton își arogase dreptul de a cenzura manuscrisele încredințate spre tipar și e pe punctul de a se retrage (vezi prefața).

1765 august. Apare volumul al optulea.

1766. Publicarea volumului al patrulea de planșe și a volumelor IX-XVII de text, cu indicația unui loc de tipărire fictiv (Neufchâtel).

februarie. Le Breton e închis la Bastilia pentru 8 zile fiindcă a încălcat dispozițiile privind difuzarea lucrării.

1767-1772. Publicarea volumelor V-XI de planșe. Diderot și Le Breton își încetează munca.

1776. Pankouke publică un supliment de patru volume și un volum de planșe.

1777. Iau sfîrșit două reeditări ale *Enciclopediei,* una începută la Lucques, în 1758, alta la Geneva, în 1771. (În afara ediției pariziene și a acestor două reeditări, *Enciclopedia* va fi imprimată pînă la 1782 încă de patru ori : la Livorno, Geneva-Neufchâtel, Lausanne-Berne, Yverdon).

1778. Episcopul Chezarie din Rîmnic cere corespondentului său Hagi Pop, din Viena, să-i procure „o carte ce se numește sfrantozește *Dictionnaire encyclopédique*".

1779 decembrie. Chezarie folosește pasaje din *Enciclopedie* în prefața *Mineiului* pe decembrie.

1780. Pankouke publică tabla alfabetică a *Enciclopediei,* în două volume.

P. C.

PRINCIPALII COLABORATORI AI *ENCICLOPEDIEI*

ALEMBERT (d') (1717—1783) : matematici, fizică generală
BARTHEZ (1734—1786) : medicină
BOUCHER d'ARGIS (1708—1791) : drept
BOULANGER (1722—1759) : critică literară, arte mecanice, drept, economie politică
BROSSES (de) (1709—1777) : critică literară
CONDILLAC (1714—1780) : filozofie
CONDORCET (1743—1794) : matematică
DAUBENTON (1716—1799) : istorie naturală
DIDEROT (1713—1784) : filozofie, arte mecanice
DUCLOS (1704—1772) : critică artistică, istorie
DUMARSAIS (1676—1756) : gramatică
HELVÉTIUS (1715—1771) : filozofie
HOLBACH (d') (1723—1789) : chimie, istorie naturală
JAUCOURT (Cavaler de) (1704—1779) : filozofie, fizică, istorie naturală, arte mecanice
LA CONDAMINE (1701—1774) : istorie naturală, geografie
LALANDE (1732—1807) : astronomie
MALLET (Abatele) (1713—1755) : teologie
MARMONTEL (1723—1799) : critică literară și artistică
MONTESQUIEU (1689—1755) : critică artistică, filozofie
MORELLET (Abatele) (1727—1819) : teologie, filozofie

MORVEAU (GUITON de) (1737—1816) : chimie
NECKER (1737—1804) : fizică
PRADES (Abatele de) (1720—1782) : filozofie, teologie
QUESNAY (1694—1774) : filozofie, economie politică
ROUSSEAU (1712—1778) : critică muzicală
SAINT-LAMBERT (1716—1803) : critică artistică, armată și artă militară
TRONCHIN (1709—1781) : medicină
TURGOT (1727—1781) : critică literară, drept, economie politică
VAUCANSON (1709—1782) : arte mecanice
VOLTAIRE (1694—1778) : critică literară, istorie
WATELET (1718—1786) : critică artistică
YVON (Abatele) (1714—1791) : filozofie, teologie

DISCURS PRELIMINAR AL ENCICLOPEDIEI

(d'Alembert [1])

Discursul preliminar *cuprinde două părți : o clasificare a cunoștințelor umane, bazată pe deosebirea celor trei facultăți : memorie, rațiune, imaginație (cărora le corespund istoria, filozofia și artele frumoase) și o istorie sumară a științelor și a artelor, începînd cu Renașterea, pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea. În pasajul care urmează, d'Alembert definește scopul* Enciclopediei.

SCOPUL ENCICLOPEDIEI

Lucrarea pe care o începem (și pe care dorim s-o ducem la bun sfîrșit) are două obiective : ca *Enciclopedie,*

[1] *Jean le Rond d'Alembert* (1717-1783), matematician și filozof francez. Principala lucrare, o culegere de opuscule, *Mélanges de philosophie, d'histoire et de littérature (Texte filozofice, istorice și literare),* în care gîndirea sa filozofică oscilează între materialism și idealism : deși admite existența obiectivă a lucrurilor reale, deși neagă ineismul cartezian și se pronunță pentru evoluția și progresul științific, crede totuși într-o existență separată a sufletului, independent de materie, crede într-un Dumnezeu creator al lumii și neagă posibilitatea cunoașterii adevărului absolut. Alături de Diderot, a fost *spiritus rector* al *Enciclopediei.*

trebuie să expună pe cît e cu putință ordinea și înlănțuirea cunoștințelor umane ; ca *Dicționar rațional al științelor, al artelor și al meseriilor,* trebuie să conțină despre fiecare știință și despre fiecare artă, fie ea liberală, fie mecanică, principiile generale care le stau la bază și cele mai esențiale detalii care alcătuiesc corpul și substanța lor. Aceste două puncte de vedere, acela al *Enciclopediei* și acela al *Dicționarului rațional,* vor constitui deci planul și împărțirea *Discursului* nostru *preliminar.* Le vom examina, le vom urmări pe rînd și vom da socoteală de mijloacele prin care s-a încercat îndeplinirea acestui dublu obiectiv.

Dacă ne-am gîndi cît de cît la legătura pe care o au descoperirile între ele, ne-am putea da seama cu ușurință că științele și artele își dau un sprijin reciproc și că există deci un lanț care le unește. Dar dacă adesea e greu să reduci fiecare știință sau fiecare artă în parte la un mic număr de reguli sau de noțiuni generale, e cu atît mai greu să cuprinzi într-un singur sistem ramurile infinit de variate ale științei umane.

Cel dintîi pas pe care-l avem de făcut în această cercetare este acela de a examina — îngăduiți-ne acest termen — genealogia și filiația cunoștințelor noastre, cauzele care le-au dat naștere și caracteristicile care le deosebesc ; într-un cuvînt, să ne întoarcem pînă la originea și pînă la modul în care s-au format ideile noastre. Independent de măsura în care acest examen ne va ajuta să facem o enumerare eniclopedică a științelor și artelor, el își găsește totuși locul la începutul unui *Dicționar rațional al cunoștințelor umane.*

ACVILĂ

(Diderot [1])

Un alt [2] *exemplu al metodei enciclopediștilor : cel mai neînsemnat articol le dă ocazia să atace superstiția și să-i opună atotputernicia rațiunii.*

A se referi la articolele : Postul Paștelui, Critică în științe.

Acvila este o pasăre închinată lui Jupiter din ziua în care acestui zeu — după ce consultase augurii în insula Naxos asupra sorților de succes în războiul pe care voia să-l înceapă împotriva Titanilor — îi apăruse o acvilă care i-a purtat noroc. Se mai spune că o *acvilă* s-ar fi

[1] *Denis Diderot* (1713-1784), spirit enciclopedist, „cap filozofic", a manifestat interes pentru toate compartimentele culturii, de la filozofie pînă la matematică și anatomie, motiv pentru care Voltaire l-a supranumit „pantofil" (iubitorul tuturor lucrurilor). A fost directorul și simbolul *Enciclopediei,* a cărei existență este legată indisolubil de numele său. S-a impus atenției contemporanilor prin lucrarea *Pensées philosophiques (Reflecții filozofice,* 1746). Diderot este reprezentativ pentru spiritul sec. al XVIII-lea, însumînd în personalitatea sa toate curiozitățile științifice, utopiile și contradicțiile acestui „secol al luminilor".

[2] Vezi comentariul articolului *Agnus scythicus,* care, în textul francez, apare înaintea articolului *Acvilă (Aigle).*

îngrijit ca el să aibă ambrozie în timpul copilăriei și, spre a o răsplăti pentru această grijă, el a așezat-o printre stele. *Acvila* apare în reprezentările lui Jupiter, cînd la picioarele zeului, cînd lîngă el și aproape întotdeauna ținînd trăsnetul în ghiare. După toate aparențele, istoria aceasta se întemeiază aproape în întregime pe observarea zborului *acvilei,* căreia îi place să se înalțe pînă la norii cei mai de sus și să se retragă în ținutul tunetelor. Și asta a fost de ajuns pentru a fi consacrată ca pasăre a zeului ce stăpînea cerul și văzduhul și pentru a i se da să păstreze trăznetul. Nu mai rămînea decît să-i stîrnească pe păgîni cînd era vorba să-și cinstească zeii : superstiția este gata oricînd să scornească cele mai extraordinare și mai grosolane viziuni. Viziuni pe care le consacră mai apoi timpul și credulitatea popoarelor ; și vai de acela care — fără a primi de la Dumnezeu înalta și primejdioasa cinste de misionar —, ținînd prea puțin la liniștea lui și cunoscînd prea puțin oamenii, va lua asupră-și sarcina de a-i instrui. Dacă introduci o rază de lumină într-un cuib de bufnițe, nu faci altceva decît să le rănești ochii și să le stîrnești țipetele. Ferice de poporul căruia religia nu-i cere să creadă decît lucruri adevărate, sublime și sfinte, și să imite numai acțiuni pline de virtute ; așa este religia noastră, în care Filozoful nu trebuie decît să-și urmeze rațiunea pentru a ajunge la picioarele altarelor ei.

*AER

(Diderot, P. Landois)

Grecii adorau *aerul* atît sub numele de Jupiter, cît și sub acela de Junona. Jupiter domnea în înaltul atmosferei, Junona în partea ei inferioară. Uneori, *aerul* era și el

o divinitate avînd ca soție luna și ca fiică roua. În zarea *aerului,* se făceau precizări fie prin observarea zborului și țipătului păsărilor, fie prin urmărirea meteorilor și cometelor, a mișcării norilor sau a direcției tunetului.

În *Ifigenia,* Menelau ia *aerul* drept martor al cuvintelor lui Agamemnon ; dar Aristofan consideră o impietate acest jurămînt al lui Euripide. Cu cît cercetăm mai atent religia păgînilor, cu atît o găsim mai deschisă către poezie ; totul este însuflețit, totul respiră, totul este metaforă ; nu poți face un pas fără să întîlnești lucruri divine, zei și o mulțime de ceremonii care se povestesc cu plăcere, dar sînt puțin conforme rațiunii.

A e r. Maniere considerate din punct de vedere gramatical. Aerul pare să se fi născut odată cu noi ; te izbește de la prima vedere. *Manierele* țin de educație. Ne facem plăcuți prin *aer ;* ne distingem prin *maniere. Aerul* te pune în gardă, *manierele* te obligă. Cineva te îndepărtează prin *aerul* său, dar te reține și te încîntă mai apoi prin *manierele* sale. Îți dai *aere ; manierele* se compun. *Aerul* ți-l alcătuiești ; *manierele* ți le studiezi. Nu poți fi un pan [1] fără să știi să-ți dai *aere* și să-ți compui *maniere ;* nici chiar un bun comediant. Dacă nu știi să-ți dai *aere* și să-ți studiezi *manierele,* ești un prost curtezan ; și trebuie să eviți situațiile în care ești obligat să pari altfel decît ești. (DIDEROT)

Aer se cheamă, în *Pictură,* impresia pe care o face un tablou, la vederea căruia parcă respiri, într-adevăr, *aerul* din natură, în diferitele ore ale zilei : răcoarea — dacă el reprezintă un răsărit de soare ; căldura — dacă reprezintă un apus. Se mai spune și că un tablou are *aer,* pentru a marca estomparea culorii fondului și a obiectelor

[1] Pan — nobil.

după poziția lor mai mult sau mai puțin îndepărtată : această estompare se numește *perspectivă aeriană.*

O altă expresie este aceea de *aer* al figurii : cineva are o figură expresivă. [1] Se mai spune că ai prins, ai sesizat *aerul* unui chip, adică l-ai făcut întru totul asemănător. În cazul acesta, *aerul* pare să depindă mai puțin de configurația părților decît de ceea ce am putea numi expresivitatea figurii. (P. LANDOIS) [2]

AGNUS SCYTHICUS

(Diderot)

Se remarcă în Enciclopedie *un număr mare de mici articole, anodine în aparență, dar care le-au oferit autorilor un prilej de a se ridica împotriva fanatismului, superstiției sau prejudecății, folosind adesea ironia și polemica. Să subliniem această voință deliberată a enciclopediștilor de a da, în legătură cu cele mai neînsemnate articole, adevărate lecții de spirit critic și de metodă științifică. Articolul, la prima vedere inofensiv, sfîrșește prin a ținti departe : mai întîi, împotriva minunilor și a pretinselor miracole (încă nu s-a șters amintirea „convulsionarilor" [3] pe mormîntul diaconului Pâris, în cartierul Saint-Marcel) și, mai mult, chiar împotriva textelor sfinte înseși, despre care nu poate fi vorba decît aluziv în acest program de critică istorică : principiului autorității i se răspunde cu mărturia faptelor.*

A se referi la articolele : Alcatrace, Critică în științe.

Domnul Hans Sloane spune că *Agnus scythicus* este o rădăcină ceva mai lungă de un picior [1], avînd tuberculi, din ale căror extremități ies cîteva tulpini lungi de aproximativ trei pînă la patru degete [2] — destul de asemănătoare cu cele ale ferigii —, și mai spune că o mare parte a suprafeței sale este acoperită cu un puf negrugălbui, lucios ca mătasea și lung de un sfert de deget, pe care-l folosesc cei ce scuipă sînge. El adaugă că în Jamaica se găsesc unele ferigi care cresc cît un copac și sînt acoperite cu un puf asemeni celui pe care îl observăm pe plantele noastre capilare ; [3] și că, în sfîrșit, se pare că s-a folosit un oarecare meșteșug ca să li se dea chipul unui miel, căci rădăcinile se aseamănă cu trupul, iar tulpinile cu picioarele acestui animal.

Iată deci toată minunea *mielului din Sciția* redusă la nimic sau la foarte puțin, la o rădăcină păroasă căreia, modelînd-o, i se poate da, cu aproximație, aspectul unui miel.

Acest articol ne va trezi cugetări care sînt de mai mare folos împotriva superstiției și a prejudecății, decît este puful *mielului de Sciția* împotriva scuipării de sînge. Kircher [4] și, după Kircher, Iuliu-Cezar Scaliger [5] scriu o

---

[1] Autorul vizează, desigur, fizionomia.

[2] *Paul Landois*, autor dramatic, a trăit în sec. al XVIII-lea, se remarcă prin crearea unui gen literar bastard, *tragedia burgheză*, care a influențat pe cîțiva din scriitorii notorii : Diderot, Beaumarchais, La Chaussée etc. Din opera sa, fără strălucire, s-a impus numai piesa *Sylvie* (1741). A colaborat la *Enciclopedie.*

[3] Jansenișți fanatici din secolul al XVIII-lea, apucați de convulsiuni mistice la mormîntul diaconului Pâris.

[1] Un picior are cca. 33 cm.

[2] Un deget are 25,4 mm. măsura veche era de 27,07 mm.

[3] Este vorba despre o specie de ferigi cu picioruțe fine ca firele de păr (capilare).

[4] *Atanasius Kircher* (1601-1680), filozof și inventator german, profesor de filozofie la Roma. Este autorul a numeroase lucrări de compilație.

[5] *Iuliu-Cezar Scaliger* (1484-1558), filolog și critic italian (Giulio Cesare Scaligero), autor al unei *Poetici.* Adversar violent al lui Jérôme Cardan și Erasm ; rămîne unul dintre cei mai mari eruditi ai Renașterii.

minunată fabulă, și o scriu cu acel ton grav și convingător care întotdeauna impune respect. Sînt oameni a căror înțelepciune și cinste nu pot fi puse la îndoială : totul pledează pentru ei, sînt crezuți. Cine sînt cei care îi cred ? Cele mai mari genii ale timpului lor : și iată că, dintr-o dată, totul este întărit de o sumedenie de mărturii mai puternice decît ale lor și care constituie, pentru urmași, o dovadă plină de autoritate, căreia nu vor avea nici forța, nici curajul să-i reziste, iar *mielul de Sciția* va trece drept o ființă reală.

Trebuie să deosebim faptele în două clase : în fapte simple și obișnuite și în fapte extraordinare și miraculoase. Pentru faptele simple, mărturiile cîtorva persoane instruite, care nu trădează niciodată adevărul, ajung ; celelalte au nevoie, pentru omul care gîndește, de autorități mai puternice. În general, e bine ca autoritățile acestea să fie în raport invers cu verosimilitatea faptelor, adică să fie cu atît mai numeroase și mai mari cu cît verosimilitatea este mai scăzută.

Faptele trebuie subîmpărțite — atît cele simple, cît și cele extraordinare — în fapte trecătoare și fapte permanente. Trecătoare sînt acele fapte care n-au existat decît în răstimpul duratei lor ; permanente sînt acelea care există totdeauna și de care poți fi sigur oricînd. E clar că acestea din urmă sînt mai de crezut decît primele, iar ușurința pe care o are fiecare de a se convinge cît de adevărate sau cît de false sînt mărturiile trebuie să-i facă pe martori mai circumspecți, iar pe oamenii ceilalți să-i înduplece a le da crezare.

Trebuie să împărțim faptele trecătoare în fapte care s-au petrecut într-un secol luminat și fapte care s-au petrecut în timpuri de întuneric și de ignoranță ; iar faptele permanente, în fapte permanente într-un loc accesibil sau într-un loc inaccesibil.

Mărturiile trebuie luate în considerare în ele însele, apoi comparate între ele : luate în considerare în ele însele, pentru a vedea dacă nu implică vreo contradicție și dacă provin de la oameni luminați și instruiți ; comparate între ele, pentru a descoperi dacă nu sînt copiate unele după altele și dacă toată această mulțime de autorități : Kircher, Scaliger, Bacon [1], Libanius [2], Licetus, Eusebiu [3] etc. nu se reduce cumva la zero sau la autoritatea unui singur om.

Trebuie să se bage de seamă dacă martorii sînt sau nu martori oculari, ce anume au pus ei în joc pentru a se face crezuți, de ce se temeau sau ce sperau ei comunicînd altora fapte la care afirmau că au fost martori oculari ; dacă, pentru a-și susține mărturia, și-au expus viața, trebuie să recunoaștem că aceea ar căpăta astfel o mare tărie ; și ce-ar mai fi dacă viața și-ar fi sacrificat-o sau pierdut-o ?

De asemenea, nu trebuie confundate faptele care s-au petrecut în văzul unui întreg popor cu acelea la care n-au asistat decît un mic număr de persoane. Faptele ascunse, oricît de puțin miraculoase ar fi, nu merită să fie crezute : în schimb, faptele publice — împotriva cărora n-a protestat nimeni în timp, sau pe care puțini le-au contestat și aceia rău-intenționați sau prost informați — aproape că nu pot fi contrazise.

---

[1] *Francis Bacon* (1561-1626), marele gînditor englez, a pus bazele metodei experimentale în științe, în lucrarea sa *Novum Organum (Noul Organon)*. Enciclopediștii fac uz de ea în toate ocaziile.

[2] *Libanius* (314-393), retor grec. A profesat la Atena, Constantinopole, Niceea, apoi în Antiohia. A fost dascălul împăratului Iulian. Autor a numeroase discursuri apologii către împărați, retori și filozofi ai timpului.

[3] *Eusebiu din Cezareea* (265-340), episcop al Cezareei, autor al unei celebre *Istorii ecleziastice*, este considerat părintele istoriei religiilor.

Iată o parte din principiile după care ţi se admite sau contestă credinţa, dacă nu vrei să te laşi pradă visării şi dacă iubeşti sincer adevărul.

AGRICULTOR

(nesemnat)

Acest articol dezvoltă temele fiziocraţiei. Prin agricultor se înţelege atît fermierul cît şi proprietarul care, în fruntea unei mari exploatări, dispunînd de capitaluri importante, practică marea cultură. Marii „agricultori" au fost agenţii cei mai activi ai dezvoltării capitalismului în producţia agricolă şi această începînd de la jumătatea secolului al XVIII-lea.

A se raporta la articolele : Fermieri, Grîne, Impozite.

Agricultor. Nu e vorba de omul de corvoadă, mercenar [1] care ţesală caii şi boii şi care ţine coarnele plugului. Ar însemna să ignorăm condiţia agricultorului şi menirea lui dacă i-am asocia numele cu ideile de grosolănie, sărăcie şi desconsiderare. Vai de ţara în care *agricultorul* ar fi, într-adevăr, un om sărac ! Aceasta nu s-ar putea întîmpla decît în sînul unei naţiuni care ar fi ea însăşi săracă şi în care o decadenţă progresivă şi-ar face curînd simţite efectele funeste.

Cultura pămîntului este o activitate care necesită multe investiţii, fără de care ea este sterilă şi ruinătoare. Marile recolte nu se datorează numai muncii oamenilor : caii sau boii ară ; cirezile îngraşă pămîntul ; o recoltă presupune în mod necesar o bogăţie anterioară care nu poate fi înlocuită de muncă, oricîtă s-ar depune. Trebuie deci ca *agricultorul* să fie proprietarul unui fond considerabil, fie pentru a-şi putea echipa ferma cu şeptel şi unelte agricole, fie pentru a putea face faţă cheltuielilor zilnice, pe care nu le recuperează decît abia după vreo doi ani de la primele investiţii.

[1] Omul care-şi vinde puterea de muncă, în speţă, pentru treburi fizice.

Dintre toate felurile de bogăţii, numai darurile pămîntului se reproduc constant, pentru că nevoile primare sînt mereu aceleaşi. Manufacturile produc foarte puţin peste salariul oamenilor cărora le dau de lucru. Comerţul bancar nu produce decît mişcarea unui simbol, care n-are nici o valoare în el însuşi. Pămîntul şi numai el dă adevăratele bogăţii, a căror reproducere anuală asigură unui stat venituri fixe, ce nu pot fi discutate de opinia publică, vizibile, şi care nu pot fi sustrase nevoilor sale. Or, darurile pămîntului sînt totdeauna proporţionale cu investiţiile *agricultorului* şi depind de cheltuielile care le preced : în acest fel, bogăţia mai mare sau mai mică a *agricultorilor* poate fi un barometru foarte exact al prosperităţii unei naţiuni, stăpînă pe un teritoriu întins.

Cîrmuirea nu trebuie niciodată să scape din ochi această clasă de oameni demnă de interes. Dacă ei sînt istoviţi, umiliţi, supuşi unor sarcini exagerate, nu se vor mai încumeta să îndeplinească o muncă fără foloase şi fără demnitate : îşi vor plasa investiţiile în întreprinderi mai puţin utile ; agricultura va tînji, lipsită de bogăţii, şi decăderea ei va atrage sărăcirea şi slăbirea unui stat întreg. Dar prin ce mijloace se asigură prosperitatea statului, favorizînd agricultura ? Prin ce fel de favoare vor fi determinaţi oamenii bogaţi să-şi consacre banii şi timpul acestei îndeletniciri ? Asta nu se poate întîmpla decît asigurînd *agricultorului* vînzarea produselor sale, lăsîndu-i deplina libertate a culturii, în fine, ferindu-l de povara unui impozit arbitrar asupra investiţiilor necesare reproducţiei. Dacă e adevărat că nu se poate realiza o

cultură avantajoasă fără mari investiții, condiția necesară pentru ca aceste investiții să se poată valorifica este deplina libertate a exportului produselor. Cine și-ar periclita fondurile în cazul unei nesiguranțe a vînzării produselor, determinată de greutățile impuse exportului ? Grînele au un preț de bază necesar. Acolo unde exportul nu e liber, *agricultorii* se vor teme de o supraproducție și de o suprasarcină asupra produselor a căror valoare de schimb este inferioară cheltuielilor la care au fost obligați. Libertatea exportului asigură, prin egalitatea prețului, recuperarea investițiilor și un produs net, singurul care poate să determine investiții noi. Tot atît de necesară prosperității sale este și libertatea culturilor, orice piedică în această privință este inutilă, abuzivă și ridicolă. Chiar dacă veți putea forța un *agricultor* să semene grîu, nu-l veți putea forța să-și lucreze bine pămîntul și să-i dea îngrășămintele fără de care cultura grîului este nerentabilă. În acest fel, risipiți un produs, care ar fi fost avantajos, într-o curată pierdere ; printr-o măsură oarbă și imprudentă, pregătiți tocmai foametea pe care ați vrut s-o preîntîmpinați.

Impunerea arbitrară tinde în mod vizibil să pună capăt oricărui efort al *agricultorului* și investițiilor pe care el ar dori să le facă ; ea istovește izvorul veniturilor statului ; și, răspîndind neîncrederea și teama, ea înăbușe orice sîmbure de prosperitate. Impunerea arbitrară este adeseori excesivă, dar, chiar dacă n-ar fi, ea are întotdeauna un viciu radical, acela de a influența asupra investițiilor necesare reproducției. Ar trebui nu numai ca impozitul să nu fie niciodată arbitrar, ci mai ales să nu acționeze imediat asupra *agricultorului*. Statele au momente de criză, cînd resursele sînt indispensabile și trebuie obținute grabnic. Fiecare cetățean îi datorează atunci statului tributul belșugului său. Dacă impozitul asupra proprietarilor devine excesiv, el nu acționează decît asupra cheltuielilor, care, prin ele însele, sînt sterile.

Un mare număr de cetățeni suferă și gem, dar acesta este doar un rău trecător, nu durează decît atît cît contribuția extraordinară ; dar dacă impozitul a fost stabilit asupra investițiilor necesare *agricultorului*, acest rău devine spoliativ. Reproducerea, scăzută prin ceea ce s-a prelevat asupra investițiilor, ajunge repede la prăbușire.

Statul epuizat lîncezește timp îndelungat și adesea nu-și mai redobîndește bunăstarea care este condiția puterii lui. Părerea că *agricultorul* n-are nevoie decît de propriile lui brațe pentru a-și exercita munca este în parte origina greșelilor la care s-a ajuns în această privință. Ideea aceasta distructivă e adevărată doar în ceea ce privește acele țări în care cultura s-a degradat. Sărăcia *agricultorilor* desființează aproape orice materie impozabilă și reduce resursele statului.

ALCATRACE

(Diderot)

Autorul ne dă o rapidă lecție de metodă științifică : științele naturii trebuie să se bazeze pe observarea faptelor.

Vezi articolele : Agnus scythicus, Critică în științe.

Alcatrace, mică pasăre pe care zadarnic am căuta-o în jurul latitudinii 16 a oceanului Indian și pe coastele Arabiei, unde spune Wicquefort că se găsește, căci, pentru a o recunoaște, ar trebui o altă descriere, în urma căreia ne-am da seama, poate, că e o pasăre cunoscută deja sub un alt nume. Îi invităm pe călători să fie mai buni observatori, dacă vor ca Istoria naturală să se îmbogățească cu observațiile lor. Atîta timp însă cît nu ne vor aduce decît nume, nu vom fi înaintat cu nimic.

*ARIE (În muzică)

(Rousseau, Marmontel [1])

Aria, în muzică, este, propriu-zis, melodia adaptată cuvintelor unui cîntec sau unei mici poezii cantabile ; prin extindere, numim *arie* cîntecul însuși. În opere, se numește *arie* orice bucată de muzică bine delimitată, spre deosebire de recitativ care nu este delimitat ; în general, numim *arie* orice bucată muzicală, fie vocală, fie instrumentală, care are un început și un sfîrșit. Cînd subiectul cere doi parteneri, *aria* se numește *duet ;* cînd sînt trei se numește *trio* etc.

Saumaise [2] crede că acest cuvînt vine din latinescul *aera* : și dl. Burette e de părerea lui, cu toate că Ménage [3] combate această aserțiune în a sa *Etimologie a limbii franceze.*

Romanii aveau semnele lor pentru ritm, ca și grecii, dealtfel ; iar aceste semne, după caracterele lor numerice, se numeau nu numai *numerus* ci și *aera,* adică număr, sau semnul numărului ; *numeri nota.* Acesta era sensul în care îl găsim folosit de Lucilius [4] : *Haec est ratio ? perversa aera ? summa subducta improbe ?*

Și Sextus Rufus l-a folosit cu același înțeles. Cu toate că acest cuvînt, *aera,* n-a fost adoptat la început de către

[1] *Jean François Marmontel* (1723-1799), scriitor francez, poligraf. A scris mult și divers : teatru, proză literară, critică. Cunoscute sînt : *Contes moraux (Povestiri morale),* cap. XV *(Despre toleranță), Poétique française (Poetica franceză)* și *Eléments de littérature (Elemente de literatură).* Povestirile morale, situate ca factură între roman și epopee, cuprind un studiu senzațional despre toleranță, care a fost tradus în toate limbile. N-a strălucit totuși prin originalitate. A fost un asiduu colaborator al *Enciclopediei,* unde semnează *Marmontel.*

[2] *Claude Saumaise* (1588-1653), reputat filolog la Leyden.

[3] *Gilles Ménage* (1613-1693) s-a ocupat de etimologii, publicînd lucrări asupra limbii franceze.

[4] *Caius Lucilius* (180-102 î.e.n.), poet satiric latin.

muzicieni decît pentru „numărul" sau „măsura cîntecului", mai tîrziu a fost folosit în același sens cu cuvîntul *numerus ;* și s-au folosit de *aera* pentru a indica însuși cîntecul ; de unde au venit cuvîntul francez *air* și cel italienesc *aria,* amîndouă cu același înțeles.

Grecii aveau mai multe feluri de *arii* pe care le numeau *nomes ;* fiecare cu caracterul lor, iar altele fiind proprii anumitor instrumente, asemănătoare într-o oarecare măsură cu ceea ce numim astăzi *bucăți* sau *sonate.*

Muzica modernă are diverse feluri de *arii,* adaptate diferitelor genuri de dans, care le dau și numele : v. Menuet, Gavotă, Musetă, dansul breton numit „Passepié", Cîntec etc. (Domnul J. J. ROUSSEAU [1]).

Arie (Literatură, poezie lirică). Citind și recitind *L'Essai sur l'opinion de la Poésie et de la Musique (Eseul despre opinia asupra poeziei și a muzicii),* am fost foarte pătruns de ideile pe care le cuprinde această excelentă lucrare ; și de atunci, reflecțiile și cunoștințele pe care le-am căpătat odată cu experiența s-au potrivit atît de bine cu principiile autorului *Eseului...,* încît, scriind despre poezia menită să fie pusă pe note, n-aș mai fi în stare să deosebesc ce e de la el și ce e de la mine, așa că e mai bine să-i atribui din capul locului — fie că-l copiez sau nu — tot ceea ce voi spune cu privire la obiectul pe care l-a aprofundat atît de bine.

Aria este o perioadă muzicală care are un motiv, o finalitate, un conținut, o unitate, o simetrie și o reluare.

[1] *Jean Jacques Rousseau* (1712-1778) a fost mai puțin cunoscut ca muzician. În această calitate, a imaginat un sistem de notație cifrată, iar în *Lettre sur la musique française (Scrisoare asupra muzicii franceze* — 1753) își expune opiniile asupra muzicii ; a compus și opere, *Muses galantes (Muzele galante* — 1745) și *Devin du village (Ghicitorul satului* — 1753), care a fost jucată pe scena Operei din Paris, cu mare succes. A fost prieten cu Diderot și cu enciclopediștii d'Alembert, Condillac etc. La *Enciclopedie,* a susținut partea muzicală.

Astfel *aria* este pentru muzică ceea ce perioada este pentru elocință, adică tot ce poate fi mai ordonat, mai desăvîrșit și mai mulțumitor pentru ureche ; și a nu o admite în cîntecul teatral ar fi să lipsim spectacolul liric de cea mai însemnată dintre plăcerile sale. Tocmai farmecul *ariei* compensează la italieni monotonia recitativului lor și răceala scenelor episodice ; și este tocmai ceea ce lipsește operei franceze pentru a nu mai fi atît de monotonă și pentru a o reanima prin impresii mai vii și mai sensibile decît acelea ale dansului, care pare să fi devenit astăzi, pentru acest spectacol, singura soluție împotriva plictiselii.

Dar dacă *aria* trebuie să fie admisă în muzica scenică, ea trebuie să fie introdusă aci cu multă naturalețe ; și arta de a o folosi acolo unde trebuie nu a fost destul de cunoscută. Muzica vocală are trei procedee diferite : recitativul simplu, recitativul obligat și *aria* sau cîntecul periodic și continuu. Cel dintîi e folosit în scenele liniștite, cel de-al doilea în situațiile mai pline de vioiciune, în care se exprimă șocul pasiunilor, mișcările frînte ale sufletului, rătăcirea minții, nehotărîrile gîndului și tot ce se întîmplă tumultuos și întretăiat pe scenă. Vezi cuvîntul *Recitativ*.

Care este deci locul *ariei ?* Iată-l : există momente în care starea sufletească e determinată și frămîntarea sa e hotărîtă fie de către o singură pasiune, fie de două pasiuni care se succed, fie de două pasiuni care se combat și care biruie rînd pe rînd. Dacă afecțiunea sufletească este simplă, *aria* trebuie să fie la fel de simplă ; ea este atunci expresia unei frămîntări mai lente sau mai rapide, mai violente sau mai blînde, dar care nu e contrariată ; și *aria* îi împrumută caracterul. Dacă afecțiunea sufletească este complexă și tulburată de două mișcări opuse, *aria* le va exprima pe amîndouă, dar cu deosebirea că ea va fi : cînd numai o succesiune directă, o trecere, ca de la descurajare la entuziasm, de la durere

la disperare, și atunci cel dintîi sentiment trebuie să fie în contrast cu al doilea, iar acesta din urmă să constituie perioada sa specifică ; aceasta este *aria* cu două teme, dar fără întoarcere de la una la alta ; cînd o repliere a sufletului asupra lui însuși, un fel de revenire a celei de a doua mișcări la prima, și atunci *aria* va lua forma rondoului : va începe cu mînia, căreia îi va urma mila, și apoi o nouă nuanță de ciudă o va face să dispară, readucînd cu mai multă forță pe cel dintîi dintre aceste sentimente. De pildă, sînt cazuri în care *aria* în rondo poate începe cu sentimentul cel mai acut, urmat de o destindere, pentru a răbufni la urmă cu mai multă căldură și mai multă vivacitate : e vorba uneori de iubirea pe care o înfrînează datoria, dar care se eliberează totuși și se dăruie cu totul arzîndelor sale dorinți ; este bucuria pe care teama o temperează și pe care o nouă rază de speranță o însuflețește ; este mînia pe care o domolește generozitatea, dar pe care resentimentul ofensei o înflăcărează cu și mai multă patimă.

Se poate totuși întîmpla ca prima parte a *ariei*, deși este cea mai dulce, să aibă un caracter atît de sensibil, atît de grațios sau aît de atrăgător, încît să se facă dorită auzului, și în cazul acesta poetul trebuie să aibă grijă ca frămîntarea sufletească să-l ducă într-acolo : urechea, care și așteaptă această revenire, ar fi neplăcut înșelată dacă ar fi lipsită de o asemenea plăcere.

În sfîrșit, zbuciumul sufletului sau oscilațiile lui de la o stare la alta pot fi intensificate în mod firesc și, astfel, reluarea primei părți a *ariei* se poate repeta de mai multe ori.

Mișcarea și structura *ariei* sînt deci luate din natură, fie că ea exprimă o simplă mișcare sufletească, o singură afecțiune care crește și se diversifică prin nuanțele sale ; fie că exprimă pendularea și agitația sufletului între două sau mai multe sentimente opuse ; fie că ea exprimă trecerea unică de la un sentiment mai moderat la un

sentiment mai viu și *viceversa*. Toate acestea urmează legile inimii omenești și a cere ca declamația muzicală să nu fie o *arie*, ci un simplu recitativ, frînt în modulațiile sale — fără intenție și fără unitate — înseamnă nu numai a voi ca arta să fie lipsită de unul dintre ornamentele sale, ci a contrazice natura însăși care indică modul de expresie. Un sentiment simplu și continuu cere un cîntec care să-l cuprindă cu căldură și a cărui întindere limitată să-l dezvolte și să-l încheie ; două sentimente, care se succed sau care oscilează în suflet, cer un cîntec complex, ale cărui tendințe să contrasteze ; chiar reluarea *ariei* își are modelul în natură, căci se întîmplă destul de des ca reflecția liniștită și, mai mult încă, pasiunea să readucă sufletul la ideea sau la sentimentul pe care îl părăsise. Există deci tot atît adevăr într-un *dacapo* (sic) în muzică cît și în aceste repetări ale lui Molière : „Bietul om ! Ce căuta în acel iad ? Caseta mea, draga mea casetă !“ [1]

Dar pentru ca *aria* să fie firesc plasată, trebuie sesizat exact momentul în care adevărul expresiei o solicită ; *aria* într-un moment gol sau rece va reprezenta întotdeauna un ornament fals. Trebuie ales momentul culminant al scenei — pentru a-i da expresia cea mai puternică, și această expresie trebuie luată ea însăși din natură. Subiectul *ariei* nu trebuie să fie nici o imagine luată de aiurea, nici o comparație forțată, nici un madrigal șlefuit artificial, nici o antiteză ciudat aranjată ; ceea ce convine mai bine sufletului este expresia cea mai simplă, pentru că ea imprimă cuvîntului cele mai sensibile accente, iar muzicii, pe cele mai mișcătoare.

Cît despre forma pe care poetul trebuie să o dea perioadei hărăzite să alcătuiască o *arie*, ar fi foarte greu de făcut o recomandare : trebuie ținut seama numai ca fiecare parte a unei *arii* foarte simple, adică ideile sau

[1] Motiv obsedant din monologul lui Harpagon, eroul *Avarului* lui Molière.

sentimentele pe care le întrunește, să fie analoge și să li se poată da o unitate în expresia care le cuprinde : această unitate de expresie o numim motiv sau intenție și ea face farmecul *ariei*.

Un talent, fără de care este imposibil să scrii în acest gen, este acela de a intui cîntecul, adică ce anume caracter trebuie să aibă *aria*, ce întindere cere și ce mișcare îi e proprie.

S-a pretins că simetria versurilor îi este indiferentă muzicianului și i se pune în seamă următoarea atitudine : „compuneți cum vă place : metrul, ritmul, fraza, stilul, concis sau periodic, totul îmi este egal ; totdeauna voi găsi modalitatea de a crea un cîntec“. Da, un cîntec frînt, schilodit, fără intenție și fără șir, care se va strădui să fie expresiv, dar care, nefiind deloc melodios, nu va avea nici adevărul naturii, nici farmecul artei. Italia are doi poeți celebri, pe Zeno [1] și pe Metastasio [2] : Zeno e dramatic, are căldură, interes, mișcare în scenă, dar *ariile* sale sînt prost compuse : nici o simetrie, nici o inteligență în croiala versurilor și în alegerea ritmului ; muzicienii l-au abandonat. Metastasio, dimpotrivă, a așezat frazele, pauzele, numerele și toate părțile *ariei* ca și cum ar fi cîntat-o el însuși ; toți muzicienii l-au agreat.

Nu e mai puțin adevărat că un muzician trage uneori foloase dintr-o asperitate, după cum un șlefuitor de pietre scumpe pune în valoare defectul unei agate ; dar acestea sînt scăpărări ale geniului și ele nu se repetă.

[1] *Apostolo Zeno* (născut și mort la Veneția, 1668-1750), poet, literat și critic italian. A publicat, cu Vallismieri, *Giornale dei letterati* și a compus un mare număr de opere.

[2] *Pietro Buonaventura Trapassi* zis *Metastasio*, (Roma 1698 Viena 1782), poet italian ; a lăsat tragedii lirice remarcabile, scrise într-un stil ușor și armonios. *Didona abandonată*, *Semiramis*, *Alexandru* etc. care au provocat admirația lui Voltaire. Frapante la Metastasio sînt melodia și suavitatea versificării, dar e lipsit de o reală originalitate.

N-am văzut oare într-o operă a lui *Rameau* [1] acest vers nefericit :

Brillant soleil, jamais vos yeux dans la carrière
(O, soare arzător, sînt totdeauna ochii tăi pe boltă)

producînd un frumos artificiu al corului ?

Omul fără talent își face reguli din toate excepțiile, pentru a-și pune în aplicare stîngăciile și a-și ascunde neputința de a realiza mai bine.

Dealtfel, nu o anumită formulă de versuri, nici egalitatea lor aparentă le face potrivite pentru un cîntec cu măsură, ci numerele [2] care le alcătuiesc, așezarea simetrică a acestor numere în diferitele părți ale perioadei, ușurința pe care o dau muzicii de a fi fidelă în același timp măsurii și prozodiei și de a varia ritmul fără să altereze mișcarea, grija de a plasa pauzele, de a măsura spațiile, de a menaja suspensiile sau cadențele după cum convine urechii și mai ales sentimentului, care este judecătorul expresiei.

Luați cea mai armonioasă dintre odele lui *Malherbe* [3] sau *Rousseau :* nu veți găsi în ele patru versuri la rînd potrivite pentru o frază muzicală : deși au același număr de silabe, totuși le lipsește corespondența, simetria, rotunjimea, congruența dintre elementele perioadei, în sfîrșit aptitudinea de a deveni un cîntec periodic și melodios ; mișcarea dată de primul vers e contrazisă de al doilea ; structura *ariei* indicată de aceste două versuri nu se mai potrivește celorlalte două : aici fraza este prea concisă și dincolo este prea lungită, de unde rezultă că un muzician este obligat să facă pe versurile acestea un cîntec care nu are unitate, nici motiv, nici caracter ; sau să nu țină seama de prozodie și de sens.

[1] *Jean Philippe Rameau* (1683-1764), teoretician muzical și compozitor ; a contribuit substanțial la știința armoniei *(Tratat despre armonie,* 1722) și a compus numeroase opere și opere-balet.

[2] Piciorul metric.

[3] *François de Malherbe* (1555-1628), poet și teoretician al poeziei. Boileau îl consideră maestrul poeziei franceze.

Același repros se aduce și versurilor lui *Quinault,* [1] poate cele mai armonioase din limba noastră și după care este imposibil să se facă o *arie :* ceea ce dovedește cu prisosință că armonia poetică nu este armonie muzicală. Quinault a făcut tot ce a putut pentru genul de cîntec căruia îi erau destinate versurile, dar cîntecul periodic despre care e vorba aci nu era cunoscut pe timpul său, de asemenea, nici în Italia. Se știe că vestitul *Corelli* [2] nici nu auzise de el și *Lully,* [3] contemporanul său, nu-l cunoștea nici el.

Născocirea *ariei,* sau a perioadei muzicale e privită de către italieni ca cea mai prețioasă descoperire care s-a făcut în muzică ; gloria îi aparține lui *Vinci* [4]. Italienii au abuzat de aceasta cum se abuzează de toate plăcerile ; neîndoielnic că au neglijat prea mult verosimilitatea și analogia care fac farmecul expresiei, mai cu seamă în acele *arii* de bravură în care s-a frînt limbajul și s-a denaturat sentimentul, s-a sacrificat verosimilitatea și chiar interesul, pentru plăcerea de a auzi o voce captivantă jonglînd cu o ruladă [5] sau cu un pasaj ușor. Dar este mult de cînd s-a spus că abuzul de lucruri bune ne dovedește că ele sînt proaste. Trebuie să luăm de la italieni ceea ce satisface gustul pur și fin, sentimentul just și delicat ; să le lăsăm luxul și abuzul, să ne păzim de exces și să încercăm să facem cum au făcut-o ei adesea, adică pe cît se poate mai bine.

[1] *Philippe Quinault* (1635-1688), poet și creator dramatic. Comedia lui de mare succes : *Mama cochetă.*

[2] *Arcangelo Corelli* (1653-1713), compozitor italian, unul dintre maeștrii clasicismului italian.

[3] *Jean-Baptiste Lully* (1632-1687), violonist și compozitor francez ; a compus tragedii lirice, baleturi, divertismente pentru comediile lui Molière și muzică religioasă. Este creatorul operei franceze.

[4] *Leonardo Vinci* (1690-1732), compozitor italian din epoca barocului.

[5] Vocaliză strălucită pe o singură silabă.

Francezii au cunoscut prea puțin pînă acum arta de a rotunji și de a da simetrie perioadei muzicale ; afară poate doar de cazurile în care fraza unui cîntec dat a impus ritmul versurilor, așa cum s-a întîmplat în vodevilurile lor.

Dar, judecînd după încercările de acest fel pe care le-am făcut eu însumi cu fantezia unui muzician priceput, îndrăznesc să dau asigurări că limba noastră se adaptează cu ușurință acestei modalități de cîntec. Începem să recunoaștem, începem chiar să simțim că lipsește de pe scena operei franceze, pentru a o însufleți și a o înfrumuseța, farmecul *ariei,* frazată în maniera italiană ; cînd vom ști s-o întrebuințăm cu tot atîta inteligență și profit ca pe *duet*-ul și recitativul obligat, opera franceză va avea asupra operei italiene o superioritate certă pe care nu mă sfiesc să o prezic.

Vom regreta însă întotdeauna lipsa acestui ornament în capodoperele lui Quinault și acela care ar reuși s-o facă, păstrînd totuși inimitabilele frumuseți ale acestor poeme, ar contribui mai mult decît s-ar putea crede la progresul muzicii în Franța și la gloria unui teatru în care Quinault trebuie să troneze.

Oricît merit i-am acorda lui Lully, ușurința, noblețea (firescul), recitativul pot fi ușor imitate și-n rest nu-i greu să-i fii superior. Dar poate că nimic nu va înlocui vreodată poemele din *Theseu, Roland și Armida* [1], și orice reformă care le-ar alunga din teatru ar lăsa numai regrete. Deci, modalitatea cea mai sigură de a ne trezi dintr-o dată pasiunea pentru muzica nouă ar fi aceea de a o adapta acestor fermecătoare poeme și lucrul mi se pare posibil pentru motive întemeiate.

Am spus că egalitatea versurilor nu este esențială pentru simetria cîntecului, deoarece două versuri inegale pot avea măsuri egale ; de pildă, spondeul, care nu are decît două silabe, este echivalent cu dactilul, care are trei.

[1] *Theseu, Roland, Armida,* opere lirice tragice, ale lui Lully.

Alteori se întîmplă că muzicianul înlocuiește piciorul care-i lipsește unui vers cu pauze sau cu prolațiuni" [1] pentru a egala lungimea altuia ; și sînt situații cînd frazele cîntecului, nefiind corespunzătoare, n-au nevoie de o perfectă egalitate între ele. Dar egalitatea metrică este un lucru tot atît de prețios, între elementele simetric opuse ale unei perioade, ca și identitatea numerelor ; de aceea, autorul după care mă ghidez face din aceasta, pe drept cuvînt, un merit al lui Metastasio dacă îl excludem pe Apostolo Zeno. Iată exemplul pe care-l citează și acest exemplu constituie o lecție :

L'onda che mormora
Tra sponda e sponda,
L'aura che tremola,
Tra fronda e fronda,
E meno instabile
Del vestro cor.
Pur l'alme simplici
Dei foli amanti
Sol per voi spargono
Sospiri e pianti,
E da voi sperano
Fede in amor. [2]

Trebuie să mărturisim că limba noastră nu e destul de dactilică pentru a imita o asemenea armonie ; dar, cu o ureche justă și obișnuită cu formulele cîntecului, un poet francez, care s-ar strădui cît de puțin să compună cuvin-

[1] În notația vechii muzici, „prolațiunea" era semnul (un cerc sau un semicerc) prin care se determina valoarea notelor semiscurte față de notele scurte, sau valoarea notelor minime față de cele semi-scurte.

[2] Unda care susură / Din țărm în țărm / Zefirul care tremură / Din frunză în frunză / Sînt mai puțin nestatornice / Ca inima voastră / Totuși sufletele curate / Ale acelora care vă iubesc nebunește / Doar pentru voi risipesc / Suspine și lacrimi / Și de la voi nădăjduiesc / Credință în dragoste.

tele uneii *arii* şi ar respecta un ritm destul de sensibil, o corespondenţă destul de marcată de la un număr la altul în părţile simetrice şi o suficientă potrivire între mişcarea versului şi caracterul sentimentului sau al imaginei, i-ar permite muzicianului să concilieze în cîntecul său unitatea intenţiei, adevărul expresiei, precizia mişcărilor, precum şi acea justeţe a raporturilor care, în muzică, place urechii aşa cum, în idei, place spiritului.

Nu se poate ignora avantajul pe care îl au italienii asupra noastră în această materie, şi iată în ce constă : cu cît o naţiune este mai pasionată pentru o artă, cu atît îi face mai multe concesii, de unde rezultă că muzica italiană face din limbă tot ce vrea, combină cuvintele unei arii după cum îi place şi le repetă cît poftește. Limba noastră este mai puţin îngăduitoare, iar sentimentul melodiei nu a sedus şi nu a preocupat în aşa măsură urechile noastre încît să i se sacrifice totul ; noi voim ca prozodia şi sensul să fie respectate în cea mai frumoasă *arie :* o sincopă, o prolaţiune, o inversiune forţată alterează în noi impresia muzicii celei mai emoţionante, iar cuvintele prea des repetate ne obosesc, oricît ar facilita ele modulaţiunile cîntecului. Aşa se explică de ce, cu un număr restrîns de cuvinte, *aria* franceză nu poate avea aceeaşi libertate, aceeaşi varietate, aceeaşi întindere ca *aria* italiană. Ce-i de făcut atunci ? Să lăsăm muzica îngrădită în spaţiul strîmt a opt mici versuri, să reducem cîntecul la expresia penibilă a acestora ? Ar însemna s-o frustrăm şi de forţă şi de graţie. Pentru a mişca profund urechea şi sufletul, muzica are nevoie, ca şi elocinţa, de a grada, de a amplifica, de a grava impresiile sale : în primul caz, avem de-a face cu o emoţie uşoară ; în al doilea, sufletul şi urechea, mai atente, vor fi mai viu mişcate ; în al treilea, sensibilitatea lor, puternic cutremurată, produce beţia şi entuziasmul. Iată pentru ce, în simfonii, ca şi în muzica vocală, revenirea motivului are atîta farmec şi putere.

Singurul mijloc de a suplini libertatea pe care o îngăduie italienii cîntecului faţă de cuvinte, este, deci, de a pune în chiar cuvintele acestuia, intenţii variate şi modalităţi felurite. În acest caz, arta poetului consistă în a face un întreg perfect din toate părţile *ariei,* prin legătura lor, prin înlănţuirea, prin intima lor dependenţă, ca şi prin uşurinţa gradaţiilor, pasajelor şi revenirilor, a face, spun, din toate acestea un ansamblu armonios. Exemplele pe care le-am dat, de alternanţa pasiunilor într-o serie cu intenţionalităţi multiple, ilustrează ceea ce vreau să spun.

E de temut, mărturisesc, că un astfel de cîntec, întrerupînd dialogul în mijlocul unei scene, ar putea încetini acţiunea şi reduce intensitatea interesului ; de aceea, italienii l-au situat aproape totdeauna la sfîrşitul scenelor sau în monologuri, unde personajul, avîntat, poate da o mai mare desfăşurare pasiunii care-l tulbură, sentimentului care-l stăpîneşte.

Totuşi, există situaţii cînd, în mijlocul scenei celei mai vii şi mai rapid dialogate, pot să-şi afle locul potrivit elanuri impetuoase ale sufletului, explozie a unor emoţii comprimate care, în loc de a răci atmosfera, să o încălzească. Ce devine, în atare situaţie, al doilea personaj din scenă ? Ceea ce trebuie să devină, într-o scenă tragică, atunci cînd eroul, stăpînit de o pasiune violentă, îl uită şi se abandonează zbuciumului propriu. Ce devine Oenona în timp ce Phedra delirează ? Ce devine Electra sau Pilade în timpul acceselor de furie ale lui Oreste ? Ce devine Neoptolem lîngă Philoctet urlînd de durere ? Orice personaj adînc interesat în acţiune nu poate rămîne rece, complet absent pe scenă ; indiferent dacă interlocutorul său vorbeşte sau cîntă, al doilea personaj i se asociază, participă la pasiunile lui ; dacă nu ştie ce să facă, atunci înseamnă că e lipsit de suflet sau de inteligenţă.

Ceea ce afectează, într-adevăr, căldura acţiunii sînt acele lungi preludii în epilogurile simfoniei, numite

„riturnele“ [1]. Uneori ele sînt destinate să anunţe frămîntările sufleteşti care preced aria, sau să exprime ecoul unei tensiuni în liniştea ce-i urmează. Dar, în general, aceste libertăţi ale muzicianului în dauna poetului constituie o lungire inoportună, o speţă de ornamente care nu merită nici un menajament. (M. MARMONTEL)

ARTĂ

(Diderot)

„...Nu s-a scris aproape nimic despre artele mecanice, *declară Diderot* în Prospectul Enciclopediei ; căci ce poate oare să însemne puţinul pe care-l întîlnim în operele autorilor faţă de întinderea şi de fecunditatea subiectului ?“

Enciclopedia, *contemporană cu primul avînt al maşinismului (pe atunci se spunea „mecanicile“), acordă o importanţă primordială descrierilor tehnicii şi meseriilor. Dealtfel, însuşi titlul ei precizează această preocupare...* Dicţionar raţional al ştiinţelor, al artelor şi al meseriilor. *Unii colaboratori ai* Enciclopediei, *şi încă dintre cei mai vestiţi, n-au disprefuit studierea „artelor mecanice“ :*

DAUBENTON : Memoriu asupra primului postav de lînă foarte fină, produs în Franţa, Lille, 1764.

DIDEROT : Istoricul şi secretul picturii în ceară.

HOLBACH (Baron d') ; Traducere de Néri : Arta sticlăriei Paris, 1752.

[1] În vechea muzică, un fel de preludiu, precedînd *ariile* sau bucăţile instrumentale destinate soliştilor. Ceea ce deosebeşte „riturnela“ de preludiu este că prima se repetă, pe cînd ultimul marchează numai un început.

În sfîrşit, să mai semnalăm şi importanţa lucrărilor lui Vaucanson (a se vedea în special memoriul intitulat Părerea Academiei regale de ştiinţe despre o nouă metodă de a ţese şi a apreta mătasea).

Se observă argumentele pe care le aduce autorul în sprijinul superiorităţii unei manufacturi faţă de alta : el pune pe prim plan concentrarea lucrătorilor, care permite o foarte avansată diviziune a muncii şi care dezvoltă emulaţia. Karl Marx a subliniat importanţa diviziunii muncii în manufactură : la el aceasta apare în „forma sa clasică“.

Vezi articolele : Ciorap, Industrie, Manufactură, Metalurgie.

Artă, termen abstract şi metafizic. A început prin observaţii asupra naturii, rostului, utilităţii, calităţii fiinţelor şi simbolurilor lor ; apoi s-a dat numele de *ştiinţă,* de *artă* sau de *disciplină* în general nucleului sau punctului de întîlnire la care au fost raportate observaţiile deja făcute, pentru a alcătui un sistem fie de reguli, fie de instrumente şi de reguli care tind spre acelaşi scop ; aceasta este *disciplina* în general. *Exemplu.* S-a meditat asupra utilităţii şi folosirii cuvintelor, după care s-a inventat cuvîntul gramatică. Gramatica este denumirea unui sistem de instrumente şi reguli referitoare la un obiect determinat ; iar obiectul este sunetul articulat, semnele vorbei, exprimarea gîndirii şi tot ce are o legătură cu aceasta ; la fel se întîmplă şi cu celelalte ştiinţe sau *arte.*

Originea ştiinţelor şi artelor. Priceperea omului, lucrînd asupra produselor naturii, stimulată fie de nevoile sale, fie de luxul, amuzamentul sau curiozitatea sa etc., a dat naştere ştiinţelor şi *artelor* ; acele raporturi comune stabilite de gîndirea noastră au primit denumirea de ştiinţă sau de *artă,* potrivit cu natura *formală a obiectelor,* după

cum spun logicienii. Dacă obiectul se execută, ansamblul și dispoziția tehnică a regulilor conform cărora el este executat poartă denumirea de *artă*. Dacă obiectul este numai contemplat, sub diferite aspecte, ansamblul și dispoziția tehnică a observațiilor referitoare la el poartă denumirea de *știință*. Astfel metafizica este știință, iar *morala artă*. Tot așa teologia și pirotehnia. [1]

Împărțirea artelor în arte liberale și arte mecanice. Examinînd produsele *artelor*, s-a observat că unele erau mai mult opera spiritului decît a mîinilor, în timp ce altele erau, dimpotrivă, mai mult opera mîinilor decît a spiritului. Aceasta este *în parte* originea superiorității acordată unor *arte* asupra altora și a împărțirii *artelor* în *arte liberale* și *arte mecanice*. Această deosebire, deși bine întemeiată, a avut urmări rele, pe de o parte înjosind oameni foarte vrednici de stimă și foarte utili și pe de alta încurajînd în noi nu știu ce lene naturală, care și așa ne îndemna prea mult să credem că a da o atenție constantă și susținută unor experiențe și unor obiecte particulare, sensibile și materiale echivala cu o abatere de la demnitatea spiritului uman ; iar a practica sau chiar a studia *artele mecanice* însemna să te cobori la lucrări a căror cercetare este anevoioasă, care nu merită să meditezi asupra lor, care sînt dificil de expus, nedemn de practicat, prea numeroase și de valoare neînsemnată. Prejudecata aceasta tindea să umple orașele cu *rezoneuri* orgolioși și cu contemplativi inutili, iar satele cu mici tirani ignoranți, leneși și disprețuitori. Nu astfel au gîndit Bacon, unul dintre primele genii ale Angliei, Colbert [2], unul dintre cei mai mari miniștri ai Franței, ca și celelalte spirite superioare și oameni înțelepți din toate timpurile. Bacon considera istoria *artelor mecanice* ca cea mai importantă ramură a adevăratei filozofii ; se ferea deci să disprețuiască practicarea ei. Colbert socotea îndemînarea popoarelor și organizarea manufacturilor ca cele mai sigure bogății ale unui regat. Acei ce au astăzi idei sănătoase despre valoarea lucrurilor socotesc că bărbatul care a împînzit Franța cu gravori, cu pictori, cu sculptori și artiști de toate felurile, care a luat prin vicleșug de la englezi mașina de împletit ciorapi, de la genovezi catifeaua, de la venețieni oglinzile, n-a făcut mai puțin pentru statul său decît generalii care i-au răpus pe dușmani și au cucerit cetăți. În ochii filozofului, meritul de a fi făcut să apară un Le Brun [1], un Le Sueur [2] sau un Audran [3], de a fi pictat și gravat bătăliile lui Alexandru

[1] Să observăm efectul comic produs de apropierea *teologiei* de *pirotehnie*. (A. S.).

[2] *Jean-Baptiste Colbert* (1619-1693), om de stat francez născut la Reims. Recomandat de Mazarin lui Ludovic al XIV-lea, devine supraintendent al Clădirilor (1664), controlor al Finanțelor (1665), apoi secretar de stat al Casei regale (1668). Muncitor neobosit, își extinde treptat activitatea asupra tuturor domeniilor administrației publice. Favorizează industria și comerțul prin măsuri protecționiste și încurajează venirea artizanilor străini în Franța ; a înmulțit manufacturile de stat, a reorganizat finanțele, justiția, marina, a creat regimul inscripției maritime și Casa invalizilor, a dat impuls Companiei Indiilor orientale, a încurajat artele și literele. Membru al Academiei Franceze, a constituit în 1663 un „consiliu" care va deveni Academia inscripțiilor ; a fundat în 1666 Academia de Științe, a creat Observatorul în 1667 ; l-a patronat pe Le Brun ; începînd cu anul 1671, încercă zadarnic să lupte contra cheltuielilor regale, și influența lui scăzu în profitul lui Lauvois.

[1] *Charles Le Brun* (Paris 1719-1690), elevul tatălui său, Nicolas Le Brun (sculptor) și al lui François Périer. A studiat la Roma monumentele antice, fiind socotit printre primii „romanizați". A avut o contribuție determinantă la instituirea Academiei regale de pictură și sculptură (1648). A îndeplinit oficiul de prim pictor al Coroanei. Ludovic al XIV-lea i-a încredințat conducerea Manufacturei regale de mobilă a Coroanei, instalată la Gobelins. Bogat reprezentat în muzeele din Franța și Europa.

[2] *Le Sueur, Eustache* (Paris, 1617-1655), pictor francez elevul lui Simon Vouet. Unul dintre primii membri ai Academiei Franceze de Pictură.

[3] *Audran*, familie de artiști francezi. Claude Audran (Lyon, 1639 — Paris, 1684) membru al Academiei în 1675 ; a lucrat în echipa lui Le Brun care a decorat Versailles-ul. *Gérard Audran*

și de a fi executat în tapiserii victoriile generalilor noștri, e mult mai mare decît acela de a le fi cîștigat. Puneți într-un taler al balanței avantajele reale ale celor mai sublime științe și ale celor mai prețuite *arte* și în celălalt pe acelea ale *artelor mecanice* și veți vedea că nici unele, nici altele n-au fost prețuite în raport cu aceste avantaje și că au fost lăudați mai mult cei care s-au străduit a ne face să credem că sîntem mai fericiți, decît aceia care ne-au făcut într-adevăr. Cîtă ciudățenie și-n raționamentele noastre ! Pretindem ca oamenii să aibă o activitate folositoare și-i disprețuim tocmai pe cei care ne sînt folositori.

Despre superioritatea unei manufacturi asupra alteia. Ceea ce va face ca o manufactură să fie superioară alteia va fi mai cu seamă calitatea materialelor folosite, unită cu rapiditatea muncii și cu perfecțiunea lucrării. Cît privește calitatea materialelor, aceasta este o problemă de control. Rapiditatea muncii și perfecțiunea lucrului depind în întregime de numărul cît mai mare al lucrătorilor specializați. Cînd o manufactură numără multe brațe, fiecare operațiune poate ocupa cîte un om anume. Un lucrător nu face și nu va face toată viața sa decît unul și același lucru, de unde rezultă că fiecare operație este bine și prompt executată ; pe de altă parte, lucrul cel mai bine făcut este și cel pe care îl capeți mai ieftin. Dealtfel, gustul și maniera de lucru se perfecționează neapărat cînd există un mare număr de lucrători, fiindcă nu se poate să nu întîlnești cîțiva capabili de a gîndi, de a combina și de a găsi în sfîrșit singurul mijloc care să-i poată ridica deasupra semenilor lor : mijlocul de a economisi materiile prime, de a folosi intens timpul sau de a mări capacitatea de producție, fie printr-o mașină nouă,

(Lyon, 1640 — Paris, 1703), gravor, fratele lui Claude ; academician în 1674, a condus atelierul de gravură al Manufacturii Regale de Mobile a Coroanei. A fost atras de Le Brun apoi de Mignard. Cel mai celebru din familie.

fie printr-o manevră mai la îndemînă. Dacă manufacturile străine nu sînt superioare manufacturilor noastre din Lyon, aceasta nu înseamnă că în altă parte nu se știe cum se lucrează aci ; peste tot există aceleași războaie, aceleași măsurători și aproape aceleași metode, dar numai la Lyon există grupați 30.000 de lucrători care se ocupă cu toții de prelucrarea aceleiași materii prime. [1]

[. . .]

Speculația și practica artei [2]. Este evident, prin ceea ce s-a spus mai înainte, că orice artă își are speculația și practica sa ; speculația, care nu este altceva decît cunoașterea inoperativă [3] a regulilor *artei ;* practica sa, care nu e decît folosirea obișnuită și spontană a acelorași reguli. E greu, pentru a nu spune imposibil, să împingi pînă la capăt practica fără speculație și invers, să stăpînești temeinic speculația fără practică. Există în orice artă un mare număr de cunoștințe relative la materie, instrumente și manoperă, de care luăm act numai prin practică. Practicei îi revine rolul de a depista și de a prezenta fenomenele, iar speculației obligația de a explica și înlătura dificultățile : de unde rezultă că numai artistul care știe să raționeze poate vorbi cu adevărat de *arta* sa.

Scopul artelor în general. Omul nu este decît instrumentul sau interpretul naturii : nu înțelege și nu realizează decît în măsura în care cunoaște experimental sau rațional ființele înconjurătoare. Oricît de robustă, neobosită și suplă i-ar fi mîna, ea nu poate face față decît unui număr restrîns de acțiuni ; ea nu desăvîrșește lucruri

[1] Aici se încheie textul selectat din articolul *Artă* de editorul francez Albert Soboul. În continuare, selecția din acest articol ne aparține.

[2] Articolul este inspirat din *Teoria generală a artelor frumoase* (1774), a esteticianului elvețian J. G. Sulzer (1720-1779), de la Academia Regală de Științe din Berlin.

[3] Adjectivul *operativ*, în vocabularul scolastic, însemna : care e în curs de acțiune. Diderot pare să fi creat termenul ***inoperativ***, cu sensul de : ceea ce constă numai în acte teoretice.

de seamă decît cu ajutorul instrumentelor și al regulilor ; același lucru îl putem spune și despre înțelegere. Instrumentele și regulile sînt ca niște mușchi adăugați brațelor și ca niște resorturi accesorii spiritului. Scopul oricărei arte, în general, sau al oricărui sistem de instrumente și de reguli care au aceeași finalitate este de a modela anumite forme determinate, pe o bază oferită de natură ; și această bază este fie materia, fie spiritul, fie vreo însușire a sufletului, fie vreun produs al naturii. În cazul *artelor mecanice,* de care mă voi ocupa mai mult aici, deși autorii au vorbit mai puțin de ele, *puterea omului se reduce la a apropia sau îndepărta elementele naturale. Omul poate totul sau nu poate nimic, în măsura în care această apropiere sau această îndepărtare este sau nu posibilă* (vezi *Nov. Org.*) [1]

După ce, asociindu-mi un filozof, am arătat că nicicînd nu voi înceta să susțin — deoarece întotdeauna am citit-o — că istoria naturii este incompletă fără istoria *artelor* și, după ce le-am recomandat naturaliștilor să-și desăvîrșească cercetarea asupra regnurilor vegetale și animale etc., prin experiențele *artelor mecanice,* a căror cunoaștere este cu mult mai prețioasă pentru adevărata filozofie, aș îndrăzni să adaug, după exemplul său : *Ergo rem quam ago, non opinionem, sed opus esse ; eamque non sectae alicujus, aut placiti, sed utilitatis esse et amplitudinis immensae fundamenta.* (Trad. literară : „Deci lucrarea pe care o realizez nu constă în opiniuni, ci în experiențe ; ea nu depinde de vreo școală filozofică sau de preferințele mele, ci de utilitate ; acestea sînt temeiuri de o imensă amploare".) Nu e vorba aici de un sistem ; nu sînt acestea închipuirile unui om ; sînt lucruri hotărîte de experiență și de rațiune și bazele unui edificiu imens ; iar oricine va gîndi altfel va restrînge sfera cunoștințelor noastre și va descuraja spiritele. Datorăm întîmplării un mare număr

[1] *Noul Organon,* al lui Fr. Bacon.

de cunoștințe ; ea ne-a scos în cale chiar unele foarte importante, pe care nu le căutam ; ne putem oare închipui că nu vom descoperi nimic dacă am adăuga capriciului întîmplării eforturile noastre și dacă, în cercetările noastre, am pune ordine și metodă ? Dacă stăpînim astăzi taine pe care nu le bănuiam înainte și dacă ne îngăduim a formula ipoteze bazîndu-ne pe trecut, de ce oare viitorul nu ne-ar putea rezerva surprize la care astăzi nici nu ne gîndim ? Dacă li s-ar fi spus, acum cîteva secole, acelor oameni, care măsoară posibilitățile lucrurilor după puterea geniului lor și care nu-și imaginează nimic dincolo de ceea ce cunosc ei, că există o pulbere, care sfarmă stîncile, care proiectează cele mai groase ziduri la distanțe uimitoare, care, acumulată în proporție de cîteva livre în cele mai adînci măruntaie ale pămîntului, îl fac să se cutremure, croindu-și drum prin masele enorme ce-o acoperă și putînd căsca o prăpastie care să înghită un oraș întreg, acei oameni s-ar fi grăbit să compare aceste consecințe cu acțiunea roților, a scripeților, a pîrghiilor, a contragreutăților și a altor mașini cunoscute și să decreteze că o astfel de pulbere este de domeniul fanteziei și că numai trăznetul sau cauza care produce cutremurele de pămînt, și al căror mecanism nu poate fi reprodus, sînt în stare de asemenea înspăimîntătoare miracole. Așa vorbea marele filozof veacului său și tuturor veacurilor viitoare. Cîte raționamente greșite n-ar fi prilejuit (am adăuga noi după exemplul aceluiași filozof) proiectul mașinii care ridică apa cu ajutorul focului, așa cum a fost executată pentru prima dată la Londra [1], mai cu seamă dacă autorul mașinii ar fi avut modestia să se dea drept un om puțin priceput într-ale mecanicii ? Dacă n-ar exista în lume

[1] Englezul *Savery* a construit, în 1698, primul motor cu aburi, după planurile concepute în 1690 de Denis Papin ; englezii Savery, Newcomen și Cowley au realizat, în 1705, mașinile de pompat apa din mine.

decît asemenea aprecieri sceptice asupra invenţiilor, nu s-ar mai realiza nici lucruri mărunte şi nici de importanţă mai mare. Să ştie deci cei care se grăbesc să-şi dea părerea asupra lucrurilor care nu implică nici o contradicţie, care uneori nu sînt decît uşoare adăugiri la maşini cunoscute şi care nu cer decît cel mult un lucrător priceput, să ştie deci, spun, acei care sînt atît de mărginiţi ca să-şi închipuie că aceste lucruri sînt imposibile, că ei înşişi nu sînt destul de învăţaţi ca să facă pronosticuri acceptabile. Cancelarul Bacon le-ar spune : *Qui sumpta,* sau aceea ce este mai de neiertat, *qui neglecta ex his quae praesto sunt conjectura, ea aut impossibilia, aut minus verisimilia, putet : eum scire debere se non satis doctum, ne ad optandum quidem commode et opposite esse.* [1]

[...]

Despre geometria artelor. Veţi fi, fără îndoială, de acord cu mine că sînt puţini artiştii care să nu aibă nevoie de cunoştinţe matematice ; dar un paradox, al cărui adevăr nu apare la prima vedere, dovedeşte că, de cele mai multe ori, aceste date le-ar fi dăunătoare dacă principiile nu le-ar fi corectate, în momentul aplicării lor, cu o mulţime de cunoştinţe din domeniul fizicii (cunoaşterea locurilor unde se găsesc, a poziţiilor, a figurilor neregulate, a materiilor, a calităţilor lor, a elasticităţii, a rigidităţii, a frecărilor, a consistenţei, a duratei, a efectelor aerului, apei, frigului, căldurii, a uscăciunii etc.) ; este evident că elementele geometriei Academiei sînt mai simple decît acelea ale geometriei meşteşugăreşti. Nu există în natură o pîrghie ca aceea imaginată de Varignon [2] ; nu există

[1] Rîndurile lui Diderot care preced citatul sînt traducerea acestuia care nu adaugă decît atît : „acel care n-a încercat să elaboreze o ipoteză este şi mai vinovat decît acel care s-a străduit s-o facă".

[2] *Pierre Varignon* (1654-1722), matematician, unul din creatorii mecanicii teoretice.

în natură nici o pîrghie cu toate elementele calculabile. Printre aceste elemente ale ei există unele, şi încă multe, esenţiale în momentul transpunerii în viaţă, care nici măcar nu pot fi supuse, în această fază, calculului, dus pînă la cele mai greu de sesizat diferenţe între cantităţi, care pot fi apreciabile ; de unde reiese că cel ce nu posedă decît geometria intelectuală este de obicei un om destul de neîndemînatec ; şi că un artist care nu posedă decît geometria experimentală este un meşteşugar foarte mărginit. Dar reiese, cred, din experienţă, că un artist se lipseşte mai uşor de geometria intelectuală decît orice alt om de o anume geometrie experimentală. Toată problema frecărilor a rămas, în ciuda calculelor, o chestiune de matematică experimentală şi aplicată. Dar cît de departe poate ajunge această cunoaştere singură ? Cîte maşini proaste nu ne sînt zilnic propuse de către oameni care şi-au închipuit că pîrghiile, roţile, scripeţii, cablurile funcţionează într-o maşină ca pe hîrtie ; şi care, nelucrînd niciodată efectiv, niciodată n-au ştiut ce deosebire este între efectele produse într-o maşină reală şi cele din desenul său ?...

Despre limbajul artelor. Problemele artistice sînt foarte greu de rezolvat cu claritate din cauza lipsei unor definiţii exacte şi a numărului mare, nu a diversităţii de mişcări din timpul execuţiei. Nu există soluţie pentru *artele* ce nu pot fi expuse cu claritate. Pentru cel de-al doilea inconvenient, nu există decît un singur remediu şi anume familiarizarea cu obiectele : ele merită această osteneală, fie că le privim din punctul de vedere al avantajelor pe care ni le oferă, fie pentru că fac cinste spiritului omenesc. În ce sistem de fizică sau metafizică se poate remarca mai multă inteligenţă, mai multă agerime, mai multă consecvenţă decît în maşinile care transformă aurul în fire, care fac ciorapi, sau în meseriile de ceaprazari, de lucrători în gaze, de ţesători de voaluri fine,

de postăvari sau mătăsari ? Nu există demonstrație matematică mai complicată decît mecanismul anumitor pendule sau decît feluritele operațiuni prin care trebuie să treacă tulpina cînepei, sau gogoașa viermelui de mătase înainte de a se scoate din ele un fir care să se poată lucra. Ce înfăptuire e mai frumoasă, mai delicată și mai deosebită decît aceea a unui desen pe corzile verticale ale unui război de țesut [1], sau aceea a corzilor unui război de țesut firele urzelei ? Se poate oare închipui ceva mai subtil decît a urzi catifele [2] în fire policrome ? Dacă mi-aș fi impus să trec prin toate meșteșugurile minunate din manufacturi, n-aș reuși niciodată să deprind pe vreunul dintre acelea care-i uimesc pe cei neinformați sau cu vederi înguste.

Mă voi opri împreună cu filozoful englez la trei invenții despre care cei vechi n-au avut știință și ai căror inventatori, spre rușinea istoriei și a poeziei moderne, sînt aproape necunoscuți : vreau să vorbesc despre *arta* de a imprima, despre descoperirea prafului de pușcă și despre însușirile acului magnetic. Ce revoluție au prilejuit aceste descoperiri în republica artelor, în *arta* militară și în marină ! Acul magnetic ne-a călăuzit navele pînă în ținuturile cele mai nebănuite ; caracterele tipografice au făcut cu putință circulația cunoștințelor între învățații de pretutindeni și din toate timpurile viitoare ; iar praful de pușcă a determinat apariția acelor opere arhitectonice, care străjuiesc atît hotarele noastre, cît și pe acele ale dușmanilor noștri : aceste arte au schimbat aproape fața pămîntului.

[1] *Le sample* este ansamblul coardelor verticale din războiul de țesut ; aici e vorba de un război de țesut care reproduce un desen în țesătură.

[2] Acum se spune mai degrabă : *chinage*. Pentru a-și scrie articolele asupra meseriilor, Diderot a făcut cercetări directe în acest domeniu.

Să recunoaștem, în sfîrșit, meritul cuvenit artiștilor. *Artele liberale* s-au cîntat destul pe ele însele, și-ar putea folosi acum verbul pentru a celebra *artele mecanice*. *Artelor liberale* le revine sarcina de a scoate *artele mecanice* din situația umilitoare în care le-a ținut atîta timp prejudecata ; regii au datoria de a le feri de mizeria în care încă mai lîncezesc. Meșteșugarii s-au crezut vrednici de dispreț, pentru că au fost disprețuiți ; să-i învățăm să se prețuiască mai mult ; este singurul mijloc de a obține de la ei lucrări desăvîrșite. Așteptăm un academician care să coboare în ateliere, să surprindă viața autentică a *artelor* și să ne-o înfățișeze într-o lucrare care să-i determine pe artiști să citească, pe filozofi să gîndească util și pe cei mari să-și consume în mod practic autoritatea și generozitatea recompenselor.

Un sfat pe care ne îngăduim să-l dăm savanților este acela de a pune ei înșiși în practică ceea ce ne învață pe noi, de a nu judeca lucrurile cu prea multă grabă, de a nu proscrie o invenție ca inutilă, pentru că nu ar prezenta de la început toate avantajele ce se pretind. Oare, dacă s-ar reîntoarce printre noi Montaigne, acest om altfel atît de înțelept, n-ar roși de faptul că a nesocotit importanța armelor de foc — reducînd-o numai la efectul auditiv, care nu mai uimește pe nimeni azi — pînă într-atît încît a sperat că ne vom lipsi de ele ? Oare n-ar fi dat dovadă de mai multă înțelepciune dacă i-ar fi încurajat pe archebuzierii timpului său să înlocuiască vîrtelnița cu o mașină, care să producă efectele prafului de pușcă, și n-ar fi dat dovadă de mai multă perspicacitate dacă ar fi prezis că această mașină se va inventa într-o zi ? Puneți-l pe Bacon în locul lui Montaigne, și-l veți vedea privind ca un filozof adevărata valoare a prafului de pușcă și profetizînd — dacă mi-e îngăduit s-o spun — grenadele, minele, tunurile, bombele și toată aparatura pirotehniei militare. Dar Montaigne nu este singurul filozof care să fi făcut o

apreciere pripită asupra viitorului mașinilor. Descartes, acest geniu extraordinar, născut pentru a contraria și orienta, ca și alții, care prețuiau tot atît cît și autorul *Eseurilor*, n-a spus oare că oglinda lui Arhimede [1] e o născocire ? Și totuși, această oglindă este expusă în văzul tuturor savanților în Jardin du Roi ; iar rezultatele obținute acum de dl. de Buffon [2], care a redescoperit-o, nu ne mai îngăduie să ne îndoim de efectele produse la asediul Siracuzei de oglinda mînuită de Arhimede. Astfel de exemple impunătoare sînt de ajuns pentru a ne face prevăzători.

Îi îndemnăm pe artiști ca, la rîndul lor, să ceară sfatul savanților și să nu lase să piară odată cu ei descoperirile ce le vor face. Să știe că a ține ascuns un secret folositor este tot una cu un furt față de societate ; și că, în aceste ocazii, a pune interesul unuia singur înaintea interesului tuturor este tot atît de josnic ca în atîtea alte situații în care n-ar șovăi ei înșiși să se pronunțe. Dacă devin comunicativi, vor fi scutiți de multe prejudecăți și mai cu seamă de aceea, pe care o au aproape toți, că arta lor a atins ultimul grad de perfecțiune. Prea puțina lor cunoaștere îi face adesea să atribuie naturii lucrurilor un defect care nu este decît în ei înșiși. Piedicile li se par de neînvins atunci cînd nu cunosc mijloacele de a le birui. Să facă experiențe ; în aceste experiențe, fiecare să contribuie cu ceva : artistul să participe cu mîna de lucru, academicianul cu cunoștințele și sfaturile, iar omul avut cu

[1] *Arhimede*, vestit savant grec din Siracuza, în Sicilia, sec. III î.e.n. ; a luat parte la apărarea cetății prin vestita sa invenție ; cu ajutorul unor mari oglinzi concave a reușit să incendieze pînzele și parîmele corăbiilor romane care acostau lîngă meterezele portului.

[1] *Georges Louis Leclerc, conte de Buffon* (1707-1788), naturalist și scriitor francez ; a scris *Istoria naturală*, apoi *Epoci ale naturii ;* a intuit evoluția speciilor și transformarea universului.

susținerea meșteșugurilor, eforturilor și prețuirea timpului muncit ; și foarte curînd, *artele* și manufacturile noastre ar cîștiga asupra celor străine toată superioritatea pe care le-o dorim.

ATOMISM

(nesemnat)

Cu o vădită simpatie este expusă doctrina materialiștilor antichității : Leucip, Democrit, Epicur, Lucrețiu. Ei au dat gîndirii lor, în opoziție cu Platon și stoicii, un sens uman și practic. Epicur, mai ales, contemporan al unor evenimente tragice — cetățile grecești învinse și supuse, sărăcia din ce în ce mai mare — exprimă dorința de securitate a tuturor necăjiților și vrea să le dea oamenilor o filozofie care să-i ajute ; și, mai înainte de toate, să-i elibereze de chinurile și temerile pe care le inspira religia. Or, tocmai pentru aceasta este eficace cunoașterea, deoarece ea arată că universul se explică prin el însuși, fără să fie nici o nevoie de zei. Atomiștii au fost niște precursori. Prin materialismul lor, ei s-au ridicat pînă la perspective îndrăznețe, care depășesc știința timpului lor : ei au afirmat ideea pluralității lumilor, a infinității universului, iar Lucrețiu, ideea transformării tuturor lucrurilor, inclusiv a ființelor vii.

Conform uneia dintre tacticile Enciclopediei, *autorul articolului — după ce a rezumat foarte bine principiile esențiale ale atomismului — declară că este de prisos să le combată. Cît despre pretinsa compatibilitate a doctrinei atomilor cu aceea a substanțelor imateriale, ea nu e decît afirmată, sagacitatea cititor-*

rului urmînd să decidă dacă, plecînd de la aceleași principii, aceleași maxime, se poate într-adevăr ajunge la admiterea unor opinii radical diferite.

Vezi articolul Corpuscular.

Atomism, fizică corpusculară foarte veche. Strabon, [1] vorbind despre erudiția fenicienilor, spune :

„Dacă trebuie să-l credem pe Posidonios, [2] dogma atomilor este veche și vine de la un sidonian, numit *Moschus*, care a trăit înaintea războiului Troiei. Pitagora [3] pare să fi aflat această doctrină în Orient și *Ecfantos* [4], vestit pitagorician, a dovedit că unitățile din care Pitagora spune că se compune totul nu erau altceva decît atomi ; ceea ce confirmă și Aristotel în diverse locuri. Empedocle [5], pitagorician, spunea și el că natura tuturor corpurilor nu provenea decît din amestecul și separarea particulelor ;

[1] *Strabon* (născut la Amasya-Capadocia, c. 58 î.e.n.), geograf grec, autor al unei renumite *Geografii* și al unor *Memorii istorice*. *Geografia* sa are un marcat caracter istoric, autorul străduindu-se să pună în evidență relațiile omului, popoarelor și imperiilor cu mediul fizic.

[2] *Posidonios* (c. 135 — c. 50 î.e.n.), istoric și filozof stoic grec, născut la Apameea (Siria). Cicero și Pompei au mers la Rhodos să asiste la cursurile lui.

[3] *Pitagora* (sec. VI î.e.n.), filozof și matematician grec, născut la Samos. Creatorul unei școli, a pitagoricienilor, cunoscută prin înalta ei morală și viața austeră a discipolilor. I se atribuie multe descoperiri în matematică, geometrie și astronomie ; în parte, aceste descoperiri aparțin discipolilor săi. Este autorul tablei înmulțirii, al sistemului zecimal, al teoremei patratului ipotenuzei.

[4] *Ecfantos din Siracuza* (sec. V, î.e.n.), filozof pitagorician, elevul lui Hicetas din Siracuza. Socotea în rîndul principiilor originare nu numerele, ca Pitagora, ci atomii. A afirmat, ca și maestrul său, mișcarea de rotație a pămîntului în jurul axei sale.

[5] *Empedocle* (c. 490 î.e.n.), filozof din Agrigent, medic, profet și magician în același timp. A conceput o cosmogonie, fondată pe cele patru elemente, ale căror raporturi sînt reglate de Iubire *(Eros)* și Ură *(Polemos)*. A murit aruncîndu-se în Etna.

și cu toate că admitea cele patru elemente, el pretindea că aceste elemente erau ele însele compuse din atomi sau din corpusculi. Deci, pe drept cuvînt îl laudă Lucreţiu atît de mult pe Empedocle, de vreme ce fizica sa este — din mai multe puncte de vedere — aceeași cu a lui Epicur [1]. Cît despre Anaxagora [2], deși a fost și el atomist, avea o părere particulară, în sensul că fiecare lucru e compus din atomii speciei sale : oasele din atomi de oase, corpurile roșii din atomi roșii etc.

Doctrina atomilor n-a fost propriu-zis formulată într-un sistem decît de Leucip [3] și Democrit [4] ; înainte de acești doi filozofi, ea era socotită doar ca o parte din sistemul filozofic care servea la explicarea fenomenelor corpurilor. Ei au mers mai departe și au făcut din această dogmă baza unui întreg sistem de filozofie. Acesta a fost motivul pentru care Diogene Laertius [5] și cîțiva alți autori i-au considerat creatorii doctrinei. De obicei, numele acestor doi filozofi sînt pomenite împreună.

Cel mai bun mijloc de a-ți face o idee completă despre *atomism* este de a citi faimosul poem al lui Lucreţiu.

[1] *Epicur* (341-270 î.e.n.), filozof grec născut în Samos sau Atena. A trăit la Atena unde a propovăduit o morală care-i poartă numele : „plăcerea este suveranul bine" ; plăcerea epicuriană nu constă însă în satisfacțiile grosolane ale simțurilor, ci în cultura spiritului și practica virtuții. Lucreţiu, în *De natura rerum (Poemul naturii)* expune fondul epicurismului.

[2] *Anaxagora* (c. 500-428 î.e.n.), filozof din școala ioniană. A introdus în filozofie ideea unui principiu ordonator, inteligența *(nous)*. Lecțiile lui au fost urmate de Socrate și Pericle.

[3] *Leucip* (c. 460-370 î.e.n.), elevul lui Zenon din Eleea, contemporan cu Anaxagora și Empedocle. Se pare că a fost dascălul lui Democrit și, prin el, al lui Epicur și Lucreţiu. Este socotit fondatorul atomismului.

[4] *Democrit* (c. 460-370), filozof grec născut la Abdera. Ființa, după el, este compusă dintr-o infinitate de atomi. Democrit predica fericirea prin moderarea dorințelor.

[5] *Diogene Laertius*, sau din Laerte (Cilicia, sec, III, e.n.), autorul unei vestite scrieri despre ***Viețile și doctrinele filozofilor.***

Iată în puține cuvinte fondul acestui sistem, așa cum îl găsim expus la acest poet latin și în anumite pasaje din Cicero, unde e vorba despre el :

Lumea este nouă și totul e plin de mărturiile acestei noutăți ; dar materia din care e alcătuită este veșnică. Totdeauna a existat o imensă cantitate, cu adevărat infinită, de atomi sau corpusculi duri, răsuciți, pătrați, lunguieți și de toate formele ; toți indivizibili, toți în mișcare, într-un efort de a înainta, coborînd toți și traversînd vidul : dacă și-ar fi continuat mereu drumul în acest fel n-ar fi existat niciodată combinații și lumea însăși n-ar fi existat ; dar, unii abătîndu-se puțin din drumul lor, această ușoară deviere a strîns și cooptat mai mulți laolaltă : și așa s-au alcătuit diverse mase ; un cer, un soare, un pămînt, un om, o inteligență și un soi de libertate. Nimic nu s-a făcut cu un scop : trebuie să ne ferim a crede că picioarele omului au fost create cu intenția anume de a purta corpul dintr-un loc într-altul ; că degetele au fost înzestrate cu articulații pentru a apuca mai ușor ceea ce ne-ar fi necesar ; că dinții ar fi fost puși în gură pentru a dumica alimentele ; și că ochii ar fi fost prinși cu dibăcie pe niște mușchi supli și mobili pentru a se putea roti cu iuțeală și pentru a vedea în toate părțile într-o clipă. Nu, nu o inteligență a rostuit aceste părți ale trupului spre folosința noastră : ne folosim de ceea ce găsim că ne poate fi de ajutor.

Totul s-a alcătuit la întîmplare, totul devine și speciile se perpetuează, mereu aceleași, din întîmplare : totul se va dizolva într-o zi din întîmplare : la atît se reduce întreg sistemul. Ar fi de prisos să încercăm a respinge această mulțime de absurdități : sau, dac-ar fi neapărat necesar să le combatem, am putea consulta lucrarea *Anti-Lucrețiu* [1] a cardinalului de Polignac.

[1] *Anti-Lucreţiu,* poem latin în care se încearcă respingerea materialismului — lucrare a cardinalului Melchior de Polignac (1661-1742), diplomat și scriitor.

Vechiul *atomism* era un ateism pur ; dar am greși dacă i-am arunca filozofiei corpusculare, în ansamblu, această acuzație. Exemplul lui Democrit, al lui Leucip și al lui Epicur, toți trei la fel de mari atei cît și atomiști, i-a făcut pe mulți să creadă că, de vreme ce se admiteau corpusculii, se respingea doctrina existenței unor ființe *imateriale,* cum sînt divinitatea și sufletele omenești. Cu toate acestea, nu numai că pneumatologia [1] nu este incompatibilă cu doctrina atomilor, dar ele au chiar multe puncte comune : astfel aceleași principii de filozofie care i-au condus pe cei din antichitate la teoria atomilor i-au făcut să creadă și că există lucruri imateriale ; și aceleași maxime, care-i convinseseră că formele corporale nu sînt entități distincte de substanța corpurilor, i-au convins și că sufletele nu se nasc odată cu trupul și nici nu dispar la moartea acestuia.

AUTORITATE ÎN DISCURSURI ȘI ÎN SCRIERI

(nesemnat)

Cea dintîi regulă a metodei enunțate de Descartes este aceea de a nu accepta nici un lucru ca adevărat înainte de a ști cu certitudine că este așa. Este surpată astfel una dintre bazele esențiale ale Scolasticii, întemeiată pe principiul autorității. *Autorul articolului respinge aici principiul autorității în domeniul științei, pentru a nu-i recunoaște o valoare decît în domeniul religiei și al istoriei.*

A se referi la articolul Critică în științe.

[1] *Pneumatologie :* ceea ce tratează despre spirit. (A. S).

Autoritate în discursuri și în scrieri. Înțeleg prin *autoritate în discurs* dreptul pe care-l are cineva de a fi crezut în ceea ce spune : deci cu cît ai mai mult dreptul de a fi crezut pe cuvînt, cu atît ai mai multă *autoritate*. Acest drept se întemeiază pe gradul de știință și de bună-credință acordat persoanei care-ți vorbește. Știința te împiedică să te înșeli pe tine și evită eroarea care ar putea lua naștere din neștiință. Buna-credință te împiedică să înșeli pe alții și înăbușe minciuna pe care ar încerca s-o acrediteze perfidia. Știința deci și sinceritatea constituie adevărata măsură a *autorității* în discurs. Aceste două calități sînt cu deosebire necesare. Cel mai învățat și cel mai luminat dintre oameni nu mai merită să fie crezut de îndată ce se dovedește viclean ; și nici cel mai pios sau mai sfînt, de îndată ce vorbește despre ceea ce nu cunoaște ; sfîntul Augustin avea deci dreptate să spună că nu numărul, ci meritul autorilor trebuie să încline balanța în favoarea lor. Dealtfel, nu trebuie să judeci meritul după reputație, mai cu seamă cînd e vorba de persoane care fac parte dintr-o organizație constituită, sau sînt influențate de o cabală. Adevărata piatră de încercare — atunci cînd ai capacitatea și posibilitatea să te servești de ea — constă într-o comparare judicioasă a discursului cu materia care îi alcătuiește subiectul, considerată în ea însăși ; nu numele autorului trebuie să fie un motiv de prețuire a lucrării, ci lucrarea trebuie să te determine să recunoști meritele autorului.

Autoritatea nu-și are locul și nu este operantă, după părerea mea, decît în fapte, în materie religioasă și în istorie. Oriunde în altă parte, ea este inutilă și deplasată. Ce importanță are că alții au gîndit la fel sau altfel decît noi, din moment ce noi gîndim bine, potrivit regulilor bunului-simț și potrivit adevărului ? N-are importanță dacă părerea dumitale este aceeași cu a lui Aristotel ; e suficient ca ea să fie conformă cu legile silogismului. La ce folosesc citatele repetate, cînd e vorba de lucruri care

depind numai de mărturia rațiunii și a simțurilor ? De ce ar mai fi necesar să mă asigur că e ziuă, cînd am ochii deschiși și soarele strălucește ? Numele răsunătoare sînt bune numai pentru a ului poporul, a înșela spiritele mediocre și a oferi material de trăncănit semidocților. Poporul, care admiră tot ce nu pricepe, crede întotdeauna că cel ce vorbește mai mult și mai puțin firesc este și cel mai priceput. Cei cărora le lipsește lărgimea de spirit pentru a gîndi ei înșiși se mulțumesc cu gîndurile altora și fac socoteala partizanilor. Semidocții, care nu sînt în stare să tacă și care socotesc tăcerea și modestia drept simptome ale neștiinței sau ale prostiei, devin inepuizabile depozite de citate.

Nu pretind totuși că autoritatea ar fi cu totul nefolositoare în știință. Vreau numai să fac să se înțeleagă că ea trebuie să ne sprijine, nu să ne conducă ; și că, altfel, ar uzurpa drepturile rațiunii ; aceasta din urmă este o făclie aprinsă de natură și menită să ne lumineze ; cealaltă nu e decît, cel mult, un toiag făcut de mîna omului și bun numai pentru a ne susține, în caz de slăbiciune, pe calea pe care ne-o arată rațiunea.

Acei care, în studiile lor, se conduc numai de *autoritate* seamănă destul de bine cu niște orbi care merg călăuziți de alții. Dacă le e călăuza rea, îi duce pe căi rătăcite, unde îi lasă obosiți și istoviți înainte de a fi făcut un singur pas pe adevăratul drum al cunoașterii. Dacă este iscusită, îi ajută într-adevăr să parcurgă un drum bun în timp puțin ; dar ei n-au avut plăcerea să bage de seamă nici ținta spre care se îndreptau, nici acele lucruri care împodobeau drumul și îi dădeau farmec.

Aceste spirite, care nu se întemeiază pe reflecțiile proprii și care se conduc neîncetat după ideile altora, seamănă unor copii, ale căror picioare nu prind niciodată vlagă, sau cu niște bolnavi care nu ies deloc din starea de convalescență și nu vor face niciodată un pas fără ajutorul unui braț străin.

BÎLCI

(Turgot [1])

Turgot expune aici o idee scumpă fiziocraților, și anume aceea a libertății totale a comerțului, sintetizată în celebra formulă : „Laisser faire, laisser passer" (Să se permită producția, să se permită circulația). *În spiritul promotorilor sistemului, libera concurență trebuie să fie profitabilă pentru proprietarii funciari, coborînd cît mai echitabil prețul produselor pe care le furnizează industria. Sub acțiunea fiziocraților, controlul comerțului cu produse agricole a mai slăbit întrucîtva : încă din 1758, a beneficiat de o deplină libertate de circulație lîna ; în 1763, vitele și, prin Declarația din 25 mai 1763, totalitatea mărfurilor agricole de larg consum : „... pentru a-i încuraja pe cultivatori, mărind prețul grîului în așa fel încît aceștia să-și scoată cheltuielile", s-a îngăduit tuturor supușilor „să-și transporte liber dintr-o provincie într-alta toate soiurile de grîne și mărfuri de larg consum, fără a fi obligați să facă vreo declarație sau să-și ia vreun permis de transport" și s-a interzis „expres tuturor slujbașilor regelui și celor ai nobililor să ceară vreo formalitate, sub orice pretext".*

Asupra teoriilor economice ale lui Turgot, a se vedea :

[1] *Anne Robert Jacques Turgot* (1727-1781), om de stat francez, economist, influențat de fiziocrați. A scris : *Lettres sur la tolérance (Scrisori asupra toleranței,* 1754) și *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses (Cugetări despre formarea și împărțirea bogățiilor,* 1766). În aceste lucrări, ca și în activitatea sa practică cu caracter revoluționar, se dovedește un individualist convins, partizan al libertății comerțului intern și extern, precum și al producției. Ca un enciclopedist luminat, Turgot se ridică împotriva autorității tutelare a statului și a despotismului. A colaborat la *Enciclopedie* cu articole economice.

MARX : *Istoria doctrinelor economice,* vol. I, cap. VII (Editura Costes, p. 61-72).

A se referi la articolele : Fermieri, Grîne, Plugar.

Bîlci [1], în limba latină *forum,* piață publică, a fost la origine sinonim cu acela de *tîrg* și, din anumite puncte de vedere, mai este încă : și unul și celălalt înseamnă *o reunire între negustori și cumpărători,* în locuri și la date dinainte fixate ; dar cuvîntul *bîlci* pare să exprime ideea unei întreceri mai numeroase, mai solemne și deci mai rare. Această deosebire, care la prima vedere surprinde, pare să fie cea care determină de obicei folosirea celor două cuvinte [2] ; ea provine însă dintr-o altă deosebire mai tainică și, ca să spunem așa, mai radicală între aceste două noțiuni. O vom dezvolta.

Este vădit lucru că negustorii și cumpărătorii nu se pot întîlni la o anumită dată și în anumite locuri dacă nu-i atrage ceva anume, dacă nu au un interes, care să compenseze sau chiar să depășească cheltuielile călătoriei și transportului mărfurilor ; fără această atracție, fiecare ar sta acasă : cu cît ea va fi mai considerabilă, cu atît bunurile de consum vor suporta transporturi mai lungi, cu cît adunarea de negustori și cumpărători va fi mai bogată și mai solemnă, cu atît districtul al cărui centru îl constituie această întrecere va putea fi mai întins. Desfășurarea firească a comerțului este de ajuns pentru a naște întreceri și a le spori pînă la un anume punct. Concurența dintre vînzători limitează prețul mărfurilor, iar prețul mărfurilor limitează, la rîndul lui, numărul vînzătorilor : într-adevăr, întrucît orice comerț trebuie să-i

[1] În limba franceză *foire,* de la latinescul *forum,* piață publică. Termenul românesc nu acoperă complet sensul celui francez și, cum se poate constata, nu are aceeași etimologie. Considerațiile autorului trebuie deci raportate la noțiunea, mai largă, din limba franceză.

[2] *Foire,* piață publică ; *marché,* tîrg.

procure aceluia care-l întreprinde mijloacele de trai, este neapărat necesar ca numărul de vînzări făcute să compenseze profiturile modeste obținute de pe urma fiecăruia și, deci, ca numărul negustorilor să fie proporțional cu numărul consumatorilor, astfel încît fiecare negustor să poată satisface un număr determinat dintre aceștia. După cele arătate voi presupune acum că prețul unui bun de consum ar fi astfel așezat încît, pentru a susține comerțul, ar trebui să se vîndă din acest bun atîta cît pot consuma trei sute de familii : este vădit că trei sate — fiecare numai cu cîte o sută de familii — nu vor putea întreține pentru mărfurile respective decît un singur negustor ; negustorul acesta se va așeza, probabil, în acela dintre sate în care se pot aduna, mai lesne sau cu mai puțină cheltuială, cumpărători mai mulți, deoarece o cheltuială mai mică va face ca negustorul stabilit aici să fie preferat celor care ar fi ispitiți să se așeze într-unul din celelalte două sate ; și de bună seamă că acest lucru se va întîmpla cu mai multe categorii de mărfuri, iar negustorii fiecăreia dintre ele se vor întîlni în același loc, pentru același motiv al scăderii cheltuielilor, dar și pentru că un om care are nevoie de două feluri de mărfuri e mai bucuros să facă o singură călătorie în loc de două ca să și le procure ; într-adevăr, este ca și cum ar plăti fiecare marfă mai ieftin. Locul care, prin însăși această întîlnire a diverselor forme de comerț, a căpătat însemnătate și-o sporește tot mai mult, fiindcă toți meșteșugarii pe care felul lor de lucru nu-i reține la țară, toți oamenii cărora bogăția le îngăduie să trîndăvească se adună acolo pentru a căuta o viață lesnicioasă. Concurența dintre cumpărători îi atrage pe negustori prin speranța de a face vînzare ; se nasc și mai multe concurențe pentru una și aceeași marfă. Concurența dintre negustori îi atrage pe cumpărători în nădejdea că vor tîrgui ieftin și cele două feluri de concurență continuă să se stimuleze una pe cealaltă pînă cînd, pentru cumpărătorii care vin de departe, ne-

ajunsul distanței este compensat de marfa ieftină, datorită concurenței, ca și de ceea ce uzul și puterea obișnuinței adaugă la atracția unui tîrg ieftin. Se creează astfel în chip firesc diferite centre de comerț sau piețe, pentru tot atîtea cantoane și circumscripții administrative, mai mult sau mai puțin întinse, după natura mărfurilor, ușurința, mai mare sau mai mică, a comunicațiilor și după starea populației, mai mult sau mai puțin numeroasă. Și aceasta este, în treacăt fie spus, originea veche și cea mai obișnuită a tîrgurilor și a orașelor...

Dar nu trebuie o distanță prea mare pentru ca acest interes și tîrgul ieftin rezultate din concurență să fie contrabalansate de cheltuielile drumului și ale transportului mărfurilor. Așadar aceste mari *bîlciuri,* unde se adună cu multă cheltuială produsele dintr-o bună parte a Europei și care par să fie locul de întîlnire al națiunilor, nu trebuie puse pe seama cursului firesc al unui comerț însuflețit datorită libertății. Profitul care trebuie să compenseze aceste cheltuieli exorbitante nu rezultă deloc din natura lucrurilor, ci din privilegiile și libertățile acordate comerțului în anumite locuri și în anumite epoci, atunci cînd peste tot în alte părți el este covîrșit de taxe și de impozite. Nu-i de mirare deci că obișnuita stare de strîmtorare și de desconsiderare, în care s-a aflat mult timp comerțul din toată Europa, i-a determinat cursul impetuos în locurile unde i se asigura ceva mai multă libertate. Așa au înființat principii atîtea *bîlciuri* (tîrguri) în diferitele părți ale Europei, acordîndu-le scutiri de taxe ; și este vădit că aceste *bîlciuri* trebuie să fie cu atît mai importante cu cît este mai împovărat de taxe negoțul în tot restul timpului.

Un *bîlci* și un *tîrg* sînt, deci și unul și altul o întrunire de negustori și cumpărători în locuri și la date hotărîte ; dar în *tîrguri,* vînzătorii și cumpărătorii se caută mînați de un interes reciproc ; în *bîlciuri,* îi aduce dorința de a se bucura de anumite privilegii : de unde reiese că

aspectul unui bîlci trebuie să fie mult mai aglomerat și mai solemn. Deși desfășurarea firească a comerțului este de ajuns pentru a determina înființarea de piețe, s-a întîmplat, ca urmare a acestui nenorocit principiu, care aproape în toate guvernările a corupt atît de mult timp administrația comerțului, vorbesc despre mania de a dirija totul, de a reglementa totul și de a nu se raporta niciodată la oameni potrivit cu propriul lor interes, s-a întîmplat, spun, că, pentru a înființa piețe, au pus să intervină poliția ; că numărul lor a fost limitat sub pretext că sînt astfel împiedicate să-și dăuneze reciproc ; că s-a interzis vînzarea anumitor mărfuri în altă parte decît în locurile dinainte fixate, fie pentru comoditatea funcționarilor comerciali, fie pentru că au vrut să le supună la formalitățile de control și de marcare, fie pentru că nu se pot înființa peste tot birouri. Trebuie cum nu se poate mai bine folosită fiecare ocazie spre a combate acest sistem nefast pentru industrie și, în *Enciclopedie,* nu o dată vom găsi prilejul.

Fără îndoială că un bîlci trebuie să aducă locului unde el se desfășoară bogăția și să determine importanța unui anume oraș : și asta, atunci cînd toată Europa gemea de nenumăratele piedici puse de către stăpînirea feudală ; cînd fiecare sat alcătuia, ca să spunem așa, o suveranitate autonomă ; cînd nobilii închiși în castelele lor nu vedeau în comerț decît o ocazie de a-și spori veniturile, supunînd la contribuții și la vămi exorbitante, pentru trecerea podurilor, pe toți acei siliți de nevoie să treacă pe domeniile lor ; nu există nici o îndoială că cei dintîi care au fost destul de luminați ca să-și dea seama că, slăbindu-și puțin rigoarea pretențiilor, vor fi despăgubiți cu mult mai mult prin înflorirea negoțului și a consumului și-au văzut în curînd locurile de reședință îmbogățite, mărite și înfrumusețate. E tot atît de neîndoielnic că, după ce regii și împărații și-au mărit destul autoritatea ca să poată scuti de taxele impuse de vasalii lor mărfurile destinate

bîlciurilor din anumite orașe, pe care vroiau să le ocrotească, acele orașe au devenit centrul unui comerț intens și aceștia au constatat că, odată cu bogățiile lor, le sporește și puterea ; dar, din momentul în care toate aceste mici domenii suverane s-au reunit pentru a forma un stat mare sub un singur principe, dacă neglijența, puterea obișnuinței, dificultatea de a suprima abuzurile, chiar atunci cînd dorești s-o faci cu tot dinadinsul, ca și faptul că nu este ușor să voiești acest lucru au dus la menținerea situației, cu aceleași lipsuri materiale și aceleași drepturi ale pămîntului și aceleași privilegii care fuseseră stabilite pe vremea cînd fiecare provincie și fiecare oraș ascultau de suverani diferiți, nu e oare ciudat că acest efect al întîmplării a fost nu numai lăudat, ci și imitat, ca și cum ar fi fost opera unei politici înțelepte ? Nu este ciudat că, deși cu cele mai bune intenții și cu scopul de a face ca negoțul să înflorească, s-au mai înființat noi *bîlciuri,* s-au mărit în același timp privilegiile și dispensele pentru anumite orașe ? Că unele ramuri de comerț au fost chiar împiedicate să prindă rădăcini în provincii sărace, de teamă să nu dăuneze altor orașe, îmbogățite de multă vreme prin aceleași ramuri de comerț ? Dar, ce importanță are dacă Pierre sau Jacques, regiunea Maine sau Bretania fabrică cutare sau cutare marfă ? Important este ca statul să se îmbogățească și francezii să trăiască bine. Ce importanță are dacă o stofă se vinde la Beaucaire [1] sau la locul fabricării sale, de vreme ce lucrătorul își primește prețul muncii ? La o aruncătură de ochi, o enormă concentrare comercială, reunită în același loc și așezată în stive, va impresiona mai mult ochii unor politicieni superficiali. Apele adunate artificial în bazine și canale îi amuză pe călători prin etalarea unui lux frivol : în vreme ce apele pe care ploaia le împrăștie uniform pe întinsul cîmpiilor, urmînd numai înclinarea terenului, care le duce în fiecare

[1] La Beaucaire [oraș situat în arondismentul Nîmes, pe Rhon, n.t.], se ținea un bîlci vestit. (A. S.).

vîlcea ca să se transforme acolo în fîntîni, poartă pretutindeni bogăţia şi rodul. Ce poate însemna un mare comerţ, organizat într-un oarecare oraş şi la un anume moment, de vreme ce amploarea acestui comerţ temporar se datoreşte aceloraşi cauze care stingheresc comerţul şi care tind a-l reduce în orice altă vreme şi pe tot cuprinsul statului ?

[...]

Se spune : „Statul nu se poate lipsi de venituri ; pentru a face faţă nevoilor, este necesar ca el să pună diferite taxe pe mărfuri : totuşi, e la fel de necesar să se uşureze vînzarea produselor noastre, mai cu seamă în străinătate ; ceea ce nu se poate realiza fără a se scădea preţul pe cît e cu putinţă. Aceste două situaţii se pot împăca indicînd, pe de o parte, locurile şi perioadele de scutiri de taxe, în care preţul scăzut al mărfurilor îi ademeneşte pe străini şi dau naştere unui consum extraordinar, iar, pe de alta, favorizînd consumul obişnuit şi necesar, care este pe măsura venitului public. Însăşi dorinţa de a profita de aceste perioade de înlesniri îi face să se grăbească atît pe vînzători cît şi pe cumpărători, grabă căreia pompa acestor mari *bîlciuri* le adaugă un fel de seducţie, de unde rezultă o sporire a masei totale a comerţului." Acestea sînt pretextele care se invocă pentru a susţine utilizarea marilor *bîlciuri*. Dar nu este greu să ne convingem că, prin aranjamente generale şi favorizîndu-i în mod egal pe toţi cetăţenii statului, se pot împăca cu mult mai mult folos cele două obiective pe care şi le propune guvernul. Într-adevăr, de vreme ce prinţul consimte să-şi piardă o parte din drepturi şi să le sacrifice intereselor comerţului, nimic nu-l opreşte ca, uniformizînd impozitele, să scadă *per total* suma pe care consimte s-o piardă ; eliberarea de impozite a vînzării în străinătate şi menţinerea lor numai asupra consumului intern va fi chiar mai uşor de îndeplinit, scutind de taxe toate mărfurile care ies : căci, în sfîrşit, nu putem nega faptul

că *bîlciurile noastre* satisfac o mare parte din consumul intern. Prin acest sistem, consumul extraordinar care se face în timpul *bîlciurilor* ar scădea mult, iar, pe de altă parte, este evident că scăderea impozitelor în perioadele obişnuite ar face consumul general mult mai abundent ; cu singura deosebire că, în cazul impozitului uniformizat, dar scăzut, negoţul cîştigă tot ceea ce prinţul este dispus să-i sacrifice ; pe cînd în cazul impozitului general, mai mare, cu scutiri locale şi temporare, se poate ca regele să sacrifice mult iar comerţul să nu cîştige aproape nimic, sau — ceea ce-i acelaşi lucru — ca preţul mărfurilor să scadă cu mult mai puţin decît scad impozitele ; şi aceasta, pentru că spre a realiza un profit, din avantajele pe care le dă reducerea impozitelor trebuie să scădem cheltuielile de transport ale mărfurilor, schimbarea aşezării, chiria locurilor în *bîlci*, scumpită încă de monopolul proprietarilor, în sfîrşit, riscul de a nu putea realiza vînzarea într-un timp destul de scurt şi de a fi întreprins o lungă călătorie degeaba ; ori, întotdeauna marfa trebuie să-şi plătească toate cheltuielile şi riscurile. Nu împărtăşim deci părerea că sacrificiul prinţului prin dispense momentane şi locale poate fi tot atît de utilă negoţului pe cît ar fi o relativă micşorare a tuturor impozitelor, nici că prin scutire specială consumul extraordinar ar creşte în aceeaşi măsură în care ar scădea consumul de fiecare zi prin încărcarea impozitului obişnuit. Să mai adăugăm că nu există scutire particulară care să nu dea loc la fraude, la noi silnicii, la înmulţirea funcţionarilor comerciali şi a inspectorilor pentru a împiedica fraudele, la sancţiuni pentru a le pedepsi, ceea ce constituie o altă nouă pierdere de bani şi de oameni pentru stat. În concluzie, marile *bîlciuri* nu sînt niciodată atît de folositoare pe cît este de dăunătoare silnicia pe care o presupun şi, în loc de a fi o dovadă a stării înfloritoare a comerţului, dimpotrivă, ele nu pot exista decît în state în care comerţul este stingherit, supraîncărcat de taxe şi deci mediocru.

BUN SIMȚ

(nesemnat)

„Bunul simț este bunul cel mai bine împărțit din lume" ; *acest apel al lui Descartes la judecata comună a oamenilor, împotriva pretențiilor acelora care se cred singurii învățați deținători ai adevărului, caracterizează îndrăzneala revoluționară* a Discursului despre metodă.

În același fel, enciclopediștii — și acest articol o dovedește — afirmă că adevărul e accesibil tuturor. În domeniul primelor principii, filozoful nu este cu nimic superior mulțimii, el chiar poate să fabuleze mai ușor. Întrucît e considerat un contemplativ, ne este îngăduit să credem că, dacă i se întîmplă să iasă din limitele rațiunii, e pentru că s-a rupt de viață. Dar această idee, care ar conduce la căutarea judecății de bun simț în activitatea practică, nu este decît sugerată. Originea ei rămîne vagă : natura *este cea care-i inspiră,* pe plan universal, *pe toți oamenii. Sesizăm în această privință modul de gîndire pe care Engels îl numește metafizic, atunci cînd vorbește despre filozofii francezi din secolul al XVIII-lea : natura — fizică, socială, umană — este o abstracțiune care ia locul realităților istorice.*

Aici se găsește limita pe care epoca lor o impune enciclopediștilor. Noțiunea de practică socială *le lipsește și numai* materialismul dialectic va putea să o aducă.

A se vedea articolul Senzații.

Prin *bun simț* se înțelege acea înzestrare pe care natura a pus-o în toți oamenii — sau, în chip vizibil, în cei mai mulți dintre ei — și care îi determină, atunci cînd au

ajuns la maturitate, să emită o judecată comună și uniformă asupra diferitelor obiecte ale propriei lor percepțiuni intime ; judecată care nu este consecința nici unui principiu anterior. Dacă e nevoie de exemple de judecăți care se verifică în primul rînd după uzul și prin forța *bunului simț,* s-ar putea cita următoarele :

1. *Există în lume, în afară de mine, și alte ființe , și alți oameni ;*

2. *Există ceva care se numește* adevăr, înțelepciune, prudență ; *și acest ceva nu este pur arbitrar ;*

3. *Există în mine ceva pe care îl numesc* inteligență *și ceva care nu este inteligență și care se numește* corp ;

4. *Nu toți oamenii se înțeleg să mă înșele și să mă amăgească ;*

5. *Ceea ce nu-i inteligență n-ar putea să producă toate efectele inteligenței ; nici particulele de materie mișcate la întîmplare n-ar putea să formeze o lucrare de o ordine și o mișcare regulată precum cea a unui orologiu.* [1]

Toate aceste judecăți, care ne sînt dictate de *bunul simț,* sînt reguli de adevăr tot atît de reale și tot atît de sigure ca și regula rezultată din sentimentul intim al propriei noastre percepțiuni ; și nu pentru că aceasta ne antrenează spiritul cu aceeași rapidă claritate, dar cu aceeași necesitate de a primi consimțămîntul. Cum îmi este imposibil să judec că eu nu gîndesc, cînd eu în acest moment gîndesc, tot atît de imposibil mi-e să cuget în mod serios că eu sînt singura ființă de pe lume ; că toți oamenii s-au înțeles să mă înșele prin ceea ce spun ; că o lucrare făcută de mîna omului, de pildă un orologiu

[1] Această afirmație spiritualistă, departe de a fi evidentă, se bazează pe un raționament fals, dealtfel denunțat în articolul *Corpuscular : „ceea ce nu este inteligență nu poate produce,* se zice, *astfel de efecte" ;* or, noi sîntem încă departe de a cunoaște toate însușirile materiei și, în consecință, ceea ce poate sau nu poate să producă ea. Pe de altă parte, *particulele materiei nu sînt mișcate la întîmplare ;* pentru materialiști, pentru Diderot, d'Holbach, Helvétius, mișcarea este o proprietate a materiei însăși (A. S.).

care arată în mod regulat orele, este doar un efect al hazardului.

Totuși, trebuie să recunosc că, între genul de prime adevăruri, extrase din sentimentul intim, și oricare alt gen de prime adevăruri, există o diferență : aceea că în ce privește întîiul gen nu ne-am putea imagina că el ar fi susceptibil de vreo umbră de îndoială, pe cînd despre celelalte putem afirma că ele nu au o evidență care să fie în afară de orice discuție. Trebuie însă să ne amintim că aceste adevăruri prime, care nu fac parte din întîia categorie, nu cad decît asupra obiectelor care sînt în afară de noi și deci nu pot să ne impresioneze tot atît de mult ca cele al căror obiect este în noi înșine. Astfel că, pentru a nega pe cele dintîi, ar trebui să fim în afară de noi și, pentru a le nega pe celelalte, ar trebui să fim în afara rațiunii.

Există o maximă printre înțelepți — veți spune că ea este și un fel de adevăr elementar în morală — și anume că *adevărul nu este de partea mulțimii,* de aceea s-ar părea că nu e judicios să se stabilească o regulă de adevăr din ceea ce mulțimea socotește drept adevărat. Deci *bunul simț* nu este o regulă fără greș a adevărului.

Eu răspund că un adevăr precis și metafizic nu se măsoară cu maximele obișnuite, al căror temei e supus totdeauna diferitelor excepțiuni ; martoră e maxima care afirmă că *vocea poporului e vocea lui Dumnezeu.* Maxima aceasta nu e nici pe departe universal adevărată ; cu toate că ea se verifică aproape tot atît de des ca și cea împotriva căreia unii doresc să facă obiecțiuni, și anume că *adevărul nu este de partea mulțimii.* În chiar subiectul despre care e vorba, referitor la primele principii, această ultimă maximă ar trebui să fie considerată falsă. În adevăr, dacă adevărurile prime nu erau răspîndite în spiritul tuturor oamenilor, ar fi fost cu neputință a-i determina să convină asupra oricărui lucru, fiindcă ar fi avut principii deosebite asupra tuturor subiectelor. Deci,

e firesc să se spună că *adevărul nu-i de partea mulțimii* numai atunci cînd e vorba de un anume fel de adevăr, care, pentru a fi înțeles, presupune o atenție, o capacitate și o experiență deosebită, însușiri pe care nu le are mulțimea. Dar, cînd e vorba de primul adevăr, în această privință toți sînt filozofi. Filozoful contemplativ, cu toate raționamentele sale, nu este mai convins că există și că gîndește decît spiritul cel mai mediocru și cel mai simplu. În chestiunile unde sînt necesare cunoștințe dobîndite prin raționament și reflecțiuni particulare, care presupun anumite experiențe, pe care nu pot toți să le facă, un filozof e mai de crezut decît oricare alt om ; dar cînd e vorba de un lucru evident prin experiență și de un sentiment comun tuturor oamenilor, atunci toți devin filozofi ; astfel că, în ceea ce privește primele principii ale materiei și ale *bunului simț,* un filozof care se opune restului genului uman este un filozof care se opune altor o sută de mii de filozofi, deoarece ei cunosc tot atît de bine ca și el primele principii date de sentimentele noastre comune. Mai mult : oamenii obișnuiți sînt, în anumite privințe, mai de crezut decît mulți filozofi, pentru că ei nu și-au forțat și nici nu și-au desfigurat sentimentele și judecățile pe care natura le inspiră în mod universal tuturor oamenilor. [1]

Sentimentul comun al oamenilor în general, se zice, este că soarele n-are mai mult de două picioare în diametru. Se răspunde că după sentimentul comun al celor ce sînt în măsură să judece mărimea soarelui nu este

[1] Descartes socotea de asemenea că poate *„să întîlnească mai mult adevăr în raționamentele pe care fiecare le face în legătură cu afacerile care îl interesează, și al căror deznodămînt trebuie să-i atragă curînd pedepsirea dacă a judecat greșit, decît în acelea pe care le face un scriitor în odaia sa, referitor la speculațiunile care nu produc nici un efect și care n-au alte urmări pentru el, decît în sensul că poate va fi cu atît mai mîndru de ele cu cît vor fi mai îndepărtate de bunul simț și va folosi și mai mult spirit și artificiu pentru a încerca să le facă plauzibile" (Discursul despre metodă,* Prima parte). (A. S.)

adevărat că el ar avea numai un diametru de două sau trei picioare. Poporul de rînd se referă în această privinţă la simţul comun sau la spusele tuturor filozofilor ori astronomilor, mai degrabă decît la mărturia proprii-lor ochi. Tot astfel, n-au existat niciodată oameni, chiar în popor, care să susţină în mod serios că e greşit să se creadă soarele mai mare decît un glob de patru picioare. În adevăr, dacă s-ar fi găsit cineva, cît de puţin lămurit, să conteste cele spuse mai sus, contestaţia ar fi putut fi imediat oprită cu ajutorul experienţei, făcînd pe cel care contrazice să privească un obiect obişnuit, care, proporţional cu depărtarea sa, pare la vedere incomparabil mai mic decît din apropiere. Astfel, oamenii cei mai stupizi sînt convinşi că vederea lor îi înşeală în ceea ce priveşte adevărata mărime a obiectelor. Această judecată nu este deci un sentiment al naturii, deoarece, dimpotrivă, este în mod universal dezminţită de sentimentul cel mai curat al naturii raţionale, care este acela al reflecţiunii.

*CASĂ

(nesemnat [1])

Casă, clădire destinată locuinţei oamenilor şi constînd dintr-unul sau mai multe corpuri principale.

Cele dintîi locuinţe au fost adaptate condiţiilor locale de climă şi au exprimat geniul propriu fiecărui popor.

[1] Autor, Louis, cavaler *de Jaucourt* (1704-1779), erudit francez, unul dintre entuziaştii sprijinitori şi colaboratori ai *Enciclopediei.* A publicat în Olanda o *Histoire de la vie et des oeuvres de Leibniz (Istoria vieţii şi a operelor lui Leibnitz,* 1784). În *Enciclopedie* a scris numeroase articole, dintre care le-am reţinut pe următoarele : *Egalitate naturală, Impozit, Industrie, Monarhie, Patrie, Părinte al Bisericii, Război, Ridicol, Riduri, Sensibilitate, Superstiţii.* Îşi semnează uneori articolele cu iniţialele D. J.

Pădurile ofereau atîtea mijloace de construire a locuinţelor, încît de la început oamenii le-au utilizat din plin. Trestia, ierburile, ramurile, frunzele şi scoarţele copacilor au constituit primele materiale la îndemînă. S-a început cu o împletitură primitivă din crengi de arbori, susţinută de cîţiva stîlpi ; aceste prime colibe se acopereau cu frunze sau cu iarbă. Ele aveau cu siguranţă o formă rotundă ; o crăpătură deschisă în vîrful acoperişului lăsa să iasă fumul din vatra aşezată în mijlocul colibei. Atari clădiri nu cereau nici mari lucrări, nici cunoştinţe multe. Se mai văd şi astăzi, în diferite ţinuturi din cele două Indii, numeroase colibe clădite tot atît de primitiv ca şi cele din primele timpuri ale lumii. În ţările cele mai nordice, deci şi cele mai reci, se pot vedea colibe construite în întregime din piei şi oase de cîini de mare, sau alţi peşti uriaşi ; în nordul Suediei, acoperişurile locuinţelor sînt aproape plate. Se aşează numai peste grinzi un soi de scînduri care înlocuiesc căpriorii de mesteacăn, foarte rezistenţi la uzură, şi peste acestea se aşterne un strat gros de pămînt, ca să se poată semăna deasupra iarbă. În Peru, mai ales la Lima, nu plouă niciodată. Casele sînt acoperite cu terase dintr-o împletitură strînsă de fier, pe care se împrăştie un strat gros de nisip fin. Ceea ce este de ajuns pentru a absorbi în fiecare zi roua care în acele locuri cade din abundenţă. Am văzut în articolul *Ţiglar,* cît este de important ca apa să nu poată pătrunde prin stratul de pămînt sau olane şi nici să se infiltreze prin burlane în ziduri. Cînd o construcţie boltită se termină cu terasă, se acoperă cu şape de ciment, sau cu plumb, ori cu dale late de piatră rezistentă, ale căror încheieturi (margini) sînt îmbinate cu diferite feluri de chit. Unele edificii mari se acoperă cu plumb, cu lame de aramă sau cu tablă de fier.

Un acoperiş specific caselor din Neapole este cel numit *lastrico,* un fel de ciment care învelește terasele sau partea de deasupra e edificiului, care este înclinată. Se

prepară din var și un pămînt numit *pozzolane,* fărîmate în apă, amestecate și bătute de mai multe ori. Muncă destul de lungă pentru cine vrea să facă un lucru bun ; totuși, foarte rar se întîmplă ca acesta să fie făcut atît de bine încît să nu se fisureze sau să crape. Acest acoperiș specific oferă, la Neapole, spectacolul cel mai plăcut în timpul verii, cînd parte din locuitori ies, după apusul soarelui, pe terase, să respire aer curat. Acoperișul de care vorbim, fără să fie mai scump decît cel din țiglă, este mai bun, fiindcă e rezistent și are un aspect agreabil.

Casă regală, orice castel, cu dependințele sale, aparținînd regelui, cum sînt cele de la Versailles, Marly, Saint-Germain-en-Laye, Fontainebleau, Choisi, Chamfois, Compiègne și altele.

Casă de agrement, este o clădire la țară, destinată mai curînd divertismentului decît unui profit material. În unele părți din Franța e numită căsuță *(„cassine")* ; în Provence, casă de țară *(„bastide"),* în Italia *vigna,* în Spania și în Portugalia *quinta.* Latinii o numeau *villa,* iar Vitruve *aedes pseudourbana.*

Casă mai desemnează și o rasă nobilă, un șir de persoane ilustre care se trag din același strămoș.

[. . .]

Casele vechii Rome (lat. *domus),* cuvînt indicînd în mod obișnuit toate felurile de case, cu sau fără fast, dar în special locuința unui mare senior sau palatul prinților, privită atît sub aspectul ei exterior cît și sub acel interior ; în acest sens îl întrebuințează Virgil cînd vorbește de palatul Didonei :

At domus interior regali, splendida luxu
(Și casa, înăuntru, de un strălucitor lux regal).

Pînă la incendierea ei de către Gali, Roma n-a fost decît o aglomerare de colibe și căsuțe, între care și palatul lui Romulus. Acest dezastru i-a folosit, deoarece a fost reconstruită mai temeinic, cu toate că fără sistem.

Se pare că, pînă la invazia lui Pyrrhus, casele Romei au fost acoperite cu scînduri sau șindrilă. Romanii nu cunoșteau deloc ghipsul, ignorat, dealtfel, chiar astăzi, în cea mai mare parte a Italiei. În construcțiile lor, ei întrebuințau de obicei mai mult cărămida decît piatra, iar ca mortar și tencuială, varul amestecat cu nisip sau cu un anumit pămînt roșu, utilizat chiar astăzi în această țară ; stăpîneau totuși secretul preparării unui mortar mai dur chiar decît piatra, după cum se vede din săpăturile care au scos la iveală ruinele vechilor edificii.

Roma a început să fie împodobită cu magnifice construcții abia pe timpul lui Marius și Sylla ; pînă atunci, romanii nu erau preocupați de acest aspect, atenția fiindu-le reținută de lucruri mai mari și mai trebuitoare ; abia pe la anul 580 de la fundarea orașului, cenzorii Flaccus și Albinus porniră să paveze străzile. Oratorul Lucius Crassus fu cel dintîi care decoră frontispiciul casei sale cu 12 coloane de marmură grecească. Puțin mai tîrziu, M. Scaurus, ginerele lui Sylla, aduse o imensă cantitate din această marmură pentru a-și construi superba sa casă de pe muntele Palatin. Dacă afirmația lui Augustus că a găsit o Romă de cărămidă și a lăsat una de marmură este adevărată, ne putem face o idee despre splendoarea caselor și edificiilor înălțate în timpul său.

CIORAP

(Diderot)

Enciclopedia *nu se mărginește numai la studiul aspectului economic și social al producției : ea acordă o mare importanță tehnicii meseriilor — numite pe atunci „arte" — căci producția era încă în mare mă-*

sură artizanală. Diderot se consacră cu totul meșteșugarilor, fiind el însuși fiu al unui meșter cuțitar din Langres.[1] *Scrierile sale despre tehnologie sînt în număr considerabil : lui îi datorăm cea mai mare parte a descrierilor tehnice atît de numeroase în* Enciclopedie *ca și culegerea de planșe care le însoțește și le explică. Pentru a-și îndeplini mai bine această sarcină, Diderot intră ca* ucenic, *după cum povestește chiar el, mergînd pînă acolo încît a pus să se construiască mașini pentru a le înțelege mai ușor mecanismul.* Enciclopedia *a reabilitat munca manuală și stă la originea unei noi științe : tehnologia.*

Planșele care ilustrează articolul intitulat Ciorap *figurează în volumul II al planșelor, sub titlul* Meșter de războaie pentru țesut ciorapi *și* Meșter de ciorapi.

Vezi articolul Artă.

C i o r a p, este acea parte a îmbrăcăminții noastre folosită spre a acoperi picioarele ; se face din lînă, din piele, din pînză, din postav, din ață, din mătase groasă, din mătase ; se împletește cu andrelele sau la războiul de țesut.

Iată descrierea *ciorapului* țesut la război și felul de a-l folosi. Înainte de a începe, vrem să anunțăm că vom menționa aici două feluri de planșe : acelea ale războiului de țesut *ciorapi,* care se referă la mașină, și acelea ale *ciorapului* țesut la război, care nu se referă decît la manoperă.

Războiul de țesut ciorapi este una dintre cele mai complicate și mai sigure mașini pe care le avem : poate fi privită ca un raționament unic și de sine stătător, a cărui concluzie ar fi realizarea articolului ; de asemenea, există între părțile care-l compun o interdependență atît

[1] Capitala arondismentului Haute Marne, așezată pe platoul Langres ; patria lui Diderot.

de mare, încît a suprima pe una dintre ele sau a degrada forma celor socotite mai puțin importante înseamnă a dăuna întregului mecanism.

Războiul de țesut a ieșit din mîinile inventatorului său aproape în starea de perfecțiune în care îl vedem astăzi ; și cum acest lucru îi sporește mai mult admirația noastră, ne-am oprit aici la vechiul război de țesut, avînd totuși grijă să arătăm, pe măsură ce se vor ivi, micile deosebiri față de cel pe care-l avem acum.

După cele spuse despre îmbinarea și despre forma părților din care e alcătuit războiul de țesut *ciorapi,* putem înțelege că zadarnic ne-am propune să cunoaștem mașina în ansamblu, fără a intra în detalii și în descrierea acestor părți : dar ele sînt atît de numeroase, încît se pare că, în felul acesta, ar trebui să depășim limitele propuse, atît în ce privește mărimea expunerii, cît și numărul planșelor. Dealtfel, de unde să începem expunerea ? Cum trebuie să fie executate aceste planșe ? Legătura dintre părți ne obligă să explicăm și să ilustrăm totul dintr-o dată ; ceea ce nu este posibil nici în expunere, unde în chip necesar lucrurile apar succesiv, nici în planșe, unde părțile se asamblează unele în altele.

Împărțim deci războiul de țesut *ciorapi* în două : *scheletul,* sau părțile de lemn care susțin mașina și servesc în manoperă ; *războiul însuși,* sau părțile de fier și celelalte care îl compun.

Ne vom ocupa de fiecare în parte. Dar, înainte de a intra în detalii, vom arăta părerea pe care o avea despre această mașină un om avizat asupra valorii invențiilor moderne. Iată ce spune despre ele domnul Perrault, într-o lucrare care va plăcea cu atît mai mult cu cît vom avea mai puține prejudecăți.

„Acei care au destul geniu nu pentru a inventa astfel de lucruri, ci pentru a le înțelege, rămîn cu desăvîrșire înmărmuriți la vederea resorturilor aproape fără număr din care se compune mașina de țesut *ciorapi* și

surprinși de mulțimea variatelor și extraordinarelor ei mișcări. Cînd privești cum se împletesc *ciorapii*, admiri suplețea și dexteritatea mîinilor lucrătorului, cu toate că ele abia fac cîte un ochi deodată ; ce să mai spunem despre o mașină care face sute de ochiuri dintr-odată, adică o mașină care execută într-o clipă toate feluritele mișcări pe care mîinile le fac în mai multe ore ? Cîte mici resorturi trag la ele mătasea, apoi o lasă, pentru a o prinde din nou făcînd-o să treacă de la un ochi la altul în chip inexplicabil ? Și totul fără ca lucrătorul care mînuiește mașina să înțeleagă ceva din toate acestea, fără să știe nimic despre ea sau măcar să-și închipuie : drept care, o putem compara cu cea mai perfectă mașină creată de Dumnezeu etc.

Este destul de regretabil și destul de nedrept, adaugă domnul Perrault, că nu cunoaștem numele acelora care au închipuit mașini atît de minunate, în timp ce sîntem siliți a ține minte pe inventatorii a mii de alte mașini care-ți vin atît de firesc în gînd, încît ar fi fost suficient să ne ivim între primii pe lume pentru a le fi putut născoci."

Este neîndoielnic că *mașina de făcut ciorapi* a apărut în Anglia și că la noi a ajuns printr-unul din acele șiretlicuri pe care dintotdeauna națiunile le-au îngăduit în relațiile dintre ele. Despre creator și despre invenția lui se spun povești puerile de natură să-i amuze, poate, pe cei care, nefiind în stare să înțeleagă mașina, ar fi încîntați să vorbească despre aceste povești, pe care însă alții le-ar disprețui pe bună dreptate etc.

Autorul *Dicționarului comerțului* [1] spune că englezii se laudă degeaba cum că ei ar fi inventatorii, și zadarnic vor să răpească această glorie Franței ; pentru că toată lumea știe azi că un francez, găsind util acest război de țesut

[1] E vorba de *Dicționarul universal de comerț, care conține tot ce privește comerțul practicat în toate cele patru părți ale lumii...* făcut de Lavory (trei volume apărute de la 1723 la 1730). (A. S.)

și întîmpinînd greutăți la obținerea unui privilegiu exclusiv de a-l realiza în Paris, a trecut în Anglia, unde mașina a fost apreciată, iar lucrătorul răsplătit. Englezii au devenit atît de geloși de această invenție, încît mult timp s-a interzis, sub amenințarea pedepsei cu moartea, ca ea să fie transportată în afara insulei și să se dea străinilor modelul ; un francez îi îmbogățise cu acest cadou și tot el l-a restituit patriei sale, printr-un efort de memorie și de imaginație, care nu va fi înțeles cum se cuvine decît la sfîrșitul acestui articol : întorcîndu-se dintr-o călătorie la Londra, el a pus să se construiască la Paris primul război de țesut ciorapi, după modelul căruia au fost construite acelea din Franța și Olanda. Iată ce se crede la noi despre invenția războiului de țesut *ciorapi*. Mărturiei domnului Savary i-aș adăuga numai faptul că nu se știe cui să i se atribuie invenția tocmai în Anglia, acea țară din lume în care, prin onorurile care se aduc inventatorilor naționali, aceștia nu rămîn cîtuși de puțin necunoscuți ! [1]

CORPUSCULAR

(nesemnat)

Acest remarcabil articol, care-l completează pe cel despre Atomism, *expune cu foarte multă claritate filozofia materialiștilor antichității. Respingînd orice idee de creație și orice intervenție divină, aceștia explicau lumea prin nesfîrșitele combinații de atomi înzestrați cu diferite mișcări. Avantajele acestei filo-*

[1] Să notăm elogiul adus Angliei, care a luat-o înaintea Franței din punct de vedere economic, și care adesea este propusă ca model de către filozofi. S-a putut astfel vorbi de *anglomania* secolului al XVIII-lea. (A. S.)

zofii, adică ale materialismului, sînt puternic subliniate aci. Aceste explicații, de tip mecanic, care fac lumea inteligibilă, sînt opuse formelor substanțiale, *moștenite de la Aristotel,* calităților oculte *și altor virtuți* dormitive [1] ale Scolasticii. *Este, într-adevăr, o trăsătură fundamentală a oricărui materialism aceea de a considera că realul poate fi cunoscut. Dar ceea ce dă o mare importanță acestui articol este argumentarea, de o logică ce nu poate fi combătută, care-i pune pe idealiști în situația de a determina cu exactitate proprietățile corpurilor înainte de a pretinde* că există ceva în lume în afara corpurilor.

Să nu ne mirăm totuși citind, cîteva rînduri mai departe, contrariul, și anume, că filozofia corpusculară ar dovedi că există neapărat substanțe imateriale. Acesta este un artificiu obișnuit în Enciclopedie, *care face ca articolul să pară foarte inocent unor cenzori lipsiți de subtilitate.*

Vezi articolul Atomism.

Corpusculară, este numele dat fizicii care caută rațiunea fenomenelor în configurația, dispoziția și mișcarea particulelor corpurilor. Și iată o idee ceva mai largă despre ea. Fizica numită *corpusculară* presupune că un corp nu este altceva decît o masă care are întindere și nu recunoaște decît ceea ce implică această idee, adică o anumită mărime, legată de divizibilitatea particulelor, la care se observă o formă, o anumită poziție, mișcare sau repaus, toate, modalități ale substanței [2] văzută ca întindere.

În felul acesta se pretinde că proprietățile tuturor corpurilor pot fi explicate fără a se recurge la nici o bază

[1] Vezi nota 2 de la p. 67.

[2] Ontologia scolastică, moștenită de la Aristotel, se baza pe ideea de substanță.

substanțială și la nici o calitate de altă natură decît ceea ce rezultă din întindere, divizibilitate, formă, așezare, mișcare și repaus. Această fizică nu recunoaște nici un fel de intenționalitate și nici emanația, grație căreia se percep obiectele [1]. Calitățile sensibile, lumina, culorile, căldura, frigul, gusturile nu sînt, în corpuri, decît rezultatul modului de rînduire a particulelor din care sînt alcătuite, iar în noi înșine, decît senzațiile propriului nostru suflet, provocate de punerea în mișcare a organelor. Acestea sînt părerile lui Descartes, dar el are precursori în antichitate.

Leucip și Democrit au fost cei dintîi care au predat fizica *corpusculară* în Grecia ; Epicur a învățat-o de la ei și a desăvîrșit-o într-atît încît, pînă la urmă, a fost desemnată, după numele lui, ca *filozofia lui Epicur.*

Fizica *corpusculară* mai are încă unele avantaje. Iată-le pe principalele două :

1. Ea face inteligibilă lumea corporală, deoarece mecanismul este un lucru pe care-l înțelegem și, în afară de el, nu putem concepe nimic clar despre un corp. A spune că un lucru nu se naște prin mijlocirea unei forme sau a unei calități oculte [2] nu înseamnă nimic altceva decît a spune pur și simplu că nu știm cum se naște, sau înseamnă, mai degrabă, să facem din ignoranța noastră referitoare la cauza unui efect însăși cauza acelui efect, travestind această ignoranță în termenii de „formă" și „calitate". Se mai poate concepe cu claritate că frigul, căldura etc. pot fi modificări ale sufletului nostru, pentru

[1] După unii filozofi ai antichității, și mai ales după stoici, obiectele emiteau un fel de emanații datorită cărora erau percepute.

[2] *Formele substanțiale* și *calitățile oculte* erau abstracții cu ajutorul cărora Scolastica pretindea că explică natura și proprietatea corpurilor. Astfel, opiul producea somnul pentru că avea o *vis dormitiva* (puterea somniferă) ; o piatră era piatră deoarece avea „pietrietate" etc. Francis Bacon și Descartes au supus această filozofie scolastică unei critici decisive, opunîndu-i o filozofie științifică, bazată pe experiență și rațiune. (A. S.)

care mișcările corpurilor exterioare reprezintă ocazii [1]. Dar n-am putea concepe că ele ar fi calități ale corpurilor înseși, independente de modul de rînduire a particulelor lor.

2. Celălalt avantaj al fizicii *corpusculare* constă în faptul că ea pregătește spiritul să afle mai ușor dovada existenței substanțelor corporale, determinînd distinct noțiunea corpului. Cine vrea să facă dovada că există ceva în lume în afara corpurilor trebuie să determine cu exactitate proprietățile corpurilor, căci altfel ar dovedi numai că există ceva dincolo de un nu știu ce, pe care nu-l cunoaște și pe care-l numește corp. Cei care resping filozofia *corpusculară* socotesc corpurile formate din două substanțe, dintre care una este materia lipsită de orice formă și deci necorporală, iar cealaltă este forma, care, fiind fără materie, este, de asemenea, imaterială [2]. Prin aceasta se confundă într-atîta ideile de material și imaterial încît nu se poate dovedi nimic cu privire la natura lor. Corpul însuși devine necorporal, căci tot ceea ce se compune din părți imateriale este neapărat imaterial și astfel în natură n-ar exista absolut nimic corporal ; dimpotrivă, filozofia *corpusculară*, stabilind o noțiune distinctă a corpului, arată limpede pînă unde se pot extinde acțiunile sale, unde încep cele ale substanțelor imateriale și că, deci, acestea din urmă există neapărat pe lume.

---

[1] Filozoful *Malebranche* (1638-1715) a conceput un sistem idealist numit ocazionalism, potrivit căruia raporturile dintre suflet și corp sînt organizate de Dumnezeu : cu ocazia ideilor și sentimentelor sufletului, Dumnezeu produce în corp mișcări corespunzătoare.

[2] Opoziția dintre *formă* și *materie* vine de la Aristotel : materia prin ea însăși ar fi inertă, fără formă, fără lege, deci de neconceput, pe cînd forma este principiul spiritual, care conferă materiei toate proprietățile și determină natura specifică a ființelor. Forma supremă e Dumnezeu. (A. S.)

CORUPERE

(nesemnat)

Autorul combate teoria generației spontanee, invocînd metoda experimentală. Pe de altă parte, respinge principiul autorității și se ridică împotriva aserțiunilor lui Buffon din lucrarea sa Istoria naturală. *În felul acesta se dă o riguroasă lecție de metodă științifică.*

A se vedea articolele : Critică în științe, A se naște.

C o r u p e r e, în filozofie, este starea prin care un lucru încetează de a mai fi ceea ce era ; s-ar putea spune că lemnul este *corupt* cînd nu-l mai vedem subzistînd și cînd în loc de lemn găsim foc ; tot așa, oul este *corupt* cînd încetează să mai fie ou și cînd, în locul lui, găsim un pui ; căci aci *coruperea* nu este considerată în sensul vulgar. De unde și axioma : *coruperea unui lucru înseamnă generarea altuia.*

Coruperea se deosebește deci de *procesul de generare*, după cum două lucruri contrare se deosebesc unul de altul.

[...]

Dar, după cum în procesul de generare nici o materie nu este cu adevărat creată, tot așa în acela de *corupere*, nimic nu este cu adevărat distrus ci numai această modelare particulară care constituia forma unei ființe și care o făcea să aparțină unei specii sau alteia.

Cei vechi credeau că unele insecte se nasc prin *corupere*. Astăzi, această părere este socotită o eroare, deși pare confirmată de experiența zilnică. În adevăr, ceea ce se *corupe* produce totdeauna viermi : dar acești viermi nu se nasc decît fiindcă aici și-au depus alte insecte ouăle. O experiență concretă dovedește acest adevăr.

Luați niște carne de bou sacrificat de curînd ; puneți o bucată din ea într-un vas descoperit și o altă bucată într-un vas foarte curat, pe care îl veți acoperi pe loc cu o bucată de mătase, în așa fel încît aerul să pătrundă fără ca vreo insectă să-și poată depune ouăle. Cu prima bucată se va întîmpla ceea ce se întîmplă de obicei : se va acoperi cu viermi, deoarece mușteleși-au depus nestingherite ouăle ; cealaltă bucată se va altera prin contactul cu aerul, se va zbîrci și va deveni pulbere, ca urmare a evaporării ; dar nu se vor găsi pe ea nici ouă, nici viermi, nici muște. Cel mult mușteleatrase de miros, vor veni grămadă pe înveliș, vor încerca să intre înăuntru și vor depune cîteva ouă pe mătase, neputînd pătrunde mai departe.

[...]

Totuși, unii filozofi moderni par să încline încă spre vechea idee a generării prin *corupere*, cel puțin în anumite cazuri. Domnul de Buffon, în lucrarea sa *Istoria naturală*, pare să opteze pentru această teză. După ce și-a expus sistemul referitor la moleculele organice, despre care se va vorbi în articolul intitulat *Generare*, el conchide că există probabil tot atîtea ființe vii, sau în stare vegetativă, care se produc prin combinarea întîmplătoare dintre moleculele organice, cîte se produc și prin procesul obișnuit al generării ; producției acestei specii de ființe, spune el, este cazul să-i aplicăm axioma celor vechi : *corruptio unius generatio alterius (coruperea unui lucru înseamnă generarea altuia)*. Anghilulele [1] care se ivesc în coca de făină n-au altă origine, după părerea lui, decît gruparea moleculelor organice ale celei mai substanțiale părți a bobului. Cei dintîi dintre acești fermenți nu sînt, desigur, produși de alții, spune el ; totuși, deși nenăscuți, ei nasc alți fermenți vii. Vom vedea aceasta mai amănunțit în partea rezumativă. Nu se poate nega că, în general vorbind, particulele care alcătuiesc o insectă n-ar putea fi reunite pe altă cale decît prin generare : în tot cazul, cunoaștem prea puțin căile și mecanismul naturii pentru a face asupra acestei probleme o afirmație prea exclusivistă. Cu ajutorul experienței, s-a dovedit în mod cert că, în cele mai multe dintre cazurile în care insectele par născute prin *corupere*, ele sînt de fapt create prin generare ; dar s-a demonstrat oare, în toate cazurile, că această *corupere* n-ar putea genera niciodată corpuri însuflețite ? Iată ceva ce nu putem să afirmăm categoric. Dealtfel, însuși domnul de Buffon mărturisește că ar avea nevoie de mai multe observații pentru a delimita clase și genuri între aceste ființe astfel create.

[1] În text : *anghilele*, care însă nu sînt paraziți ai făinii, ci pești marini.

CRITICĂ ÎN ȘTIINȚE

(Marmontel)

Una dintre cele mai mari inovații ale Enciclopediei *este aceea de a fi afirmat că metoda științifică se aplică și faptelor omenești și în special istoriei : atît celei sacre cît și celei profane. Deși prudent (istoria sfîntă este revelată* [1]*, ea e o chestiune de credință), Marmontel expune cum se aplică metoda la studiul textelor sacre. Nici autoritatea lui Pascal n-ar putea să ascundă cît de primejdioasă este o astfel de critică pentru adevărul revelat. Cît despre Istorie, Marmontel, călcînd pe urmele lui Voltaire, îi lărgește considerabil orizontul : istoriei regilor el îi substituie pe aceea a popoarelor și civilizațiilor.*

A se vedea articolele : Agnus Scythicus, Acvilă, Alcatrace, Postul Paștelui, Corupere.

[1] Comunicată prin intervenția divinității.

Critică în științe. Științele urmăresc trei obiective : demonstrarea vechilor adevăruri, expunerea lor ordonată, descoperirea unor adevăruri noi.

Vechile adevăruri sînt fie fapte, fie speculații. Faptele sînt sau morale sau *fizice* [1]. Faptele morale alcătuiesc istoria oamenilor în care se amestecă adesea și elemente *fizice,* dar care privesc întotdeauna morala.

Istoria sfîntă fiind revelată, ar fi o impietate să o supunem cercetării rațiunii, dar există un mod de a o discuta care poate face să triumfe însăși credința. Comparînd textele și punîndu-le de acord între ele, alăturînd evenimentele de profețiile care le vestesc ; făcînd în așa fel încît evidența morală să predomine asupra imposibilității fizice ; înfrîngînd refuzul rațiunii de a le accepta prin autoritatea mărturiilor : luînd tradiția de la începutul ei, pentru a o înfățișa în toată vigoarea sa, în sfîrșit, excluzînd dintre probele adevărului orice argument vag, slab sau neconcludent, care constituie arma comună a tuturor religiilor, folosită de falsul zel și, în mod dibaci, de impietate : astfel ar trebui folosită critica în acest domeniu. Unii au făcut-o cu tot atîta succes cît și zel și printre aceștia Pascal trebuie să ocupe primul loc, ce-ar urma să se cedeze aceluia care ar executa ceea ce el numai a gîndit.

În istoria profană, a da mai multă sau mai puțină autoritate faptelor, după gradul lor de posibilitate, de verosimilitate, de frecvență, și după greutatea mărturiilor care le confirmă ; a cerceta cu atenție caracterul și situația istoricilor : dacă li s-a lăsat libertatea de a spune adevărul, dacă le-a fost la îndemînă să-l cunoască, dacă au fost în stare să-l aprofundeze, fără vreun interes de a-l măslui; a pătrunde la izvorul evenimentelor, a le aprecia conjunctura, a le compara între ele și a le judeca pe unele în lumina celorlalte : iată cîte funcții are de îndeplinit un *critic*

[1] În sens de naturale, de materiale (gr. *phŭsis,* natură) ; sens opus moralului, care aici înseamnă spiritual.

și cîte cunoștințe trebuie să-și însușească dacă vrea să le ducă pînă la capăt ! Obiceiurile, specificul popoarelor, interesele fiecăruia în parte, bogățiile și forțele interne, veniturile lor din afară, educația, legile, prejudecățile și principiile lor ; politica lor internă, comportarea în afară ; felul lor de a se instrui, de a se hrăni, de a se înarma și de a lupta ; talentele, pasiunile, viciile, virtuțile celor care au condus treburile publice, cauzele proiectelor, tulburărilor, revoluțiilor, succeselor și înfrîngerilor ; cunoașterea oamenilor, a locurilor și a timpurilor ; în sfîrșit, tot ceea ce în sfera morală și fizică poate contribui la formarea, păstrarea, schimbarea, distrugerea și restabilirea ordinei între lucrurile omenești trebuie să fie inclus în planul după care un savant scrie istoria. De cîtă cugetare și de cîte cunoștințe e adesea nevoie pentru a limpezi un singur element în acest domeniu ! Cine ar îndrăzni să decidă dacă Hanibal a greșit oprindu-se la Capua și dacă Pompei a luptat la Farsala pentru a ajunge împărat sau pentru libertate ?

Faptele pur fizice alcătuiesc istoria naturală și adevărul lor se dovedește în două moduri : fie prin repetarea observațiunilor și a experiențelor, fie prin aprecierea mărturiilor, dacă n-ai posibilitatea să le verifici. Din cauza lipsei de experiență, au fost considerate drept basme o sumedenie de fapte afirmate de Pliniu, fapte care se confirmă zilnic prin observațiile naturaliștilor noștri.

Cei vechi bănuiau greutatea aerului ; Toricelli și Pascal au demonstrat-o. Newton afirmase că pămîntul e turtit la poli, iar filozofii au trecut dintr-o emisferă în alta pentru a-l măsura. Oglinda lui Arhimede ne contraria rațiunea și un fizician, în loc să nege acest fenomen, a încercat să-l reproducă și l-a dovedit posibil. Iată cum trebuie făcută *critica* faptelor. Dar, urmînd această metodă, științele vor avea puțini *critici.* Mai repede și mai ușor se neagă ceea ce nu se pricepe ; dar sîntem oare tocmai noi în măsură să fixăm limitele celor ce sînt cu

putință, noi care vedem zilnic cum se reproduce trăznetul și sîntem poate aproape de a afla taina stăpînirii lui ?

Aceste exemple trebuie să-l determine pe *critic* să fie foarte circumspect în deciziile sale. Credulitatea este apanajul ignoranților ; neîncrederea cu orice preț, apanajul semidocților ; pe cînd îndoiala metodică este însușirea înțelepților. În ceea ce privește cunoștințele umane, un filozof demonstrează ceea ce poate ; crede ceea ce i s-a demonstrat ; respinge ceea ce nu-i place și asupra restului își amînă judecata.

ECLECTISM

(Diderot)

O filozofie eclectică este aceea care înțelege să creeze un nou sistem cu ajutorul unor teorii extrase din sisteme anterioare pe care le socotește bune. În plus, e nevoie să se știe pe ce principii trebuie să se întemeieze această alegere. În ceea ce-l privește pe Diderot, ele nu pot fi altele decît experiența și rațiunea. Tipul său de eclectic este filozoful secolului al XVIII-lea care, după exemplul lui Descartes, aplică metoda științifică tuturor faptelor, inclusiv faptelor umane.

A se referi la articolul Filozofie.

E c l e c t i s m. Eclectic este acel filozof care, călcînd în picioare prejudecata, tradiția, vechimea, consensul universal, autoritatea, într-un cuvînt tot ceea ce subjugă spiritele, îndrăznește să gîndească în mod personal și să se ridice pînă la principiile generale cele mai clare, să le examineze, să le discute, să nu admită nimic decît pe baza propriei sale experiențe și rațiuni ; este acela care,

după ce a analizat fără părtinire și fără menajament toate filozofiile, își alcătuiește una aparte și de uz propriu : spun o *filozofie aparte* și de *uz propriu,* deoarece eclecticul rîvnește să fie mai ales un discipol decît un învățător al genului uman, să se schimbe mai degrabă pe sine decît pe alții, să cunoască adevărul mai mult decît să-l propovăduiască. El nu este asemeni celui care seamănă sau sădește ; el culege și selectează. S-ar bucura în liniște de recolta adunată, ar trăi fericit și ar muri necunoscut, dacă entuziasmul, vanitatea sau, poate un sentiment mai nobil nu l-ar determina să-și depășească temperamentul. [. . .]

De unde reiese că există două feluri de *eclectism ;* unul experimental, care constă în adunarea adevărurilor cunoscute și a faptelor date, sporindu-le numărul prin cercetarea naturii ; altul sistematic, care se îndeletnicește cu compararea între ele a adevărurilor cunoscute și cu combinarea faptelor date, pentru a extrage fie explicarea unui fenomen, fie ideea unei experiențe. *Eclectismul* experimental este propriu oamenilor laborioși ; *eclectismul* sistematic este caracteristic oamenilor de geniu ; cine va fi în stare să le contopească își va vedea numele alături de cele ale lui Democrit, Aristotel și Bacon.

EDITOR

(Diderot)

Diderot, în grija căruia fusese lăsată uriașa sarcină de a pregăti cele șaptesprezece volume ale Enciclopediei, *ne informează aici asupra modului în care și-a conceput rolul și asupra respectului pe care l-a avut pentru libertatea colaboratorilor săi. Așa se explică, într-o oarecare măsură, diversele nuanțe și uneori chiar contradicțiile pe care le prezintă* Enciclopedia.

Dacă există un spirit enciclopedist, care se definește prin cîteva trăsături esențiale și mai ales printr-un continuu apel la rațiune, prin credința în progresul atît material cît și moral, nu găsim însă în ansamblul operei un sistem rigid, căruia să fi trebuit să se supună numeroșii ei colaboratori. Fiecare autor, în perspectiva generală a operei, și-a păstrat originalitatea și aici stă fără îndoială unul din farmecele esențiale ale Enciclopediei.

A se referi la articolul Enciclopedie.

Editor : se dă această denumire unui literat care se îngrijește de publicarea operelor altui om de litere.

Există două calități esențiale pe care trebuie să le aibă un *editor ;* anume, aceea de a înțelege bine limba în care este scrisă lucrarea și aceea de a fi suficient de instruit în domeniul la care se referă aceasta.

Acei care ne-au dat primele ediții ale vechilor autori greci și latini au fost oameni învățați, laborioși și utili.

Există lucrări a căror editare presupune mai multe cunoștințe decît poate avea un singur om. *Enciclopedia* face cu deosebire parte dintre acestea. Se pare că, pentru a o face perfectă, fiecare ar trebui să-și fie *editorul* propriilor articole ; dar acest sistem ar atrage prea multe cheltuieli și ar încetini lucrul.

Și fiindcă *editorii Enciclopediei* nu-și revendică nici un fel de autoritate asupra producției colegilor lor, am greși tot atît de mult blamîndu-i pe ei pentru ceea ce am găsi slab, cît și dacă i-am lăuda pentru ceea ce am găsi excelent în *Enciclopedie.*

Nu vom ascunde faptul că ni se întîmplă să găsim uneori, în articolele colegilor noștri, lucruri pe care nu ne putem împiedica să le dezaprobăm în sinea noastră, așa cum li se întîmplă, după toate aparențele, și colegilor noștri, să observe același lucru în articolele noastre și să fie la rîndul lor nemulțumiți.

Dar fiecare are un mod de a gîndi și de a se exprima, absolut personal, pe care nu-l poți sacrifica într-o asociație, unde s-a intrat numai prin înțelegere tacită că se va respecta toată libertatea individuală.

Această observație se referă mai cu seamă la elogii și la critici. Ne-am socoti vinovați de o infidelitate vrednică de dojană față de un autor dacă ne-am folosi vreodată de numele său pentru a lăsa să treacă un raționament favorabil ; și cititorul ar fi tare nedrept cu noi dacă ne-ar suspecta cu ceva în această privință.

Dacă există în această lucrare ceva ce ne aparține și pe care ne-am face scrupule să-l atribuim altora, este numai binele și răul pe care-l putem spune aci despre diverse opere.

EGALITATE NATURALĂ

(de Jaucourt)

Filozofii secolului al XVIII-lea au discutat îndelung în contradictoriu despre egalitatea dintre oameni, despre adevărata sa natură, despre cauzele care-i stau împotrivă sau care-o restrîng și despre mijloacele de a o restabili. În lucrarea sa Discurs asupra originii și bazelor inegalității dintre oameni (1754), *Rousseau consideră că proprietatea este cauza esențială a inegalității. Voltaire, care exprimă tendințele înaltei burghezii, scrie în articolul* Egalitate *din* Dicționarul *său* filozofic : *„Egalitatea este... în același timp lucrul cel mai natural și totodată cel mai himeric" În acest articol, cavalerul de Jaucourt are o poziție înrudită cu cea a lui Montesquieu din* Spiritul legilor, VIII, 3 : *„Pe cît de îndepărtat este cerul de pămînt, pe atît de departe este spiritul autentic de egalitate față de egalitatea extremă".*

Reprezentanți conștienți ai intereselor burgheziei, filozofii nu puteau revendica egalitatea pentru întreg poporul. Și atunci au făcut deosebire între egalitatea naturală, egalitatea politică, egalitatea socială.... Dacă au fost cu toții de acord afirmînd-o pe cea dintîi, au refuzat să admită egalitatea politică și pe cea socială.

Numai Rousseau și gînditorii care au suferit influența lui, ca Mably[1], *au făcut din egalitate o revendicare proclamată sus și tare :* „Dacă cercetăm în ce constă binele suprem al tuturor care trebuie să constituie scopul oricărui sistem de legislație, vom găsi că el se reduce la aceste două obiective principale : libertatea și egalitatea *(Din* Contractul social, 1762)."

Opera „Constituanților" exprimă bine aceste contradicții ale gîndirii burgheze. Deși Declarația drepturilor omului și cetățeanului *din 1789 proclamă în primul său articol că „Oamenii se nasc și rămîn liberi și egali în drepturi", toată organizarea politică și socială, pe care burghezia a stabilit-o în 1789-1790 pentru a-și asigura puterea, a urmărit să deposedeze poporul de drepturile lui, proclamate teoretic, iar, practic, să-l pună de fapt sub tutelă.*

Egalitate naturală între oameni este aceea care rezultă numai din constituția naturii lor. Această *egalitate* este principiul și baza libertății.

Egalitatea naturală sau *morală* este deci fundată pe constituția naturii umane, comună tuturor oamenilor, care se nasc, cresc, subzistă și mor în același chip.

Deoarece natura umană este aceeași la toți oamenii, e clar că, potrivit dreptului natural, fiecare trebuie să-i

[1] *Gabriel Bonnot de Mably* (1709-1785), filozof și istoric francez, născut la Grenoble, fratele lui Condillac. A scris : *Le Droit public de l'Europe fondé sur les traités (Dreptul public în Europa, în baza tratatelor)* și *Observations sur l'histoire de France (Considerații asupra istoriei Franței).* Este un precursor al socialismului utopic.

prețuiască și să-i trateze pe ceilalți ca pe niște ființe egale în mod natural cu el, ca fiind, adică, oameni asemenea lui.

Din acest principiu al *egalității naturale* a oamenilor decurg mai multe consecințe. Le voi examina pe cele principale :

1. Reiese din acest principiu că toți oamenii sînt în mod firesc liberi și că rațiunea nu i-a făcut dependenți decît în interesul propriei lor fericiri.

2. Că, în ciuda tuturor inegalităților care survin în cîrmuirea politică din deosebirea de condiție, din noblețe, putere, bogăție etc., cei care se află deasupra celorlalți trebuie să-i trateze pe inferiorii lor ca fiindu-le în mod firesc egali, evitînd orice insultă, nepretinzînd nimic peste ceea ce li se datorează și cerînd cu omenie ceea ce li se cuvine în chipul cel mai neîndoielnic.

3. Că oricine n-a obținut un drept particular, în virtutea căruia să poată pretinde a fi preferat, nu trebuie să ceară nimic mai mult decît ceilalți, ci dimpotrivă, să-i lase să se bucure de aceleași drepturi de care se bucură el însuși.

4. Că un lucru de drept comun trebuie să fie sau în folosință comună, sau posedat alternativ, sau împărțit în părți egale între acei care au același drept, sau atribuit prin compensare echitabilă și reglementată ; dacă acest lucru este imposibil, hotărîrea trebuie încredințată soartei : expedient destul de comod, care înlătură orice umbră de subestimare și de părtinire, fără să scadă cu nimic din demnitatea persoanelor cu care ea nu se arată binevoitoare.

În sfîrșit, pentru a spune și mai mult, întemeiez pe principiul de necontestat al *egalității naturale* toate sentimentele de caritate, de umanitate și de justiție pe care oamenii și le datorează unii altora ; și n-ar fi greu s-o demonstrăm.

Cititorul mai poate descoperi și alte consecințe care nasc din principiul *egalității naturale* a oamenilor. Voi remarca numai că violarea acestui principiu a înscăunat

robia politică și civilă. Și de aici a decurs faptul că, în țările supuse puterii arbitrare, curtenii, prim-miniștrii, acei care mînuiesc finanțele au în mînă toate bogățiile națiunii, în timp ce restul cetățenilor nu posedă decît strictul necesar și cea mai mare parte a poporului geme în sărăcie.

Cu toate acestea, n-aș vrea să fiu pe nedrept bănuit că, din fanatism, aș susține într-un stat himera *egalității* absolute, pe care cu greu ar putea-o realiza o republică ideală ; nu vorbesc aici decît de *egalitatea naturală* a oamenilor ; recunosc necesitatea unor condiții deosebite, a unor grade, onoruri, distincții, prerogative, subordonări, care trebuie să existe în toate guvernările ; și adaug chiar că *egalitatea naturală* sau *morală* nu este deloc lezată prin aceasta. De la natură, oamenii sînt, desigur, egali, dar n-ar fi cu putință să rămînă astfel ; societatea le răpește egalitatea și ei nu și-o redobîndesc decît prin legi. Aristotel spune că Phaléas din Calcedonia imaginase un mod de a egaliza averile republicii, acolo unde nu erau egale : el voia ca bogații să doneze bani de zestre pentru săraci, fără să primească nimic în schimb și săracii să primească sumele pentru fetele lor fără să dea vreun ban.

Dar (după cum spune autorul *Spiritului legilor)* a existat oare vreo republică în care un astfel de sistem să fi fost acceptat ? Acest sistem i-ar pune pe cetățeni în condiții care i-ar deosebi atît de izbitor, încît ar ajunge să urască o atare *egalitate* dacă s-ar încerca instaurarea, ei, și ar fi o nebunie ca cineva să vrea să o introducă.

ENCICLOPEDIE

(Diderot)

Diderot definește aici scopul Enciclopediei *și precizează spiritul în care trebuie executată lucrarea.*

A se referi la articolul Editor.

Enciclopedie înseamnă *înlănțuire de cunoștințe ;* cuvîntul este alcătuit din prepoziția grecească ἐν, *în,* și din substantivele κύκλος, *cerc,* și παιδέια, *cunoaștere.*

Într-adevăr, scopul unei *Enciclopedii* este acela de a aduna cunoștințe de pe tot cuprinsul pămîntului ; de a expune sistemul lor general oamenilor din jurul nostru și de a le transmite oamenilor care vor veni după noi pentru ca truda veacurilor trecute să nu fi rămas nefolositoare veacurilor ce vor urma, pentru ca nepoții noștri, devenind mai învățați, să devină în același timp și mai virtuoși, și mai fericiți, iar noi să nu fi murit fără a fi binemeritat de la omenire.

[. . .]

Am văzut că numai un secol al filozofiei putea întreprinde o lucrare ca *Enciclopedia ;* că acest secol sosise, că faima, ducînd în eternitate numele acelor care ar săvîrși-o, n-ar refuza, poate, să se încarce și cu ale noastre ; și ne-am simțit însuflețiți de această atît de reconfortantă și agreabilă idee că se va vorbi și despre noi atunci cînd nu vom mai fi ; am fost impresionați de acel murmur atît de plăcut, prin care auzeam din gura unor contemporani ceea ce vor spune despre noi acei oameni, pentru a căror instruire și fericire ne jertfeam, pe care-i prețuiam și-i iubeam, cu toate că ei nici nu existau încă. Am simțit cum crește în noi sămînța emulației care salvează de la pieire cea mai bună parte din noi înșine și răpește neantului singurele momente ale existenței noastre de care sîntem cu adevărat mîndri. Într-adevăr, omul se arată contemporanilor săi și se vede el însuși așa cum este, amestec bizar de calități sublime și de slăbiciuni rușinoase. Slăbiciunile însă însoțesc rămășițele pămîntești în mormînt și pier odată cu ele ; același pămînt le acoperă, nu mai rămîn decît calitățile, eternizate în monumentele pe care și le-a ridicat lui însuși sau pe care le datorează veneației și recunoștinței publice ; onoruri de care conștiința propriului său merit îl face să se poată de pe

acum bucura ; bucurie tot atît de curată, de puternică, de reală ca oricare alta și în care imaginare nu pot apărea decît titlurile pe care își întemeiază pretențiile. Pretențiile noastre sînt depuse în această lucrare : posteritatea le va judeca.

Am spus că numai un secol al filozofiei ar putea să încerce elaborarea unei *Enciclopedii ;* și-am spus-o, deoarece această lucrare cere mai multă îndrăzneală de spirit decît există de obicei în veacurile lipsite de gust. Totul trebuie cercetat, totul trebuie răscolit fără excepții și fără cruțare... Trebuie călcate în picioare toate vechile puerilități ; răsturnate acele bariere care nu au fost așezate de rațiune ; trebuie să li se acorde științelor și artelor o libertate care le este atît de prețioasă, și să se spună admiratorilor antichității : numiți cum vreți *Negustătorul din Londra,* numai să fiți de acord că această piesă scînteiază de frumuseți sublime. Se simțea nevoia unui timp care să raționeze, care să nu mai caute regulile în lucrările autorilor, ci în natură, și care să înțeleagă ce-i fals și ce-i adevărat în atîtea poetici arbitrare : folosesc termenul *poetică* în accepția sa cea mai generală, aceea de sistem de reguli date, conform cărora trebuie să lucrezi în orice domeniu pentru a reuși.

FANATISM

(nesemnat)

Una din principalele acuzații pe care filozofii le aduc religiei catolice este intoleranța sa, această „pasiune feroce", va spune Enciclopedia, *care împinge la ură și persecuție contra celor socotiți de ea ca rătăciți. Intoleranța provine dintr-un zel exagerat pentru religie. „Azi înțelegem prin fanatism, scrie Voltaire în* Dicționarul *său* filozofic, *o nebunie religioasă sumbră și crudă ; e o boală care se ia ca vărsatul". Fanatismului, filozofii îi opun toleranța și umanitatea.*

Pentru a înțelege bine campania tenace a Enciclopediei *în favoarea toleranței, nu trebuie să uităm asprimea epocii : după* Culegerea de documente asupra situației protestanților în Franța, *lucrare al cărei autor este, neîndoielnic, Condorcet, de la 1745 pînă la 1770, au fost spînzurați pentru credința lor opt pastori.*

A se referi la articolele : Persecuție, Superstiție, Toleranță.

F a n a t i s m, este un zel orb și pătimaș care se naște din opinii superstițioase și îndeamnă la acțiuni ridicole, nedrepte și crude, nu numai fără rușine și fără remușcare, ci chiar cu un fel de bucurie și satisfacție. *Fanatismul* nu este, deci, decît superstiția pusă în mișcare.

[. . .]

Fanatismul a făcut mult mai mult rău pe lume decît lipsa de credință. Ce pretind necredincioșii ? Să se elibereze dintr-un jug, în timp ce *fanaticii* vor să-și întindă lanțurile asupra lumii întregi. Infernală „zelotipie !" [1]. S-au văzut, oare, secte de necredincioși adunîndu-se înarmați în procesiuni contra divinității ? Sînt suflete prea slabe pentru a risipi sîngele omenesc ; și totuși, e nevoie de o oarecare forță pentru a săvîrși binele fără motiv, fără speranță și fără interes. [2] Trebuie să existe o doză de pizmă și de răutate pentru a tulbura niște suflete stăpîne pe ele, numai fiindcă n-au nici pretențiile, nici mijloacele pe care le ai tu... Dealtfel, ne ferim să adoptăm atari

---

[1] Zelotip (gr. *zélotűpos,* gelos) ; zelotipie, nebunie religioasă, sub formă organizată.

[2] Elogiu discret al ateismului. (A. S.)

raţionamente, care au chinuit atîţia oameni, celebri atît prin nenorocirile îndurate, cît şi prin scrierile care le-au atras suferinţele.

Dar, dacă ne-ar fi îngăduit să întrebuinţăm o clipă, pentru binele umanităţii, stilul exaltat îndreptat de atîtea ori contra ei, iată unica rugăciune care s-ar putea face împotriva *fanaticilor :*

„Tu, care vrei binele tuturor oamenilor şi nu vrei pieirea nimănui ; fiindcă tu nu te bucuri de moartea celui rău, scapă-ne, nu de pustiirile războiului şi de cutremurele de pămînt, căci acestea sînt trecătoare, mărginite şi dealtfel inevitabile, ci de furia persecutorilor care invocă sfîntul tău nume. Arată-le că urăşti sîngele, că mirosul cărnii sacrificate nu se înalţă pînă la tine şi nici nu e în stare să împrăştie trăznetele în aer, ori să coboare roua din cer. Luminează-ţi zeloşii ca cel puţin să nu confunde jertfa cu omuciderea. Fă-i să se iubească într-atît pe ei înşişi, încît să-şi poată uita aproapele, de vreme ce mila lor nu-i decît virtute distructivă. O ! care dintre oamenii, în grija cărora ai pus răzbunarea în numele tău, nu merită el însuşi această răzbunare, de o sută de ori mai mult decît victimele pe care ţi le sacrifică ? Fă-i să înţeleagă că nici raţiunea, nici forţa, ci numai lumina şi bunătatea ta călăuzesc sufletele pe căile tale şi că a amesteca în toate acestea mîna omului înseamnă să-şi bată joc de puterea ta. Cînd ai pornit să creezi universul, l-ai chemat oare pe el în ajutor ? Iar de ţii să mă primeşti la banchetul tău, nu eşti oare nemărginit în minunile tale ? Căci tu nu vrei să ne mîntui cu sila. De ce nu imită ei blîndeţea milei tale şi vor să mă facă să te iubesc de teamă ? Răspîndeşte pe pămînt spiritul de umanitate şi acea bunăvoinţă universală, prin care ne plecăm în faţa tuturor fiinţelor cu care împărtăşim preţiosul dar al simţirii şi care face ca tot aurul şi smaraldele, topite laolaltă, să nu poată preţui

niciodată dinaintea ta cît preţuieşte legămîntul unei inimi iubitoare şi pline de milă, şi cu atît mai puţin să răscumpere cumplita omucidere."

FERICIRE

(nesemnat)

După ce a reamintit definiţia pe care au dat-o fericirii diversele şcoli (Epicur o defineşte prin plăcere : mai rămîne să precizăm ce este plăcerea), autorul observă, cu o falsă naivitate, *că religia creştină nu te îndeamnă să renunţi la plăcere ; dar sursa plăcerii nu este aceeaşi pentru un creştin şi pentru un profan (se subînţelege „pentru un filozof"). Creştinul este mai fericit fiindcă speră în viaţa de apoi, fericirea lui nu stă în ceea ce are pe pămînt.*

Într-adevăr, în secolul al XVIII-lea, o concepţie nouă despre viaţă şi societate înlocuieşte concepţia tradiţională pe care Biserica o făcuse să triumfe şi care se întemeia pe pregătirea mîntuirii în vederea vieţii viitoare. Filozofii instaurează un ideal de fericire pămîntească, bazat pe cuceririle ştiinţei şi pe credinţa în progresul nesfîrşit al umanităţii. Adevăraţi reprezentanţi ai burgheziei, care controlează toată activitatea economică, filozofii stabilesc drept ţintă a activităţii omului stăpînirea forţelor naturii şi sporirea avuţiei generale ; astfel se vor realiza condiţiile materiale ale acestei fericiri pămînteşti şi astfel va fi posibilă deplina înflorire a societăţii umane.

Vezi articolul Om (morală).

F e r i c i r e a este luată aici ca o stare, ca o situaţie de aşa natură încît ai dori-o mereu neschimbată ; prin

aceasta, *fericirea* se deosebește de plăcere, care nu este decît un sentiment agreabil, dar scurt și trecător, și care niciodată nu poate fi o stare. Durerea ar putea avea privilegiul de a fi o stare.

Toți oamenii se întîlnesc în dorința de a fi fericiți. Natura ne-a dat tuturor o lege a propriei noastre *fericiri*. Tot ce nu-i *fericire* ne e străin : ea singură are asupra inimii noastre o putere însemnată ; spre ea sîntem cu toții purtați de un farmec puternic, de o atracție de neînvins, pe un urcuș fără zăbavă ; este o impresie de neșters, cu care natura a pecetluit inimile noastre ; ea întrunește deopotrivă farmecul și perfecțiunea.

Oamenii mai sînt de acord și în ceea ce privește natura *fericirii*. Ei sînt toți de părere că *fericirea* e tot una cu plăcerea, sau cel puțin că datorează plăcerii ceea ce are ea mai ispititor și mai plin de farmec. O *fericire*, neînsufletită din cînd în cînd de plăcerea care-și revarsă asupra-i prinosul, e mai mult o stare și mai mult o situație liniștită decît o adevărată fericire : iată o tristă fericire ! Dacă sîntem lăsați într-o leneșă nepăsare, din care activitatea noastră n-are nimic de cîștigat, nu putem fi fericiți. Pentru a ne împlini dorințele, trebuie să ne smulgem din această lene în care lîncezim ; trebuie să lăsăm bucuria să coboare pînă-n adîncul inimii noastre, s-o înviorăm cu sentimente plăcute, s-o facem să tresalte cutremurînd-o blînd, să deșteptăm într-însa bătăi pline de desfătare, s-o îmbătăm cu încîntarea pe care o dă o voluptate curată, pe care nimic să n-o poată altera. Dar o asemenea stare nu este proprie condiției umane ; nu ne putem petrece în plăceri fiecare clipă din viață. Cea mai plăcută stare are multe răstimpuri de istovire. Odată stinsă ardoarea dintîi a sentimentului, lucrul cel mai bun pentru el este să poată deveni o stare de liniște. Așadar, *fericirea* noastră cea mai desăvîrșită în această viață nu este, așa cum am spus-o dealtfel la începutul

acestui articol, decît o stare liniștită, *presărată ici și colo cu cîteva plăceri care o mai înseninează*.

Astfel, sentimentele atît de diverse ale filozofilor cu privire la *fericire* se referă nu atît la natura sa, cît la cauza ei eficientă. Părerea lor se reduce la cea a lui Epicur, care consideră că fericirea stă mai presus de orice în plăcere. *Citiți acest articol.* Posesiunea bunurilor este baza *fericirii* noastre, dar nu *fericirea* însăși, căci ce-ar însemna oare dacă, stăpînindu-le, n-am avea și sentimentul acestui lucru ? Acel nebun din Atena, care credea că toate corăbiile sosite în portul Pireu îi aparțin, gusta *fericirea* bogăției fără a o stăpîni ; și poate că acei cărora într-adevăr le aparțineau aceste corăbii le stăpîneau fără să simtă vreo plăcere. Astfel, cînd Aristotel consideră că *fericirea* constă în cunoașterea și în iubirea binelui suprem, el a înțeles, pe cît se pare, să definească *fericirea* prin fundamentele sale : altminteri s-ar fi înșelat teribil, deoarece, dacă ai despărți plăcerea de această cunoaștere și de această iubire, ai constata că îți mai lipsește ceva ca să poți fi *fericit*. Stoicii, care au învățat că *fericirea* constă în posesiunea înțelepciunii, n-au fost atît de nebuni încît să-și închipuie că ar trebui să despartă ideea de *fericire* de satisfacția interioară pe care le-o inspiră această înțelepciune. Bucuria lor era dată de entuziasmul sufletesc, care se mîndrea cu o tărie în realitate absentă. Prin urmare, toți oameni recunosc în general acest principiu ; și nu știu ce satisfacție au aflat unii să le atribuie semenilor păreri diferite, de vreme ce nu se poate tăgădui că n-a existat nicicînd între ei un mai mare acord de sentimente decît în domeniul acesta. Avarul nădăjduește să se bucure de bogățiile sale, adică să simtă plăcerea pe care-o găsește în a le poseda. E adevărat că nu le folosește : și asta tocmai fiindcă plăcerea lui este să le păstreze. El se mulțumește cu sentimentul posesiunii lor și, în felul acesta, se simte *fericit*. Și, din moment ce are acest sentiment, de ce să i se conteste *feri-*

cirea ? N-are, oare, fiecare dreptul de a fi *fericit* după pofta lui ? Ambițiosul nu caută demnitățile decît în plăcerea de a se vedea deasupra celorlalți. Răzbunătorul nu s-ar răzbuna dacă n-ar nădăjdui să-și afle satisfacția în răzbunare.

Nu trebuie să opunem acestei maxime, care este de nedesmințit, morala și religia lui Isus Cristos, legislatorul și în același timp Dumnezeul nostru, care n-a venit pentru a nimici natura, ci pentru a o desăvîrși. El nu ne îndeamnă să renunțăm la plăcere și nu osîndește virtutea să fie nefericită. Legea sa este plină de farmec și de seducții ; ea se cuprinde toată în iubirea de Dumnezeu și de aproape. Izvorul plăcerilor îngăduite curge deopotrivă pentru creștini și pentru omul fără religie : dar, în privința grației, a harului divin, cel dintîi este mult mai fericit prin ceea ce speră decît prin ceea ce are ; *fericirea* de care se bucură pe pămînt devine pentru el germenele unei *fericiri* veșnice. Plăcerile sale sînt cele ale moderației, ale binefacerii, ale cumpătării, ale conștiinței ; plăceri pure, nobile, spirituale și cu totul superioare plăcerilor date de simțuri. Un om care ar cultiva o virtute atît de exagerată încît l-ar priva de orice sentiment de bucurie și de plăcere, desigur că n-ar reuși decît să ne dezamăgească. Omul este astfel făcut, încît nu se deschide decît plăcerii ; numai ea știe să-i descopere cele mai ascunse cute și să-i pună în mișcare cele mai tainice forțe. O virtute care n-ar fi însoțită de plăcere ar putea să ne cîștige prețuirea, dar nu și afecțiunea. Mărturisesc că aceeași plăcere nu este la fel pentru toți : unii sînt pentru plăcerea grosolană, alții pentru plăcerea delicată ; unii pentru plăcerea puternică, alții pentru plăcerea durabilă ; unii pentru plăcerea simțurilor și alții pentru plăcerea spirituală ; în sfîrșit, unii pentru plăcerea sentimentului și alții pentru plăcerea gîndirii ; dar cu toții, fără excepție, sînt pentru plăcere.

FERMIERI

(Quesnay [1])

Quesnay (1694-1774), principalul reprezentant al școlii fiziocratice, a scris în Enciclopedie *articolele* Fermieri *și* Grîne, *în care sînt reunite temele majore ale doctrinei. Quesnay și-a dezvoltat ideile în două lucrări esențiale :* Maximele generale ale guvernării economice a unui regat agricol (1760) și Fiziocrația sau constituția naturală a conducerii celei mai avantajoase pentru genul uman (1768). *Printre principalii reprezentanți ai școlii fiziocratice, să-i mai citățm pe Dupont de Nemours, care a publicat în 1764 lucrarea intitulată* Despre exportul și importul grînelor, *pe Mercier de la Rivière,* autor al Ordinei naturale și esențiale a societăților politice (1767), *și pe Turgot, care și-a expus ideile în* Reflecții asupra formării și împărțirii bogățiilor (1776).

Fiziocrații pornesc de la axioma că numai agricultura este productivă, deoarece ea procură — în afara mijloacelor de subzistență ale muncitorilor și a remunerației fermierilor și arendașilor — un profit în plus în favoarea proprietarului, un produs *net, din care statul poate să-și ia partea pentru nevoile sale fără să dăuneze bunului mers al întreprinderilor. Fiziocrații consideră industria și comerțul sterile, deoarece nu văd în ele producerea nici unui* supra-

[1] *François Quesnay,* medic și economist francez. Ca medic, s-a bucurat de protecția regelui ; ca economist, a scris puțin, dar substanțial. Cartea sa fundamentală s-a intitulat *Tableau économique (Tablou economic,* 1758) și cuprinde sistemul său economic, cunoscut sub numele de fiziocratism. Ordinea economică este determinată, după Quesnay, de legi naturale, cărora legiuitorul trebuie să li se supună ; maxima sa, *Laissez faire, laissez passer,* a devenit deviza fiziocraților, între care menționăm pe Diderot, Turgot, Mirabeau, Dupont de Nemours.

profit : *dezvoltarea relativ slabă a întreprinderilor industriale și comerciale către mijlocul celui de-al XVIII-lea secol nu prezenta nici un exemplu comparabil cu marile proprietăți funciare.* Produsul net *nu se poate dezvolta decît dacă exploatarea agricolă dispune de capitaluri importante. Trebuie favorizată, deci, menținerea și dezvoltarea unei clase de mari fermieri care să închirieze domenii vaste pe un termen destul de lung ; trebuie înlesnită întoarcerea la agricultură a capitalurilor, evitînd absorbirea lor de către împrumuturile de stat, sau de către întreprinderile comerciale, care nu pot fi decît oneroase, cum sînt cele ale micilor comercianți, sau aleatorii, ca acele ale traficului la distanță. Această mare agricultură preconizată de fiziocrați impune dispariția agriculturii tradiționale, bazată pe existența bunurilor obștești și a servituților colective (asolament obligator, pîrloagă* [1], *pășunat* [2]), *opuse oricărei exploatări raționale.*

Prosperitatea marii agriculturi, preconizată de fiziocrați, se sprijină pe conceptul prețului bun : *prețul de vînzare al grînelor și al celorlalte mărfuri agricole de larg consum trebuie să depășească cu mult prețul de cost. Trebuie dezvoltat deci consumul intern, scutită circulația produselor agricole de toate taxele și de toate controalele, asigurată prin liberă concurență o uniformizare a prețurilor care va fi în avantajul producătorilor, suprimate reglementările tradiționale ale piețelor, evitat tot ceea ce ar putea mări cheltuielile cultivatorilor prin scumpirea produselor industriei... Cît despre organizarea politică, pentru fiziocrați, orice guvernare care respectă proprietatea și libertățile decurgînd din ea este bună ; cea mai bună*

[1] *Vaine pâture* = pășunat permis pe locurile particulare neîngrădite, sau după adunarea recoltei.

[2] *Parcours* = dreptul de *vaine pâture*, care permite acest fel de pășunat pe teritoriile comunei vecine în mod reciproc.

fiind aceea a unui rege, ereditar ca orice proprietar funciar și controlat de o colectivitate politică, în care vor intra, firește, numai proprietarii de pămînturi și marii fermieri care le cultivă.

Karl Marx a arătat importanța și limitele doctrinei fiziocraților. Lor le revine meritul de a fi analizat capitalul și, din acest punct de vedere, ei sînt adevărații creatori ai economiei moderne : Adam Smith i-a continuat în această privință. Cu drept cuvînt, ei stabilesc principiul fundamental : numai munca din care izvorăște plusvaloarea este productivă. Pentru ei, munca agricolă este singura productivă, deoarece este singura care creează plusvaloare ; ei nu cunosc o altă formă a plusvalorii decît renta funciară. Prin aceasta, teoria fiziocraților poartă încă amprenta sistemului feudal și a regimului proprietarilor funciari : „feudalitatea se îmburghezește și burghezia ia înfățișări feudale", spune Marx ; și încă : „sistemul fiziocrat apare ca noua societate capitalistă care se instalează în cadrul societății feudale". Și de aici, contradicțiile sale.

Asupra Fiziocraților și a sistemului lor, a se vedea :

MARX : *Istoria doctrinelor economice.* Volumul I : De la originea teoriei plusvalorii pînă la Adam Smith. A. Fiziocrații (Editura Costes, p. 1-160).

WEULERSSE (J.) : *Mișcarea fiziocratică în Franța, de la 1756 la 1770* (1910) : — *Fiziocrații* (1931).

A se referi la articolele : Bîlci, Grîne, Impozit, Plugar.

F e r m i e r i sînt aceia care arendează și valorifică ogoarele și care procură bogățiile și resursele esențiale pentru susținerea statului ; astfel, ocupația de *fermier* este foarte importantă în regat și merită o mare atenție din partea cîrmuirii.

[...]

Locuitorii orașelor cred cu naivitate că brațele țăranilor fructifică pămîntul și că agricultura nu decade decît fiindcă lipsesc oamenii de pe ogoare. Se spune că ar trebui să fie alungați învățătorii, care, prin instrucția dată țăranilor, le înlesnesc dezertarea : se imaginează astfel mijloace minore, tot atît de ridicole pe cît sînt de dezavantajoase ; țăranii sînt priviți ca niște sclavi ai statului ; viața rustică pare cea mai aspră, cea mai trudnică și cea mai de disprețuit, deoarece locuitorii de la țară sînt sortiți unor munci rezervate animalelor. Cînd țăranul își ară singur pămîntul, el face dovada sărăciei și a inutilității sale. Patru cai cultivă mai mult de o sută de pogoane de pămînt ; patru oameni n-ar putea cultiva nici măcar opt. Cu excepția podgoreanului, a grădinarului, care se consacră unei astfel de munci, țăranii sînt folosiți de către *fermierii* bogați la altfel de munci, mai avantajoase pentru ei și folositoare pentru agricultură. În provinciile bogate, unde cultura este bine întreținută, țăranii au multe resurse ; ei însămînțează cîteva pogoane de pămînt cu grîu și alte grîne ; arăturile sînt făcute de *fermieri,* iar soția și copiii țăranilor culeg produsele ; aceste mici recolte, care le dau o parte din hrană, le produc nutreț și bălegar. Țăranii cultivă in, zarzavat, legume de tot felul ; au vite și păsări care le procură alimente bune și de pe urma cărora cîștigă ; obțin prin recolte și alte grîne pentru restul anului ; ei sînt folosiți întotdeauna la muncile cîmpului, trăiesc fără constrîngere și fără grijă ; disprețuiesc robia servitorilor și valeților, sclavi ai celorlalți oameni ; ei nu pizmuiesc soarta poporului de rînd care trăiește la oraș, locuiește în podurile caselor, este limitat la un cîștig ce abia îi ajunge pentru strictul necesar, și care — fiind nevoit să trăiască fără nici o provizie pentru trebuințele viitoare — este mereu în pericol de a lîncezi în sărăcie. [1]

[1] Aceasta este o descriere cu adevărat idilică a vieții muncitorilor agricoli, zilierilor sau țăranilor săraci, care trăiesc sub

Țăranii n-ajung în mizerie și nu părăsesc provincia decît atunci cînd sînt prea hărțuiți de batjocurile la care sînt supuși, sau cînd nu există *fermieri* care să le procure de lucru și pămîntul este cultivat de arendași săraci, care se mărginesc la o cultură redusă, făcută de ei înșiși foarte imperfect. Partea, pe care acești arendași o scot din mica lor recoltă și care e împărțită cu proprietarul, nu poate îndestula decît propriile lor nevoi ; ei nu pot nici să îndrepte, nici să îmbunătățească pămîntul.

Acești bieți cultivatori, atît de puțin folositori statului, nu sînt totuna cu adevăratul plugar, sau cu *fermierul* bogat, care face mari culturi, care conduce, care comandă, care înmulțește cheltuielile pentru a mări cîștigurile, care, nelăsînd să-i scape nici o posibilitate, nici un avantaj mai deosebit, lucrează pentru binele general ; care-i întrebuințează cu folos pe locuitorii de la țară ; care poate alege și aștepta timpul favorabil ca să-și plaseze grînele, să cumpere și să vîndă vitele.

Bogățiile *fermierilor* fac pămîntul mai roditor, înmulțesc numărul vitelor, îi atrag și-i stabilesc pe locuitori la țară și constituie forța și prosperitatea națiunii.

Manufacturile și comerțul, întreținute prin dezordinea luxului, îngrămădesc oamenii și bogățiile în orașele mari, se opun ameliorării bunurilor rurale, pustiesc ogoarele, trezesc disprețul pentru agricultură, măresc peste măsură cheltuielile particularilor, sapă temelia familiilor, se opun creșterii populației și slăbesc statul.

Decadența imperiilor a urmat adesea îndeaproape unui comerț înfloritor. Cînd o națiune cheltuiește prin lux ceea ce cîștigă din comerț, nu rezultă decît o circulație a banilor fără o creștere reală a avuțiilor. Numai vînzarea prisosului îi îmbogățește și pe supuși și pe suveran. Produsele ogoarelor noastre trebuie să constituie materia primă a manufacturilor și obiectul comer-

dependența marelui fermier. Realitatea era cu mult mai aspră. (A. S.)

ţului : orice alt comerţ, care nu-i aşezat pe aceste baze, este nesigur ; cu cît comerţul e mai strălucit într-un regat, cu atît provoacă o emulaţie mai mare la naţiunile vecine şi se fărîmiţează mai mult. Un regat bogat în ogoare rodnice nu poate fi concurat în agricultură de un altul care n-are aceleaşi mijloace. Dar, pentru a profita de aceste ogoare rodnice, trebuie îndepărtate cauzele care duc la părăsirea satelor, care îngrămădesc şi păstrează bogăţiile în oraşele mari. Toţi seniorii, toţi oamenii bogaţi, toţi cei care au rente sau pensii îndestulătoare pentru a trăi comod se stabilesc la Paris sau într-un alt mare oraş, unde cheltuiesc aproape toate veniturile fondului agricol al regatului. Cheltuielile acestea atrag o mulţime de negustori, de meşteşugari, de servitori şi de zilieri. Această proastă repartiţie a oamenilor şi a avuţiilor este inevitabilă, dar ea ajunge mult prea departe ; se prea poate să se fi favorizat această situaţie protejîndu-se mai mult orăşenii decît locuitorii de la sate. Oamenii sînt atraşi de interes şi de linişte. Daţi-le aceste avantaje şi celor de la ţară, şi veţi avea şi acolo o populaţie proporţional tot aşa de numeroasă ca cea de la oraşe. Nu toţi locuitorii de la oraş sînt bogaţi şi îndestulaţi. Viaţa la ţară îşi are şi ea bogăţiile şi plăcerile ei : nu o părăseşti decît ca să eviţi batjocurile de care eşti ameninţat acolo ; dar guvernul poate îndrepta aceste neajunsuri. Comerţul pare înfloritor în oraşe, fiindcă acestea sînt pline de negustori bogaţi. Dar ce rezultă oare de aici dacă nu tocmai faptul că aproape toţi banii regatului sînt folosiţi într-un comerţ care nu sporeşte cu nimic bogăţiile naţiunii ? Locke compară comerţul cu jocul de noroc unde, după ce s-a calculat cîştigul şi pierderea jucătorilor, se constată că suma de bani rămîne aceeaşi ca înainte. Comerţul interior este necesar pentru a satisface nevoile, pentru a întreţine luxul şi pentru a uşura consumul ; dar el contribuie prea puţin la forţa şi prosperitatea statului. Dacă numai o parte a imenselor bogăţii — pe care comerţul le reţine

şi a căror folosinţă produce atît de puţin pentru regat — ar fi distribuită agriculturii, aceasta ar aduce venituri mult mai reale şi mai demne de consideraţie. Agricultura este patrimoniul suveranului : toată producţia sa este vizibilă şi poate fi uşor impozabilă ; averile pecuniare scapă repartiţiei impozitelor, guvernul nu le atacă decît prin mijloace oneroase pentru stat.

FILOZOFIE

(nesemnat)

O adevărată revoluţie a spiritului uman s-a produs în cursul primei jumătăţi a secolului al XVII-lea cînd s-a răspîndit filozofia nouă, ale cărei baze le-a pus Descartes în Discours de la Méthode *(Discurs despre metodă, 1637). Fără îndoială credinţa religioasă continuă să existe, ca şi credinţa monarhică, dar aceste sentimente tradiţionale se transformaseră şi apăruseră altele, care le ameninţau. În acelaşi timp, se deschideau în faţa raţiunii noi domenii, înarmate acum cu o metodă a cărei experimentare îşi dovedea zilnic eficacitatea. Această atotputernicie a raţiunii caracterizează de aci înainte filozofia.*

„A filozofa — scria la începutul secolului Madame de Lambert — înseamnă să-i redai raţiunii întreaga sa demnitate şi s-o repui în toate drepturile sale ; înseamnă a raporta fiecare lucru la principiile sale proprii şi a se scutura de jugul opiniei publice şi al autorităţii." Prin acest apel la raţiune şi la libera cercetare, toate cunoştinţele umane se reînnoiesc : filozofia înviorează ştiinţele şi devine metodă universală.

Filozoful este, după definiţia celebră a lui Diderot „un om cinstit care acţionează numai prin raţiune".

Articolul Filozofie *din* Enciclopedie *dezvoltă această definiție și denunță cele două piedici din calea progresului filozofiei : principiul autorității și spiritul de sistem.*

A se raporta la articolele : Autoritatea în discursuri și în scrieri, Eclectism.

Filozofie înseamnă, după etimologie, *dragostea de înțelepciune.* Deoarece cuvîntul a fost întotdeauna destul de vag, din pricina diferitelor înțelesuri care i s-au acordat, trebuie să facem două lucruri în acest articol : 1) să precizăm istoricește originea și diferitele accepțiuni ale acestui termen ; 2) să-i fixăm sensul printr-o bună definiție.

[...]

E timpul să trecem la cel de-al doilea punct al acestui articol, unde trebuie să se fixeze sensul *filozofiei* și să i se dea o bună definiție. A filozofa înseamnă a da lucrurilor un temei, sau cel puțin a-l căuta ; căci, atîta timp cît te limitezi la a vedea și a descrie ceea ce vezi nu ești decît istoric. Cînd calculezi și măsori proporțiile lucrurilor, coordonatele lor, valorile lor, ești doar matematician ; dar cel ce își propune să descopere rațiunea care face ca lucrurile să fie și să existe așa cum sînt, și nu altfel, este filozoful propriu-zis.

[...]

Aceasta este cu adevărat noțiunea de *filozofie.* Scopul său este certitudinea, toți pașii săi tind către certitudine, pe calea demonstrației. Deci, ceea ce-l caracterizează pe filozof și-l deosebește de vulg este faptul că el nu admite nimic fără dovadă, că nu acceptă noțiunile înșelătoare și că delimitează precis domeniul sigurului, probabilului și al îndoielnicului. El nu se amăgește cu vorbe și nu

explică nimic prin calități oculte, care nu sînt altceva decît însuși efectul transformat în cauză ; el preferă să-și mărturisească ignoranța ori de cîte ori raționamentul și experiența nu reușesc să-l conducă la adevărata rațiune a lucrurilor.

[...]

Cel mai mare filozof este cel care găsește temeiuri pentru cît mai multe lucruri ; iată poziția sa stabilită precis ; erudiția nu se confundă însă cu *filozofia.* Cunoașterea faptelor este, fără îndoială, utilă, ea este o condiție esențială pentru explicarea lor ; dar a fi filozof nu înseamnă numai a fi văzut multe și a fi citit mult, nu înseamnă nici a cunoaște istoria *filozofiei,* a științelor și a artelor ; acest tot formează adesea doar un haos indigest ; a fi filozof înseamnă a avea principii solide și mai ales, o bună metodă pentru a explica faptele și a trage concluziile firești.

Progresul *filozofiei* a fost, o lungă vreme, întîrziat de două obstacole : autoritatea și spiritul de sistem.

Un adevărat filozof nu vede cu ochii altuia și nu acceptă decît convingerea care rezultă din evidență. E greu de înțeles cum unii oameni inteligenți preferă să folosească, în căutarea adevărului, inteligența altora în locul celei pe care le-a dat-o dumnezeu. Fără îndoială că e cu mult mai plăcut și mai onest să te conduci cu proprii tăi ochi decît cu ai altora, și un om cu ochi buni nu-i va închide niciodată și nici n-o să și-i scoată, în speranța că o să aibă cine să-l conducă ; cu toate acestea, așa se întîmplă aproape pretutindeni.

[...]

Aceste reflexiuni solide și judicioase ar trebui să ne vindece de prejudecățile ridicole care ne stăpînesc cînd e vorba de antici. Dacă rațiunea noastră, susținută de vanitate, care ne este atît de proprie, nu-i capabilă să

pună capăt unei astfel de umilinţi, atît de prost înţelese — ca şi cum noi, ca oameni n-am avea dreptul să pretindem o atare perfecţiune — cel puţin experienţa va avea destulă putere să ne încredinţeze că nimic n-a frînat progresul lucrurilor şi n-a limitat într-atît spiritele ca această admiraţie nemăsurată pentru antici. Din pricină că se înrobise autorităţii lui Aristotel, spune d. de Fontenelle, şi că nu mai căuta adevărul decît în scrierile lui enigmatice, şi niciodată în natură, *filozofia* nu înainta în nici o privinţă, ba chiar lunecase într-un abis de confuzie şi de idei de neînţeles, de unde a fost scoasă doar cu chiu cu vai. Aristotel n-a făcut nicicînd un adevărat filozof, ci, dimpotrivă, a înăbuşit şi pe aceia care ar fi putut să devină dacă le-ar fi fost îngăduit. Nenorocirea este că o asemenea fantezie, odată instalată printre oameni, aşa rămîne timp îndelungat. Vor trebui secole întregi ca să se revină asupra ei chiar şi după ce i s-a recunoscut tot ridicolul. Neajunsul ar fi acelaşi dacă, într-o zi, în locul lui Aristotel, ne-am încăpăţîna să-l punem pe Descartes. [...]

Spiritul de sistem împiedică în aceeaşi măsură progresul adevărului. Prin spirit de sistem nu-l înţeleg pe acela care leagă adevărurile între ele pentru a forma demonstraţii — ceea ce nu e dealtfel decît adevăratul spirit filozofic —, ci îl desemnez pe acela care creează planuri şi formează sisteme ale universului, în care vrea apoi să potrivească, de voie ori de nevoie, fenomenele. E lăudabilă hotărîrea luată de Academia de ştiinţe de a privi numai, de a observa şi de a înscrie în registrele sale observaţiunile şi experienţele, lăsînd posterităţii grija de a face un sistem complet, cînd va exista destul material pentru aceasta ; dar acel timp este încă îndepărtat, atît de îndepărtat încît se pare că nu va mai sosi niciodată.

FILOZOFIA ETIOPIENILOR

(nesemnat)

Filozofii secolului al XVIII-lea au atribuit adesea unor popoare îndepărtate, chinezi, egipteni sau etiopieni, propriile lor idei, pentru ca, sub masca exotismului, să le poată răspîndi mai bine. Aşa stau lucrurile şi în acest articol, consacrat filozofiei etiopienilor, şi în care găsim, în acelaşi timp, indicaţii critice asupra originii religiilor, a dezvoltării astronomiei şi a ideilor morale.

Filozofia etiopienilor. Etiopienii au fost vecinii egiptenilor şi istoria filozofiei unora nu este mai sigură decît istoria filozofiei celorlalţi. Nu ne-a rămas nici un monument demn de încredere asupra situaţiei ştiinţelor şi artelor în aceste locuri. Tot ceea ce ni se povesteşte despre Etiopia pare să fi fost imaginat de către aceia care — dornici de a-l pune pe Apoloniu din Tyana [1] pe acelaşi plan cu Iisus Cristos — au scris viaţa celui dintîi luînd-o ca model pe a celui din urmă.

Dacă facem o comparaţie între vieţile celor mai mulţi legislatori, vom găsi că ele sînt copiate aproape după acelaşi model ; şi o regulă destul de sigură pentru critică ar fi acea de a determina cu scrupulozitate ceea ce ar fi specific fiecăruia, înainte de a admite ca adevărat şi de a respinge ca fals tot ceea ce s-ar observa că este comun.

[1] *Apollonios din Tyana*, filozof neopitagorician (născut în Tyana, mort în Capadocia-Efes, la anul 97 e.n.). A înfiinţat în Efes o şcoală pitagoriciană. Marea lui celebritate se datoreşte virtuţii şi ştiinţei sale strălucite. A compus o *Viaţă a lui Pitagora* şi un *Tratat asupra divinaţiei*. S-a bucurat de un prestigiu extraordinar, fiind comparat cu Cristos, iar spre sfîrşitul secolului al III-lea i s-au dedicat sanctuare şi a fost venerat în templul din Efes ca un zeu.

Există o puternică bănuială că ceea ce atribuim ca miraculos atîtor personaje diferite nu este adevărat despre nici unul.

Etiopienii pretindeau că sînt mai vechi decît egiptenii. deoarece ținutul lor fusese bătut mai tare de razele soarelui, care dă viață tuturor ființelor. De unde putem vedea că aceste două popoare nu erau departe de a privi animalele ca pe niște creații ale pămîntului, care fermentează la căldura soarelui, și de a presupune, în consecință, că speciile suferiseră o infinitate de transformări felurite înainte de a ajunge la forma în care le vedem ; că, la origine, animalele s-au născut izolat ; că, mai apoi, au putut fi masculi și femele totodată, cum mai vedem și azi unele cazuri ; că separarea sexelor nu este, poate, un accident iar necesitatea împerecherii, decît o cale de procreare analoagă funcțiunilor noastre actuale.

[...]

Li se atribuie *etiopienilor* descoperirea astronomiei și a astrologiei ; și e neîndoielnic că cerul lor, mereu senin, liniștea vieții și temperatura totdeauna egală a climatului i-a putut îndruma în mod firesc către acest gen de studii.

Fazele diferite ale lunii sînt, după cum se spune, primele fenomene cerești care i-au impresionat și, într-adevăr, nestatornicia acestui astru îmi pare mai potrivită a-i predispune pe oameni la meditație decît spectacolul statornic al soarelui, mereu același, pe un cer mereu senin. Cu toate că vedem din experiența zilnică cum ființele din jurul nostru sînt supuse schimbării, ne așteptăm mereu parcă să le regăsim așa cum le-am văzut întîia dată ; și cînd se întîmplă altfel, tresărim surprinși : ori, observarea și nedumerirea sînt cei dintîi pași ai spiritului către căutarea cauzelor. *Etiopienii* au descoperit cauza fazelor lunii ; ei au afirmat că acest astru nu strălucește decît datorită unei lumini împrumutate. Nu le-au scăpat nici revoluțiile și nici chiar iregularitățile celorlalte corpuri cerești ; ei au făcut ipoteze și asupra naturii acestor corpuri ; au făcut din ele cauze fizice generale, le-au atribuit diferite efecte și, în felul acesta, astrologia a luat naștere din cunoașterea fenomenelor astronomice.

[...]

Filozofia morală a egiptenilor se reducea la cîteva precepte, pe care le învăluiau în enigmă și simbol : „Trebuie, spuneau ei, să-i *adorăm* pe zei, să nu facem rău nimănui, să dovedim curaj și să disprețuim moartea ; adevărul n-are nimic comun nici cu teroarea artelor magice, nici cu fastul impunător al misterelor și al minunilor ; cumpătarea este temelia virtuții ; lipsa măsurii îl dezbracă pe om de demnitate ; nu te poți bucura cu plăcere decît de bunurile dobîndite cu greu ; pompa și orgoliul sînt semne de micime ; în viziuni și-n vise nu-i decît fățărnicie etc."

Nu putem ascunde faptul că sofistul care pune în seama *etiopienilor* meritul acestei doctrine pare să-și fi propus, în taină, să reducă puțin din înfumurarea puerilă a concetățenilor săi, care pretindeau să cuprindă în țărișoara lor toată înțelepciunea universului.

Dealtfel, luîndu-i pe *etiopieni* ca obiect al elogiilor sale, făcuse o foarte bună alegere. Încă de pe vremea lui Homer, aceste popoare erau cunoscute și respectate de greci pentru candoarea și simplitatea moravurilor lor. Chiar zeilor, după spusele poetului lor, le plăcea să rămînă în mijlocul acestor pămînteni. *Jupiter se dusese la popoarele inocente ale Etiopiei și odată cu el toți zeii (Iliada).*

FILOZOFIA ȘCOLII

(d'Alembert)

Strălucită critică a filozofiei scolastice care se preda încă oficial în epoca Enciclopediei.

Filozofia Școlii: se indică prin acest nume filozofia denumită obișnuit *scolastică,* filozofia care a substituit lucrurilor cuvintele și a înlocuit marile probleme ale adevăratei filozofii cu chestiuni frivole sau ridicole ; care explică prin termeni barbari lucruri neinteligibile ; care a dat naștere sau a pus la loc de cinste universaliile [1], categoriile, predicamentele [2], gradele metafizice, intențiile secunde [3], oroarea de vid etc. Această filozofie s-a născut din spirit și din ignoranță. Îi putem fixa originea sau cel puțin epoca de mare faimă în veacul al XII-lea, pe vremea cînd Universitatea din Paris a început a se închega, consolidîndu-se cu strălucire. Puținele cunoștințe care erau răspîndite pe atunci în lume, lipsa de cărți, de observații și greutatea de a le procura au îndreptat toate spiritele către problemele sterile ; se discutau noțiuni abstracte în loc să se discute despre ființele reale : pentru acest nou gen de studiu s-a creat o limbă nouă și cei ce-au deprins această limbă s-au crezut savanți. Nu putem regreta îndeajuns că cea mai mare parte a autorilor scolastici au folosit atît de rău iscusința și excesiva subtilitate pe care o observăm în scrierile lor ; atîta spirit, mai bine folosit, ar fi făcut ca științele să progreseze mult mai mult și în mai scurtă vreme.

Lui Descartes îi sîntem, în primul rînd, îndatorați că a scuturat jugul acestei barbarii ; acest mare om ne-a deschis ochii asupra *filozofiei școlii* (și poate chiar, fără să vrea, asupra propriei lui filozofii ; dar nu despre aceasta

[1] *Universalii :* Filozofia scolastică denumea astfel conceptele sau termenii generali care serveau la clasarea ființelor sau a ideilor.

[2] *Predicamente,* termen consacrat în filozofia scolastică, însemnînd categorie, clasă de predicate (determinări) care se pot atribui unui lucru.

[3] *Intenție secundă (intentio secunda)* numește în vocabularul scolastic actul gîndirii care se autoanalizează *(actus intellectus reflectus),* față de *intentio prima,* gîndirea reflectînd un obiect exterior *(actus intellectus directus...).*

e vorba aici). Universitatea din Paris, grație cîtorva profesori cu adevărat luminați, se eliberează pe nesimțite de această lepră ; totuși ea nu este cu totul vindecată. Dar universitățile din Spania și Portugalia, datorită Inchiziției care le tiranizează, sînt cu mult mai puțin avansate ; acolo filozofia este încă în același stadiu în care a fost la noi între veacurile al XII-lea și al XVII-lea ; profesorii jură chiar că niciodată nu vor preda alte filozofii ; asta înseamnă a se lua toate măsurile cu putință împotriva luminii. Într-una din gazetele savanților din anul 1752, la rubrica *Noutăți literare,* citim, nu fără uimire și mîhnire, titlul acestei cărți recent imprimată la Lisabona (la mijlocul veacului al XVIII-lea !) : *Systema aristotelicum de formis substantialibus* etc., *cum dissertatione de accidentibus absolutis* [1] *(Sistemul aristotelic cu privire la formele substanțiale* etc., *cu o disertație despre accidentele absolute,* Ulyssipone, 1750). Am fi tentați să credem că este o greșeală de tipar și că trebuie citit 1550.

Ne este îngăduit să remarcăm că nomenclatura, inutilă și obositoare, cu care sînt încă încărcate unele științe, este, poate, o rămășiță periculoasă a vechiului gust pentru *filozofia școlii ?*

GENEVA

(d'Alembert)

În noiembrie 1757, apare al șaptelea volum al Enciclopediei, *conținînd articolul intitulat* Geneva, *de d'Alembert. După o lungă dizertație asupra rolului religios al Genevei, d'Alembert semnalează lipsa unui teatru în acest oraș : profită de aceasta pentru a se ridica împotriva soartei pe care o aveau încă în secolul al XVIII-lea actorii, considerați ca niște paria (ei*

nu puteau fi îngropați în pămîntul consacrat pentru aceasta [1]. *Ar fi o glorie pentru Geneva dacă ar face ca Europa să-și schimbe părerea asupra acestui punct.*

Controversele cu privire la teatru, atît de numeroase în secolul al XVII-lea, continuaseră și în secolul al XVIII-lea. Teatrul corupe moravurile sau contribuie la schimbarea lor ? Filozofii sînt fervenți adepți ai teatrului, Voltaire mai cu seamă, în timp ce Biserica socotește neabătut pe actori ca obiect de anatemă. În 1751, apar Noi observații cu privire la condamnările pronunțate împotriva actorilor. *Polemica izbucnește după apariția celui de-al șaptelea volum al* Enciclopediei. *Pastorii din Geneva protestează și Rousseau intervine printr-o operă răsunătoare :* J. J. Rousseau, cetățean al Genevei, către dl. d'Alembert, de la Academia franceză, asupra articolului său intitulat *Geneva,* din cel de-al șaptelea volum al *Enciclopediei* și în special asupra proiectului de a înființa un teatru de comedie în acest oraș (1758). *Este o condamnare fără apel a teatrului.*

La *Geneva* nu este suferită comedia și aceasta, nu pentru că s-ar dezaproba spectacolele în sine, ci pentru că se tem de gustul pentru gățeală, pentru risipă și pentru libertinaj, pe care trupele de comedianți îl pot răspîndi în rîndul tinerilor. Și totuși, n-ar fi oare posibil să se remedieze acest neajuns prin legi severe și bine aplicate asupra comportării actorilor ? În felul acesta, *Geneva* ar avea și spectacole, și bune moravuri, și s-ar bucura de avantaje din amîndouă părțile : reprezentațiile teatrelor ar forma gustul cetățenilor și le-ar da o finețe în purtări, o gingășie de sentimente foarte greu de căpătat fără ajutorul acestora ; literatura n-ar avea decît de cîștigat de aci, fără ca libertinajul să se întindă și *Geneva* ar reuni înțelepciunea

[1] Cimitirul.

Lacedemoniei [1] cu politețea Atenei. Un alt mod de a vedea lucrurile, demn de o republică atît de înțeleaptă și luminată, ar trebui, poate, s-o determine să îngăduie spectacolele. Prejudecata barbară împotriva profesiei de actor, disprețul care-i înconjoară pe acești oameni, care sînt de atîta trebuință progresului și sprijinirii artelor, este fără îndoială una din principalele cauze care contribuie la dezordinea ce le-o reproșăm ; ei încearcă să răscumpere prin plăceri stima pe care n-o poate dobîndi situația lor. La noi, un actor, care e și un om moral, este de două ori respectabil ; dar acest lucru abia dacă i se ia în seamă. Arendașul impozitelor [2], care-și bate joc de sărăcia publică și se hrănește din ea, curteanul care se ploconește și care nu-și plătește datoriile, iată soiul de oameni pe care-l prețuim cel mai mult. Dacă actorii n-ar fi numai tolerați la *Geneva,* ci mai întîi li s-ar da regulamente înțelepte iar mai apoi ar fi protejați și chiar apreciați, dacă dau dovadă că merită această protecție și apreciere, în sfîrșit, dacă ar fi așezați absolut pe aceeași treaptă cu ceilalți cetățeni, orașul acesta ar avea foarte curînd avantajul de a poseda ceva socotit o mare raritate — lucru de care sîntem vinovați numai noi —, o trupă de actori demni de stimă. Să mai adăugăm că această trupă ar deveni curînd cea mai bună din Europa ; multe persoane cu gust și înclinare pentru teatru — care la noi se tem să nu se compromită dedicîndu-se acestei profesii — ar alerga la *Geneva* pentru a cultiva — fără a se mai sfii, ba chiar cu stimă, un talent atît de plăcut și de puțin comun. Atunci șederea lor în acest oraș — pe care mulți francezi îl socotesc posomorît din cauza lipsei de spectacole —, ar deveni o zăbavă plăcută și vrednică de cinste, așa cum este acum

[1] Celălalt nume dat cetății Sparta.

[2] Persoana care lua în arendă încasarea impozitelor *(„le traitant")* era financiarul care lua asupră-și încasarea unor impozite în condiții hotărîte, printr-o *convenție* încheiată cu administrația regală. Vă imaginați ce beneficii scotea ! (A. S.)

cultivarea filozofiei și a libertății, iar străinii n-ar mai fi surprinși văzînd că, într-un oraș în care spectacolele decente și regulate sînt oprite, se permit farse grosolane și fără pic de spirit, potrivnice atît bunului gust, cît și bunelor moravuri. Și asta nu-i tot : încetul cu încetul, exemplul actorilor din *Geneva,* decența purtării lor și considerația de care s-ar bucura ar servi drept model actorilor altor națiuni și drept lecție acelora care i-au tratat pînă acum cu atîta asprime și chiar cu atîta inconștiență. Nu i-am mai vedea, pe de o parte, pensionați de guvern, iar pe de alta, țintă a anatemei ; preoții noștri și-ar lăsa deprinderea de a-i excomunica, iar burghezii pe aceea de a-i privi cu dispreț ; și astfel o mică republică s-ar mîndri că a reformat Europa din acest punct de vedere, care e, poate, mult mai important decît s-ar crede.

GRÎNE

(Quesnay)

Iată unul din cele mai vestite articole ale Enciclopediei, *un fel de manifest al Școlii fiziocrate. Regăsim aici esența doctrinei sale : primatul agriculturii, critica industriilor de lux, superioritatea agriculturii capitaliste, a „marilor ferme" și a „fermierilor bogați" asupra agriculturii tradiționale a „micilor fermieri", revendicarea libertății comerțului. În special, în ceea ce privește prețul grînelor, Quesnay expune aici teoria fiziocrată a* prețului bun.

A se referi la articolele : Fermieri, Bîlci, Om (politic), Agricultor.

Grîne. Principalele obiecte ale comerțului în Franța sînt *grînele,* vinurile și rachiurile, sarea, cînepa și inul, lîna și celelalte produse pe care ni le dau vitele ; manufacturile de pînzeturi și de stofe de rînd pot spori mult valoarea cînepei, inului și lînei și pot procura mijloace de trai multor oameni care s-ar dedica unor munci atît de avantajoase. Dar, observăm astăzi că producția și comerțul celor mai multe dintre aceste mărfuri sînt aproape inexistente în Franța. De multă vreme, manufacturile de lux au sedus națiunea ; nu avem nici mătasea, nici lîna necesară pentru fabricarea stofelor frumoase și a postavurilor fine ; ne-am consacrat unei industrii care ne era străină ; și s-au folosit pentru asta o mulțime de oameni, în timp ce regatul se despopula și satele se pustiau. Prețul grîului nostru a fost redus pentru ca fabricarea și mîna de lucru să fie mai ieftine decît în străinătate ; oamenii și avuțiile s-au adunat în orașe ; agricultura — cea mai rodnică și cea mai nobilă ramură a comerțului nostru, izvorul veniturilor regatului — n-a fost considerată ca fond prim al bogățiilor noastre ; se părea că ea nu-i interesează decît pe fermier și pe țăran : munca lor a fost limitată la întreținerea națiunii, care cumpărînd mărfurile de larg consum, plătește cheltuielile culturilor ; și s-a crezut că numai negoțul sau un schimb care se bazează pe industrie putea să aducă aurul și argintul în regat. S-a interzis plantarea viței de vie ; s-a recomandat cultivarea duzilor ; s-a oprit vînzarea produselor agricole și s-a diminuat venitul ogoarelor pentru a favoriza manufacturi care sînt dăunătoare propriului nostru comerț.

Franța poate produce din belșug toate materiile de primă necesitate ; ea nu poate cumpăra din străinătate decît mărfuri de lux : schimburile reciproce între națiuni sînt necesare pentru a întreține comerțul. Dar noi ne-am legat mai ales de fabricarea și negoțul bunurilor pe care le puteam aduce din străinătate ; și, alergînd după un comerț de concurență exagerat, am vrut să dăunăm vecinilor noștri și să-i lipsim de cîștigul pe care-l obțineau de la noi prin vînzarea mărfurilor lor.

Prin această politică, am pus capăt comerțului dintre ei și noi, comerț care era cu totul în favoarea noastră ; ei au interzis importul mărfurilor noastre, iar noi cumpărăm de la dînșii, prin contrabandă și foarte scump, materia primă pe care-o folosim în manufacturi. Pentru a cîștiga cîteva milioane din fabricarea și vînzarea stofelor frumoase, am pierdut miliarde la produsele pămîntului nostru ; și națiunea, împodobită cu țesături de aur și argint, era încredințată că se bucură de un comerț înfloritor.

Manufacturile acestea ne-au cufundat într-un lux dezordonat, care s-a întins și la celelalte națiuni și care le-a stimulat emulația : poate că i-am depășit cu industria noastră ; dar acest avantaj s-a sprijinit mai cu seamă pe propriul nostru consum.

Consumul care se face de către supuși este izvorul veniturilor suveranului ; iar vînzarea surplusului în străinătate mărește bogățiile supușilor. Prosperitatea statului depinde de asocierea acestor două avantaje ; dar consumul de lux este prea limitat ; el nu se poate susține decît prin bogăție, oamenii puțin favorizați de soartă nu pot trăi în lux decît în dauna lor proprie și în dezavantajul statului.

Cîrmuirea, mai luminată, știe că un consum, care poate procura suveranului venituri mari și îi face fericiți pe supușii săi, este consumul general, care satisface nevoile de trai. Numai sărăcia ne poate constrînge să bem doar apă, să mîncăm o pîine proastă și să ne acoperim cu zdrențe ; toți oamenii se străduiesc ca, prin munca lor, să-și procure alimente și haine bune : niciodată nu vom face destul pentru a-i ajuta în această privință, căci veniturile regatului, cîștigurile și cheltuielile poporului alcătuiesc bogăția suveranului.

[. . .]

Ogoarele, cultivate cu de-amănuntul de micii fermieri, cer oameni mai mulți și cheltuială mare, așa că profiturile sînt mult mai limitate. Or, oamenii și cheltuielile nu trebuie risipiți în munci care ar fi mai rentabile pentru stat dacă s-ar executa cu oameni mai puțini și cheltuieli mai mici. Această proastă folosire a oamenilor în cultivarea pămîntului lor ar aduce pierderi chiar într-un regat foarte populat ; căci, cu cît sînt mai mulți locuitori, cu atît trebuie să se scoată din pămînt o producție mai mare ; dar acest lucru ar fi și mai păgubitor într-un regat nu destul de populat : căci atunci ar trebui să se dea și mai multă atenție distribuirii oamenilor la muncile cele mai folositoare pentru națiune. Așadar avantajele agriculturii sînt strîns legate de reunirea ogoarelor în ferme mari, valorificate cît se poate de bine de către fermieri bogați.

O cultură care se execută numai prin munca oamenilor este aceea a viței de vie ; ea ar putea da de lucru unui mare număr de oameni în Franța, dacă s-ar încuraja vînzarea vinurilor și dacă populația ar crește. Această cultură, cît și comerțul cu vinuri și rachiuri sînt prea reduse ; și totuși, iată un lucru care merită tot atîta atenție ca și cultivarea *grînelor.*

Nu-l considerăm aici pe fermierul bogat ca un muncitor care-și lucrează singur pămîntul ; el este un antreprenor care conduce și care-și face întreprinderea rentabilă grație inteligenței și averii sale. Agricultura organizată de cultivatori bogați este o meserie foarte cinstită și foarte lucrativă, rezervată oamenilor liberi, capabili să facă față cheltuielilor considerabile necesitate de cultura pămîntului și care asigură țăranilor o ocupație și le procură oricînd un cîștig convenabil și sigur. Iată, după părerea D-lui de Sully [1], care sînt adevărații fermieri sau adevărații financiari ce trebuie formați și susținuți într-un regat cu un teritoriu întins, căci din bogățiile lor trebuie să izvorască mijloacele de trai ale unei națiuni, bunăstarea publică, veniturile suveranului, cele ale proprieta-

[1] E vorba de ministrul lui Henric al IV-lea, celebru mai cu seamă datorită interesului pe care l-a purtat pentru tot ce privea agricultura. (A. S.)

rilor, ale clerului, o mare cheltuială care se împarte tuturor profesiilor, o populație numeroasă, forța și prosperitatea statului.

Marile venituri înlesnesc marile cheltuieli ; marile cheltuieli sporesc populația, deoarece ele extind comerțul și muncile și procură cîștiguri unui mare număr de oameni. Aceia care nu consideră avantajele unei populații numeroase decît ca pe un mijloc de a întreține armate mari înțeleg greșit forța unui stat. Militarii nu-i prețuiesc pe oameni decît în măsura în care aceștia pot deveni soldați ; dar omul de stat îi regretă pe oamenii destinați războiului, așa cum un proprietar regretă pămîntul folosit pentru săparea șanțului de protecție al ogorului. Marile armate epuizează statul ; o populație numeroasă și mari bogății îl fac de temut. Avantajele esențiale aduse de o populație numeroasă sînt produsele și consumul, care sporesc sau pun în circulație avuțiile bănești ale regatului. Cu cît o națiune, posedînd un teritoriu bun și un negoț ușor, este mai populată, cu atît e mai bogată ; și cu cît este mai bogată cu atît e mai puternică. Socot că bogățiile pecuniare ale regatului nu sînt astăzi mai mici ca în secolul trecut ; dar, pentru a aprecia situația acestor bogății, nu trebuie să le considerăm numai sub aspectul cantității lor, ci și în raport cu circulația lor, care depinde de cantitatea, de vînzarea și de prețul bun al produselor regatului. O sută de „șeptimi“ [1] de grîu cu douăzeci de livre [2] „șeptimea“ constituie la început o bogăție pecuniară de patru ori mai mare decît 50 de „șeptimi“ la 10 livre „șeptimea“ : astfel, bogăția rezidă tot atît de real în valoarea produselor, cît și în monedele de aur și argint, mai ales atunci cînd comerțul cu străinătatea asigură prețul și vînzarea acestor produse.

[1] *Septier* — veche măsură pentru grîne sau lichide ; pentru grîne era a douăsprezecea parte dintr-un *muid* care avea ceva mai mult de 37 hectolitri.

[2] Livră — monedă veche, franceză.

Veniturile sînt produsul ogoarelor și al oamenilor. Fără munca oamenilor, pămîntul n-are nici o valoare. Cele dintîi bunuri ale unui stat mare sînt oamenii, ogoarele și vitele. Fără produsele agriculturii, o națiune nu poate avea alte resurse decît producția și comerțul de mărfuri, dar nici una, nici cealaltă nu se pot menține decît mulțumită bogățiilor din străinătate : dealtfel, astfel de resurse sînt foarte limitate și puțin sigure și ele nu sînt îndestulătoare decît pentru statele mici.

[...]

Observații asupra prețului grînelor. Veniturile măresc cheltuielile, iar cheltuielile îi atrag pe aceia care caută cîștigul ; străinii își părăsesc patria pentru a veni să se împărtășească din belșugul națiunii bogate și afluența lor sporește bogățiile acesteia, menținînd prin consum prețul bun al produselor agricole și stimulînd prin acest preț bun, abundența produselor : căci un preț bun nu numai că favorizează progresul agriculturii, dar tocmai prin el realizează bogățiile pe care aceasta le furnizează. Valoarea unei „șeptimi“ de grîu, considerată ca bogăție, nu stă decît în prețul său : astfel, cu cît grîul, vinul, lînurile, vitele sînt mai scumpe și mai abundente, cu atît statul este mai bogat. *Nonvaloarea asociată cu abundența nu înseamnă bogăție. Scumpetea asociată cu lipsa înseamnă mizerie. Abundența asociată cu scumpetea înseamnă belșug.* Vreau să spun, o scumpete și o abundență permanente, căci o scumpete trecătoare n-ar aduce o egală împărțire a bogățiilor întregii națiuni, n-ar mări veniturile proprietarului, nici pe cele ale regelui ; ele n-ar fi decît în avantajul cîtorva particulari, care ar vinde la un preț ridicat bunuri de larg consum.

Bunurile de consum nu pot însemna avuții pentru nici o națiune decît prin abundență și prin prețul bun, menținînd în mod constant printr-o cultură bună, un consum mare și prin comerțul exterior : trebuie chiar să recunoaștem că, raportate la o întreagă națiune, abun-

denţa şi preţul bun care are curs în străinătate reprezintă o mare bogăţie pentru această naţiune, mai cu seamă dacă ele au ca bază produsele agricole. Căci acestea sînt o avuţie limitată în fiecare regat la teritoriul care-o poate produce ; astfel, prin abundenţa şi scumpetea sa, această avuţie este întotdeauna în avantajul naţiunii care o are şi care o poate vinde şi altora : căci, cu cît un regat îşi poate aduna un tezaur mai mare de bani, cu atît e mai puternic şi cu atît sînt mai largi posibilităţile particularilor, căci banul este singura avuţie care se poate folosi în orice fel şi poate fi hotărîtoare pentru forţa naţiunilor unele faţă de altele.

Naţiunile sînt sărace în toate acele ţări în care produsele cele mai necesare vieţii se vînd la un preţ scăzut ; aceste produse sînt bunurile cele mai preţioase şi cele mai negociabile, ele nu pot deveni nonvaloare decît prin reducerea populaţiei şi a comerţului peste graniţă. În aceste cazuri, sursa avuţiei pecuniare se pierde în ţările lipsite de avantajele comerţului şi unde oamenii, nevoiţi să se mulţumească cu bunurile care le sînt strict necesare traiului, nu pot să şi le procure pe acelea cu care ar face faţă celorlalte nevoi ale vieţii ca şi securităţii patriei lor : în această situaţie sînt provinciile noastre, în care bunurile de consum se vînd pe un preţ de nimic, regiuni cu un amestec de abundenţă şi sărăcie, unde nici munca trudnică, nici economiile peste măsură nu reuşesc să aducă bani. Cînd bunurile de consum sînt scumpe şi cînd veniturile şi cîştigurile cresc proporţional, prin acorduri economice se pot diversifica cheltuielile, se pot plăti datoriile, se pot face achiziţii, se poate asigura situaţia copiilor etc. În posibilitatea acestor acorduri constă bunăstarea, care rezultă din vînzarea cu un preţ bun a produselor de consum. De aceea oraşele şi provinciile unui regat, unde bunurile de larg consum sînt scumpe, sînt mai locuite decît acelea în care toate bunurile de consum se vînd la un preţ prea scăzut, deoarece acest preţ

scăzut, reduce veniturile, opreşte cheltuielile, distruge comerţul, face cu neputinţă cîştigurile tuturor celorlalte profesii, lucrările şi salariile meşteşugarilor şi zilierilor ; şi, în plus, el suprimă veniturile regelui, deoarece cea mai mare parte a comerţului pentru consum se face prin schimb de mărfuri şi nu contribuie prin impozite la circulaţia banilor ; în această situaţie, regele nu încasează impozite asupra consumaţiei mijloacelor de trai ale provinciilor, şi prea puţin asupra veniturilor de bunuri.

Cînd comerţul este liber, scumpetea bunurilor de consum îşi are, în mod necesar, limitele sale, fixate chiar de preţurile mărfurilor celorlalte naţiuni, care îşi extind comerţul peste tot. Altceva se întîmplă atunci cînd bunurile de consum nu sînt la preţ sau sînt prea scumpe din lipsa libertăţii comerţului ; nonvaloarea şi scumpetea se succed rînd pe rînd şi fără regularitate ; ele sînt, amîndouă, foarte păgubitoare şi provin mai întotdeauna dintr-un defect de guvernămînt.

Preţul bun curent al grîului, care aduce venituri atît de mari statului, nu este păgubitor pentru poporul de rînd. Un om consumă trei şeptimi de grîu : dacă din cauza preţului bun ar cumpăra fiecare şeptime cu patru livre mai scump, acest preţ ar mări cheltuiala lui cu cel mult un ban pe zi, salariul i-ar creşte în aceeaşi proporţie şi această creştere ar fi neînsemnată pentru acei care ar plăti-o, în comparaţie cu bogăţiile care ar rezulta din preţul bun al grîului. Astfel, avantajele aduse de preţul bun al grîului nu sînt deloc înlăturate de sporirea salariului muncitorilor ; căci această sporire nu se apropie nici pe departe de creşterea profitului fermierilor, a veniturilor proprietarilor, a celor ce revin din dijme şi a veniturilor regelui. E uşor de văzut că aceste avantaje n-ar fi sporit nici cu douăzeci sau poate nici chiar cu patruzeci de procente preţul mîinii de lucru a manufacturilor, care au determinat în mod imprudent inter-

zicerea exportului grîului nostru și care au pricinuit statului o pierdere imensă. Este, dealtfel, un mare neajuns să obișnuiești același popor să cumpere grîul la un preț scăzut ; el devine mai puțin harnic, se hrănește cu pîine fără multă osteneală și devine leneș și obraznic ; agricultorii găsesc greu muncitori și servitori ; de aceea și sînt foarte prost slujiți în anii de belșug. Este foarte important ca oamenii de rînd să cîștige mai mult și să fie îmboldiți de nevoia de a cîștiga. În secolul trecut, cînd grîul se vindea mult mai scump, poporul se obișnuise cu aceasta, cîștiga pe măsură, trebuia să fie mai harnic și mai la largul său.

Astfel, noi nu înțelegem aici prin cuvîntul *scumpete* un preț excesiv, ci numai un preț comun între noi și străinătate, căci, într-un regim de libertate a comerțului exterior, prețul va fi întotdeauna reglementat de concurența negoțului cu mărfuri de larg consum al națiunilor vecine.

Acei care nu au întreaga perspectivă a distribuției bogățiilor într-un stat pot obiecta că scumpetea nu este avantajoasă decît pentru vînzători și că-i sărăcește pe cei ce cumpără : astfel ea scade din avutul unora ceea ce adaugă la al celorlalți. Scumpetea, după aceste păreri, nu poate însemna deci, în nici un caz, o creștere de avuție în stat.

Dar scumpetea și abundența produselor agricole nu sporesc ele oare cîștigurile cultivatorilor, veniturile regelui, ale proprietarilor și ale beneficiarilor care se bucură de dijme ? Oare nu tot aceste bogății fac să crească și cheltuielile și cîștigurile ? Zilierul, meșteșugarul, patronul de manufactură etc. n-au timpul și munca plătite în raport cu costul mijloacelor de trai ? Cu cît sînt mai multe venituri într-un stat, cu atît comerțul, manufacturile, artele, meseriile și celelalte profesii devin mai necesare și mai lucrative.

Dar această prosperitate nu se poate întreține decît cu un preț avantajos al bunurilor noastre de larg consum, deoarece, atunci cînd guvernul oprește vînzarea produselor pămîntului făcînd să le scadă prețul, el se opune abundenței, diminuează bogățiile națiunii proporțional cu scăderea prețurilor bunurilor de consum care se convertesc în bani.

Această situație de preț bun și de abundență a dăinuit în regat atîta timp cît *grînele* noastre au constituit un obiect de negoț, cît timp cultura pămîntului a fost protejată și populația a fost numeroasă : dar îngrădirea comerțului de grîu, formula impunerii asupra mijloacelor de trai, proasta folosire a oamenilor și a bogățiilor din manufacturile de lux, războaiele neîncetate și alte cauze de depopulare și de sărăcire au nimicit aceste avantaje ; și statul pierde anual mai mult de trei sferturi din produsul pe care-l scotea, acum un secol, din cultura *grînelor*, fără a mai adăuga celelalte pierderi care rezultă negreșit din această enormă degradare a agriculturii și a populației.

IMPOZIT

(de Jaucourt)

Reforma impozitului este una din revendicările esențiale ale burgheziei către sfîrșitul Vechiului Regim. Impozitul apasă numai clasele care muncesc și produc ; clasele privilegiate, clerul și nobilimea, se bucură de scutire fiscală. Impozitul este repartizat în mod inegal de la o provincie la alta. Critica sistemului fiscal al regalității este una din temele favorite ale filozofilor.

Cavalerul de Jaucourt, în articolul Impozit *din* Enciclopedie, *se inspiră din ideile fiziocraților: critica industriilor de lux; reforma impozitului funciar numit „la taille"* [1], *care nu trebuie să fie suportat de fermierul ce exploatează pămîntul, ci de proprietar; stabilirea impozitelor pe bunurile de consumație, care sînt suportate de întreaga populație... E de notat tonul moderat al acestui program de reforme.*

A se referi la articolele: Fermieri, Grîne.

Impozit, contribuție pe care particularii sînt datori s-o plătească statului pentru apărarea vieții și bunurilor lor.

[...]

Atîta vreme cît *impozitele,* într-un regat al luxului, nu vor fi fixate în așa fel încît să se perceapă de la particulari în raport cu averea lor, situația acestui regat nu se va ameliora: o parte din supuși va trăi în belșug și va mînca la un prînz hrana a o sută de familii, în timp ce alta nu va avea decît pîine și va pieri treptat. Un *impozit* care ar percepe pe an cinci, zece, treizeci, cincizeci de ludovici asupra cheltuielilor frivole ale fiecărei familii înstărite, prelevare făcută în proporție cu averea acestei familii, ar fi de ajuns ca, împreună cu veniturile curente, să acopere sarcinile statului sau cheltuielile unui război drept, în așa fel încît agricultorul n-ar auzi vorbindu-se despre el decît doar în rugăciunile publice.

Se crede că, în Franța, o taxă, impusă numai în orașe asupra oglinzilor, argintăriei, vizitiilor, lacheilor, trăsurilor, lecticilor, asupra pînzeturilor pictate din Indii și asupra altor obiecte asemănătoare ar aduce anual cincisprezece sau douăzeci de milioane; ea ar fi necesară atît pentru oprirea depopulării satelor, cît și pentru desăvîrșirea repartizării *impozitelor* în conformitate cu justiția distributivă [1]; acest mod constă în a le extinde asupra luxului celui mai mare, cel mai oneros pentru stat. Este un adevăr incontestabil că povara dărilor rezultă, în acest regat, mai ales din inegalitatea modului de așezare a impozitelor, și că forța totală a corpului politic este miraculoasă.

Să trecem la taxa asupra pămînturilor, taxă foarte înțeleaptă cînd este făcută după un recensămînt, după o evaluare adevărată și exactă; e vorba să fie percepută cu cît mai puține cheltuieli, ca în Anglia. În Franța se fac roluri [2] și se stabilesc diferite clase după avere. Nu ar fi nimic de zis dacă aceste clase ar fi diferențiate cu dreptate și cu înțelepciune; dar e greu să cunoști bine deosebirile de valoare a averilor; și e și mai greu să găsești oameni care să nu fie interesați ca aceste deosebiri să nu se cunoască la alcătuirea rolurilor. Sînt de temut deci două feluri de nedreptăți: nedreptatea oamenilor și nedreptatea faptului însuși. Totuși, dacă taxa este neînsemnată pentru popor, nu merită atenție întîmplătoarele nedreptăți față de cei înstăriți. Dacă însă, din pricina taxei, poporul nu mai poate trăi în mod onest, nedreptatea ar deveni strigătoare la cer și ar avea cele mai mari consecințe. Dacă, din întîmplare, cîțiva din popor nu plătesc destul, răul e tolerabil: dar dacă unii dintre cei care abia trăiesc vor plăti prea mult, atunci sărăcirea lor se va întoarce contra populației. Cînd statul își proporționează avutul după acela al poporului, bunăstarea poporului face să crească curînd și averea statului.

[1] *„La taille féodale"*, impozit feudal lovind pe servi; *„la taille royale"*, impozit direct, repartizat între supuși și pămînturile neprivilegiate. La origine, a fost echivalentul bănesc al serviciului militar datorat regelui, cu timpul a devenit birul plătit îndeosebi de țărani. A fost desființat în 1789.

[1] *Justiție distributivă:* repartizarea bunurilor prin intervenția autorității.

[2] În sensul de listă, catalog al contribuabililor, cu indicarea cotizației lor individuale.

Nu trebuie deci ca partea de taxe impusă fermierului unui teren, proporțional cu priceperea lui, să fie atît de mare sau descurajatoare prin natura sa, încît el să se teamă să mai defrișeze un cîmp, să-și sporească șeptelul sau să inoveze, ca nu cumva să crească taxa arbitrară, pe care n-ar putea s-o plătească. Atunci n-ar mai simți nici o emulație și, pierzînd speranța de a deveni bogat, interesul l-ar îndemna să se arate mai sărac decît în realitate. Cei care pretind că țăranul nu trebuie să se înstărească debitează o maximă pe cît de falsă pe atît de contrară umanității.

Tot atît de rea administrație ar fi și taxarea destoiniciei meșteșugarilor ; asta ar însemna a-i face să plătească statului tocmai fiindcă produc în stat o valoare care pînă atunci nu exista ; ar fi un mijloc de a desființa industria, de a ruina și a-i suprima sursa veniturilor.

Impozitele moderate și proporționale asupra consumului de produse alimentare și de mărfuri sînt cele mai puțin oneroase pentru popor și aduc mai mult venit suveranului ; în plus, sînt și cele mai juste. Ele sînt mai puțin oneroase pentru popor, fiind plătite pe nesimțite și zilnic, fără să-i descurajeze iscusința, cu atît mai mult cu cît sînt fructul voinței și al facultății de a consuma ; sînt pentru suveran mai rentabile ca altele, deoarece se întind asupra tuturor produselor care se consumă zilnic ; în sfîrșit, sînt cele mai juste, pentru că sînt proporționale, pentru că acela care posedă bogățiile nu se poate bucura de ele fără a plăti proporțional cu resursele sale. Deși sînt evidente, aceste adevăruri ar putea fi sprijinite și prin experiența constantă a Angliei, a Olandei, a Rusiei și a cîtorva orașe din Italia, dacă în adevăr exemplele pot să convingă.

Impozitele asupra consumației nu trebuie să se adauge unor *impozite* personale deja considerabile : ar însemna să fie strivit poporul, pe cînd, substituind un *impozit* asupra consumației unui impozit personal, s-ar aduce mai

mulți bani printr-o metodă mai simplă și fără să se bage prea mult de seamă.

Proiecte care încearcă să facă statul mai bogat sînt sute, contra unuia singur care să urmărească a face pe fiecare particular să se bucure de bogăția statului. Gloria, mărirea, puterea regatului ! Cît de zadarnice și de lipsite de sens sînt aceste cuvinte pe lîngă cele de libertate, bunăstare și fericire a supușilor ! Oare o națiune n-ar deveni mai bogată și mai puternică atunci cînd fiecare din membrii săi ar participa la bogățiile statului ? Vreți să ajungeți la asta și în Franța ? Sînt destule mijloace ; voi cita cîteva prin care voi încheia acest articol :

1. E necesar să se favorizeze cît mai mult agricultura, populația și comerțul, surse de avuție pentru supus și suveran.

2. Să se proporționeze beneficiul activităților financiare cu acela pe care îl dă negoțul sau desțelenirea pămîntului în general, căci atunci întreprinderile financiare vor fi și mai bune, fiind fără risc ; dealtfel, nu trebuie să uităm niciodată că profitul financiarilor echivalează totdeauna cu o micșorare a veniturilor poporului și ale regelui.

3. Restrîngerea folosirii abuzive a bogățiilor și a poverilor inutile.

4. Abolirea monopolurilor, a taxelor de trecere peste poduri sau drumuri particulare, a privilegiilor exclusive, a dijmelor, a dreptului suveranului de a prelua succesiunea unui străin nenaturalizat, a drepturilor de feudă liberă, precum și a numărului și vexațiunilor fermierilor [1].

5. Să se reducă numărul sărbătorilor nelucrătoare.

6. Să se ia măsuri împotriva abuzurilor fiscului, poliției și ale impunerii sării.

[1] E vorba de fermierii generali care luau în arendă perceperea impozitelor. (A. S.)

7. Să nu se facă tratate extraordinare şi nici devalorizarea monezilor.

8. Să se încuviinţeze transportul banilor, fiind un lucru just şi avantajos.

9. Să se menţină dobînda banilor la nivelul cel mai scăzut pe care îl permite raportul dintre creditori şi debitori în stat.

10. În sfîrşit, să se uşureze *impozitele* şi să se repartizeze după principiile justiţiei distributive, această justiţie după care regii sînt reprezentanţii lui Dumnezeu pe pămînt. Franţa ar fi şi mai puternică şi francezii mai fericiţi dacă aceste mijloace ar fi aplicate. Dar, oare, zorile zilei atît de frumoase pot fi ele aşteptate curînd ?

INDUSTRIE

(de Jaucourt)

Cuvîntul industrie *a fost multă vreme sinonim cu activitate şi ingeniozitate. Cu acest sens este adesea întrebuinţat în secolul al XVIII-lea. Economiştii şi mai ales Quesnay, care a inspirat articolul* Industrie *din* Enciclopedie, *aplică de asemenea acest cuvînt la orice fel de lucrări. Totuşi, chiar şi în acest articol, termenul de* Industrie *este întrebuinţat mai ales pentru a desemna numai producţia de bunuri de consum în ateliere şi manufacturi. Sînt de reţinut aici două teme scumpe burgheziei capitaliste şi economiştilor secolului al XVIII-lea : revendicarea libertăţii economice prin abolirea reglementării („ignoră că piedicile impuse industriei o distrug în întregime") şi elogiul maşinismului, condiţie chiar a dezvoltării producţiei.*

Mult timp muncitorii şi corporaţiile au fost împotriva folosirii maşinilor, de concurenţa cărora se te-

meau. Cîtva timp au reuşit chiar să frîneze dezvoltarea maşinismului. Dar, treptat, prohibiţiile au căzut. La 15 martie 1754, războaiele de ţesut ciorapi erau autorizate. O decizie a Consiliului din 10 mai 1763 a extins autorizaţia ; folosirea maşinilor a fost permisă în diverse industrii, care fură astfel reînnoite : mînuşerie, sticlărie, cuţitărie, rafinării de zahăr. Un exemplu decisiv l-a dat industria bumbacului, industrie nouă, şi mai întîi filatura. Concurenţa Angliei obliga să se fabrice mai ieftin ; dealtfel, burghezia capitalistă şi o fracţiune a nobilimii se interesau de aceste progrese fructuoase : mediile ştiinţifice, societăţile savante încurajau cercetările, decernau premii. Maşina de bumbac, aşa-numita „Jenny", de origine engleză, a fost autorizată în 1762. Apoi apărură acel „water-frame" [1] *al lui d'Arkwright (1767), „naveta volantă" a lui John Kay, maşina de dărăcit. Istoria ţesutului prezintă aceleaşi inovaţii : de pildă, maşina de fabricat dantelă. După industria bumbacului, maşinismul cîştigă partida şi în industriile textile tradiţionale. În industria lînei, către 1750, apare „maşina de ondulat" firele* (le moulin à friser) ; *apoi „maşina de tuns firele".* În filatura mătăsii, producţia a fost transformată prin noua maşină *„de filat"* („tour à filer") *şi „maşina de combinat"* („le moulin à organiser"), *inventată de Vaucanson, un colaborator al* Enciclopediei. *Ilustrînd această reînnoire, se deschide la 11 decembrie 1781 un „Muzeu autorizat de guvern", operă a lui Pilâtre du Rozier, unde publicul se iniţia în folosirea maşinilor ; în acelaşi timp, se crea „un cabinet de mecanică" al regelui care stă la originea actualului Conservator de Arte şi Meserii. Se anunţa o nouă epocă, la naşterea căreia contribuţia* Enciclopediei *nu fusese neglijabilă.*

Să se vadă :

[1] Maşină de ţesut funcţionînd cu apă.

Ballot (Ch), *Introducerea mașinismului în industria franceză* (1924) ;

Sée (H), *Cu privire la cuvîntul Industrie (Revista istorică*, iulie, 1925) ;

Asupra consecințelor dezvoltării mașinismului și a transformării implicite a producției manufacturate în producția industrială propriu-zisă, a se vedea :

Marx (K), *Capitalul, Cartea I : Dezvoltarea producției capitaliste*, Secțiunea a 4-a : *Producerea plusvalorii relative ;* Cap. XV : *Mașinismul și marea industrie* (p. 58-183, tomul II al ediției, *Capitalului* apărut la Editions sociales, Paris, 1948). [1]

A se referi la articolele : Artă, Ciorap, Manufactură, Metalurgie.

Industrie : Cuvîntul înseamnă două lucruri : sau munca normală simplă, sau invențiunile spiritului constînd în mașini utile pentru arte și meserii. *Industria* înseamnă cînd unul cînd altul din aceste două lucruri și deseori amîndouă laolaltă.

Ea se aplică atît culturii pămîntului, cît și manufacturilor și artelor ; fertilizează totul și răspîndește pretutindeni abundență și viață ; așa cum națiunile distrugătoare provoacă nenorociri care le supraviețuiesc, tot astfel națiunile industrioase aduc binefaceri care nu dispar odată cu ele.

În America, pămîntul dă pe cale naturală o mulțime de roade hrănitoare ; dacă în Europa s-ar lăsa pămîntul necultivat, ar răsări în schimb numai păduri de stejari, brazi și alți arbori neroditori. De aceea, pentru a valorifica pămîntul în Europa, e nevoie de multe lucrări, de *industrie* și de cunoștințe ; căci totdeauna nevoile, *industria* și cunoștințele merg în același pas. Iată pentru ce în statele europene trebuie ocrotiți pe cît e cu putință și recompensați plugarii și oamenii folositori prin spiritul lor industrios. Rațiunea acestui lucru este evidentă : orice sporire a culturilor și orice *industrie* înmulțesc bunurile de larg consum, mărfurile, și atrag în stat banii care sînt semnul valorii ce li se dă.

Un adevăr aproape banal, încît e aproape rușinos să-l repetăm, constă în faptul că, în anumite țări, există oameni care nesocotesc născocirile ce li se oferă pentru a stimula producția și sacrifică permanent aceste născociri prejudecăților care îi stăpînesc. Ei ignoră că obstacolele care se opun *industriei* o distrug cu desăvîrșire și că, dimpotrivă, eforturile unei *industrii* care este încurajată o fac să prospere în chip surprinzător prin emulația și profitul la care dau naștere. În loc să se pună impozite asupra *industriei,* ar trebui date gratificații acelora care își vor cultiva mai bine ogoarele și lucrătorilor care își vor perfecționa produsele. Nimeni nu ignoră succesele obținute pe această cale în cele trei regate ale Marii Britanii. Pe această cale, s-au pus în Irlanda bazele unei manufacturi de pînză printre cele mai importante din Europa.

Cum consumul de mărfuri sporește dacă mîna de lucru este ieftină, *industria* influențează prețul acestei mîini de lucru de cîte ori poate reduce efortul sau numărul brațelor de muncă întrebuințate. Astfel este efectul morilor de apă, al morilor de vînt, al războaielor de țesut și al atîtor alte mașini, roade ale unei *industrii* prețioase. Se pot cita, de exemplu, mașinile inventate de Domnul de Vaucanson, cele de tors mecanic firele de mătase, cunoscute în Anglia de douăzeci de ani, morile de tăiat scînduri, cu ajutorul cărora, sub supravegherea unui singur om și prin intermediul unui singur ax, se lucrează într-o singură oră, cînd vîntul e favorabil, pînă

[1] Vezi Karl Marx, Frederich Engels, *Opere,* vol. 23, Editura Politică, București, 1966, pp. 380-510.

la optzeci de scînduri de aproape șase metri lungime ; iar războaiele de țesut panglici cu mai multe suveici au și mai multe avantaje. Dar aceste lucruri sînt atît de cunoscute că e inutil să mai stăruim.

Posibilitățile de muncă pentru meseriași nu cunosc alte limite decît ale consumului, iar consumul este determinat de prețul muncii. Deci, națiunea care va dispune de mîna de lucru cea mai ieftină și ai cărei negustori se vor mulțumi cu cîștigul cel mai moderat va face comerțul cel mai lucrativ, ori de cîte ori condițiile sînt aceleași. Aceasta este puterea *industriei,* cînd căile comerțului interior și exterior sînt libere. Atunci ea deschide consumului piețe noi și forțează chiar porțile acelora care-i sînt închise.

Să nu se mai obiecteze împotriva folosului ce-l aduc invențiile *industriei* că orice mașină care reduce mîna de lucru la jumătate răpește în același timp, unei jumătăți dintre muncitori, mijloacele de trai ; că lucrătorii fără lucru mai degrabă vor deveni cerșetori împovărînd statul decît să învețe o meserie nouă ; că și consumul are limite, în sensul că, admițînd o creștere a lui la dublu prin mijloacele atît de lăudate, el tot se va micșora în clipa în care străinătatea își va procura mașini similare cu ale noastre ; în fine, că nu va rămîne țării de origină a invenției nici un avantaj de pe urma *industriei* sale.

Caracterul unor asemenea obiecțiuni este lipsit de bun simț și de înțelegere ; ele seamănă acelora pe care corăbierii de pe Tamisa le făceau împotriva construirii podului Westminster. Oare n-au găsit acești corăbieri de lucru, cînd construirea zisului pod a adus Londrei noi înlesniri ? Nu e oare preferabil s-o luăm înaintea *industriei* altor popoare, care se servesc de mașini, decît să așteptăm să fim forțați a le adopta, ca să ne păstrăm avantajul pe piețe ? Națiunea care va fi cea dintîi în invenții va avea profitul cel mai sigur ; și, de asemenea,

națiunea a cărei *industrie* va fi cea mai liberă va fi cea mai inventivă.

Nu vrem totuși să dezaprobăm o cîrmuire cînd se îngrijește să pregătească cu oarecare prudență folosirea mașinilor industriale, care pot provoca, pe neașteptate, un mare neajuns acelor ramuri unde se folosește muncă umană ; totuși, chiar această prevedere nu e necesară decît în starea de criză, cel dintîi viciu pe care trebuie de la început să-l desființăm. Dealtfel, atît în cazul descurajării invenției, cît și în cazul progresului meșteșugurilor, *industria* pare să fi ajuns astăzi la punctul în care progresele sînt foarte line, iar zguduirile violente foarte puțin de temut.

În sfîrșit, considerăm că ar trebui să se facă totul pentru a proteja *industria* dacă ținem seama în ce grad veniturile sale pot aduce prosperitate tuturor artelor liberale și mecanice ; mărturie sînt avantajele trase de pe urma ei de pictură, gravură, sculptură, imprimerie, ceasornicărie, argintărie, manufacturi de ață, lînă, mătase, aur, argint : într-un cuvînt, toate meseriile și toate profesiunile.

INFLUENȚA

(nesemnat)

Iată unul din articolele în care se exprimă cel mai clar materialismul secolului al XVIII-lea, ilustrat prin numele lui Diderot, d'Holbach, Helvétius. Referitor la relațiile sufletului cu corpul, autorul demonstrează zădărnicia sistemelor metafizice care vor să susțină religia revelată. El critică sistemul lui Leibniz, al armoniei prestabilite ; îl ridiculizează pe cel al lui Malebranche, al cauzelor ocazionale. Soluția e numai

sugerată. „Sufletul acționează fizicește asupra corpului și corpul asupra sufletului printr-o acțiune reală și o adevărată influență." Această ipoteză e criticată la rîndul său. Căci nu se poate susține un atare sistem decît „mărturisind că sufletul este material, mărturisire pe care nu își va permite nimeni s-o facă ușor, de teama consecințelor". A admite că sufletul este material înseamnă a dărîma întregul edificiu al religiei și al metafizicii !

Influență. Termen care a fost folosit pentru a explica legătura între suflet și corp și care alcătuiește prima din cele trei ipoteze emise în această chestiune. Se pretinde aici că sufletul acționează fizicește asupra corpului și corpul asupra sufletului, printr-o acțiune reală și o adevărată *influență.* Este sistemul cel mai vechi și cel mai acceptat de popor ; totuși, el nu trezește nici o idee ; el nu prezintă spiritului decît o însușire ocultă.

Iată principalele argumente care ne împiedică să-l admitem :

I. Nu se va înțelege niciodată, nici chiar de către cei care acceptă acțiunea unei substanțe create asupra alteia, că două substanțe atît de diferite, cum sînt sufletul și corpul, ar putea să aibă o comunicare reală și fizică ; și că, mai ales, corpul ar putea să acționeze asupra sufletului și să-l determine prin acțiunea sa. A presupune că în suflet și în corp există o putere necunoscută nouă, care le face să acționeze unul asupra celuilalt, înseamnă a nu explica nimic ; nu se poate susține, cu o oarecare aparență de adevăr, acest sistem, decît mărturisind că sufletul este material, mărturisire pe care nu-și va permite nimeni s-o facă ușor, de teama consecințelor.

II. Există azi o dovadă împotriva acestui sistem, căci dl. Leibniz și alți oameni iluștri au descoperit mai multe

legi ale naturii, care îi sînt în întregime potrivnice acestuia și pe care cei mai mari matematicieni le-au recunoscut totuși ca sigure ; acestea sînt următoarele :

1. nu există acțiune în corpuri fără reacțiune ; reacțiunea este întotdeauna egală cu acțiunea ; or, în acțiunea corpului asupra sufletului nu există reacțiune, sufletul nefiind material ;

2. în univers se conservă întotdeauna aceeași cantitate de forțe vii sau de forță absolută.

III. Aici se păstrează, de asemenea, aceeași cantitate de forță directivă sau aceeași direcție în toate corpurile, care presupun că s-ar condiționa reciproc, oricum s-ar lovi ele unele cu altele. Or, este ușor de văzut că a doua lege n-ar putea să subziste dacă sufletul ar da mișcare corpului, căci în acest caz el ar mări cantitatea de forțe vii sau de forță absolută ; și a treia nu ar fi mai puțin încălcată dacă sufletul ar avea puterea să schimbe direcția corpului său și, prin intermediul lui, pe a altora. Cartezienii au simțit deja aceste dificultăți, care i-au făcut să respingă *influența* fizică, cu toate că s-au înșelat afirmînd că se conservă întotdeauna aceeași cantitate de mișcare.

Cauza ocazională nu este decît ocazia, nu cauza directă a rezultatului care urmează.

Odată *influența* respinsă, filozofii au recurs la alte două sisteme asupra legăturii dintre suflet și corp. Unul este al lui Malebranche, referitor la cauzele ocazionale, iar celălalt, datorat d-lui Leibniz, privește armonia prestabilită.

Cei care admit cauzele ocazionale conced că Dumnezeu este el însuși autorul direct al corespondenței dintre suflet și corp. Sufletul meu e acela care vrea să-mi mișc brațul și Dumnezeu îl mișcă. Eu voiesc să arunc un bulgăre, Dumnezeu întinde brațul meu, pune mîna mea pe bulgăr, mă face să-l prind în mînă etc. Toate aceste mișcări se fac tocmai cînd vreau eu și, din această pri-

cină, îmi închipui că eu sînt cauza fiecăreia în parte. Mişcările sufletului şi corpului nu sînt deci decît ocazia a ceea ce se petrece atît într-unul cît şi în celălalt. La fel, cînd acţionează asupra nervilor noştri corpuri străine, Dumnezeu este autorul direct al percepţiilor care se nasc din acţiunea lor : în timp ce mîna mea atinge bulgărele, eu nu-l simt, dar Dumnezeu îmi dă percepţia acestei atingeri.

Cei despre care am pomenit extind chiar această acţiune directă a lui Dumnezeu pînă la transmiterea mişcării atunci cînd un corp loveşte un altul.

Această părere este fondată :

1. pe ideea că, dată fiind legătura reciprocă şi ocazională, se înţelege uşor că sufletul şi corpul fac o singură persoană : căci, întrucît sufletul este guvernat prin prezenţa ocazională a corpului, iar corpul prin prezenţa ocazională a sufletului, nici una din aceste substanţe nu este totală şi completă, în consecinţă nu face o persoană ;

2. pe ideea că este plauzibil ca Dumnezeu să fie singura cauză eficientă a acestei legături ; căci *influenţa* intimă a sufletului asupra corpului şi a corpului asupra sufletului nu s-ar putea altfel niciodată înţelege.

Dar există filozofi cărora consecinţele acestui sistem li se par ridicole ; de exemplu, un om nu e ucis de o ghiulea, ci de Dumnezeu însuşi. Mişcarea tunarului, al cărui braţ, acţionat de puterea lui Dumnezeu, a dat foc ierbii de puşcă dintr-un tun, a determinat pe Dumnezeu să aprindă pulberea ; pulberea aprinsă a determinat pe Dumnezeu să proiecteze ghiuleaua, iar ghiuleaua, proiectată pînă atinge pielea trupului acelui om, a determinat pe Dumnezeu să sfarme şi oasele acestui om. Un poltron care dă bir cu fugiţii nu fuge, ci mişcarea glandei sale pineale, tulburată sub impresia unui batalion inamic care se apropie cu baioneta la armă, îl determină pe Dumnezeu să mişte picioarele acestui ticălos şi să apuce în direcţia opusă batalionului.

*IUNIE

(nesemnat[1])

I u n i e din latinescul *Junius ;* Ovid îl derivă din *Junona* cînd o pune pe această zeiţă să afirme :

Junius a nostro nomine, nomen habet.

(Iunie îşi trage numele din numele nostru).

În prima zi a lui *iunie,* romanii celebrau patru sărbători : cea dintîi era consacrată lui Marte, cel din afara oraşului, pentru că în această zi F. Quintius, duumvir al sacrificiilor, îi ridicase un templu în afară de Poarta Capenă [2] ; a doua sărbătoare se referă la Carna [3], în amintirea templului ce i-a consacrat Brutus pe muntele Caelius, după izgonirea lui Tarquinius ; a treia sărbătoare se celebra în onoarea Junonei [4], supranumită *moneta,* şi reprezenta împlinirea unui legămînt prin care Camillus [5] se obliga să-i ridice un templu ; a patra era închinată Furtunii (sic !) şi a fost instituită în timpul celui de-al doilea război punic.

Să trecem la celelalte zile ale lui *iunie.*

Ziua a treia a nonelor era consacrată Bellonei, iar ziua următoare lui Hercules în arenă.

---

[1] Autor : *de Jaucourt* (D. J.).

[2] Poarta Capena (lat. *Porta Capena ;* astăzi Porta San Sebastiano), poarta incintei romane a lui Servius Tullius, între Aventin şi Caelius, de unde începeau Via Appia şi Via Latina. Prin această poartă intrau şi ieşeau înalţii magistraţi din provincie. Numele porţii vine de la Capena, oraş etrusc cucerit de Camillus în 395 î.e.n.

[3] *Carna,* nimfă latină, protectoare a noilor-născuţi.

[4] *Juno moneta,* zeiţă a bunelor sfaturi, a avut la Roma un templu, în apropierea căruia s-a instalat, în secolul al III-lea î.e.n., monetăria statului.

[5] *Furius Camillus (Marcus),* general roman, a trăit în secolul al V-lea şi al IV-lea î.e.n. ; a purtat numeroase războaie cu popoarele italice, îndeosebi cu etruscii. Consul de mai multe ori şi dictator, este socotit al doilea fondator al Romei.

În ziua călugărițelor, sau a cincea din lună, se aduceau sacrificii zeului Fidius, căruia romanii îi ridicaseră un templu pe muntele Quirinal.

În ziua a șaptea a idelor, sau a șaptea din lună, pescarii organizau jocurile pescărești peste Tibru.

Ziua a șasea a idelor, sau a opta din lună, era sărbătoarea zeiței Mens adică a zeiței minții. În această zi, se aduceau zeiței sacrificii solemne pe Capitoliu, unde Otacilius Crassus, pretor în timpul celui de al doilea război punic, îi dedicase un templu, după înfrîngerea consulului C. Flaminius la lacul Thrasimene.

În ziua a cincea a idelor, sau ziua a noua din lună, vestalele suspendau serbarea zeiței lor [1].

Ziua a patra a idelor, sau a zecea din lună, era sărbătoarea Matutaliilor [2], în onoarea zeiței Matuta, pe care grecii o numeau Leucotheea. Aceeași zi era consacrată belșugului.

Ziua a treia a idelor, a unsprezecea din lună, era sărbătoarea Concordiei.

În ziua a șaptea, care era ziua idelor, se celebra Jupiter *invinctus,* sau nebiruitul, căruia împăratul August i-a închinat un templu în amintirea victoriilor repurtate. Tot în această zi, era o sărbătoare a Minervei, numită *quinquatrus minores,* sărbătoare a lăutarilor [3].

În ziua a șaptesprezecea a calendelor din *iunie,* sau a cincisprezecea zi din *iunie,* se transportau gunoaiele din templul Vestei în Tibru, ceremonie care prilejuia o sărbătoare aparte.

În ziua a șaisprezecea a calendelor, sau a optsprezecea din lună, se sărbătorea hramul templului zeiței Pallas, pe muntele Aventin.

[1] Vesta, zeița focului.

[2] *Matuta* sau *Mater Matuta,* zeița zorilor ; avea un templu în *Forum boarium* și i se consacrase sărbătoarea numită *Matralia.* A fost identificată cu zeița greacă Leucotheea sau Ino.

[3] *Ménétriers,* muzicanți instrumentiști. *Quinquatria,* serbări în onoarea Minervei ; durau *cinci zile,* de unde s-a derivat și numele.

A douăsprezecea zi a calendelor, sau 20 *iunie,* se sărbătorea zeul *Summanus,* în amintirea tîrnosirii templului, ridicat în cinstea acestui zeu pe timpul războiului cu Pyrrhus.

A zecea zi a calendelor, sau cea de a 22-a zi a lunii, era socotită o zi funestă, pentru că în această zi a fost învins *Titus Flaminius* de cartaginezi.

Ziua a zecea a calendelor, sau ziua de 24 *iunie,* semnifica marele succes. În acea zi, Syphax a fost distrus de Massinissa ; aceleiași zile, numită *dies fortis Fortunae* (ziua Fortunei celei puternice), Servius îi închinase un templu în afară de oraș, peste Tibru. Meșteșugarii și sclavii, împodobiți cu flori, mergeau în acea zi să se plimbe și să petreacă pe rîu.

A cincea zi a calendelor, sau 27 *iunie,* era consacrată lui Jupiter *stator* (care menține toate cîte sînt).

În a patra zi a calendelor, sau la 28 *iunie,* cădea sărbătoarea zeilor Lari.

A treia zi a calendelor, sau 29 *iunie,* era închinată lui Quirinius sau Romulus, pentru hramul templului său de pe muntele Quirinal.

Ultima zi a lui *iunie* era consacrată lui Hercule și muzelor.

Jocurile olimpice, renumite în toată Grecia, începeau în luna *iunie.* Atenienii o preamăreau prin sărbătoarea *hecatombelor* [1] și apoi prin sărbătoarea *Isteriilor* [2]. La 8 *iunie* comemorau intrarea lui Theseu în capitala lor, iar la 12 sărbătoreau *chroniile,* în onoarea lui Saturn.

Cam în același timp, beoțienii organizau jocurile *hipodromiei,* sau cursele de cai. Dar cea mai strălucită sărbătoare din Grecia era aceea a marilor *panathenee,* organizată odată la cinci ani, în ziua de 28 *iunie.*

[1] *Hecatombă, hecatombe,* la greci, sacrificiul a o sută de boi ; prin extindere : mare sacrificiu public, uciderea unui mare număr de persoane.

[2] Bolnavii de isterie au fost socotiți în antichitate ca purtători de cuvînt ai zeilor.

Iată cum personifica Auson [1] această lună, a cărei divinitate tutelară era Mercur : *„Iunie,* spune el, merge gol, ne arată cu degetul un ceasornic solar pentru a ne atrage atenţia că soarele începe să coboare. Poartă o torţă aprinsă şi strălucitoare ca să semnifice căldurile anotimpului, care pîrguiesc roadele pămîntului. În urma lui e o coasă, ceea ce vrea să spună că în această lună începe secerişul. În sfîrşit, la picioarele sale se vede un coş plin cu cele mai frumoase fructe, care se coc primăvara în ţările calde." Este a şasea lună a anului nostru. Soarele intră în zodia cancerului ; în această lună cade solstiţiul de vară, iar zilele sînt cele mai lungi ; ele încep să descrească spre sfîrşitul lunii.

*KAOLIN

(nesemnat)

Kaolin. E termenul prin care chinezii numesc substanţa pămîntoasă, albă sau gălbuie, care se prezintă sub formă de pulbere, amestecată cu particule sclipitoare de talc sau de mică şi presărată cu mici bucăţi de cuarţ sau pietriş. Combinat cu un fel de feldspat, acest pămînt formează pasta sau compoziţia din care se face porţelanul de China : întîi, însă, *kaolinul* se spală spre a-l separa de materiile străine, talcurile şi cuarţurile amestecate cu el, care-l fac necorespunzător pentru prepararea porţelanului.

Un pămînt asemănător *kaolinului* chinezesc, avînd aceleaşi proprietăţi, se găseşte în vecinătatea Alençon-ului şi în alte ţinuturi din Franţa. Englezii îl întrebuinţează, de asemenea, în prepararea porţelanului de Chelssea ; nu se ştie de unde îl scot, se ştie însă sigur că s-a găsit o încărcătură considerabilă de *kaolin* pe un vas capturat de la ei în timpul ultimului război.

[1] *Auson* (c. 310-c. 395), poet latin născut la Bordeaux.

Domnul de Réaumur a emis, în *Memoriile Academiei Regale de Ştiinţe* din 1727, ipoteza, conform căreia *kaolinul* ar fi o substanţă de natura talcului, şi a făcut unele experienţe spre a vedea dacă vreunul dintre talcurile care se găsesc în regat n-ar putea să-l înlocuiască ; dar specia de talc care este amestecată cu *kaolinul* nu poate constitui materialul potrivit pentru fabricarea porţelanului, deoarece toate pietrele de talc rezistă la căldură, nu pot atinge gradul de fusibilitate convenabil spre a se contopi şi forma o pastă solidă.

Kaolinul se găseşte în Franţa şi diferiţii lui componenţi permit supoziţia, foarte verosimilă, că acest pămînt se formează prin măcinarea şi descompunerea unei specii de rocă sau de fals granit, răspîndit în multe ţări, şi se compune dintr-un spat [1] calcaros şi romboidal, alcătuit din amestecul unor foiţe — particule de cuarţ şi pietricele — şi din paiete de talc. Din acest amestec, numai spatul formează pămîntul potrivit pentru prepararea porţelanului, celelalte două materiale sînt improprii, de aceea se îndepărtează.

Chinezii prelucrează *kaolinul* înainte de a-l întrebuinţa la fabricarea porţelanului : este de presupus că-l separă prin spălare de particulele de cuarţ, apoi îi împart aluatul în turte şi cărămizi.

*LECTURĂ

(de Jaucourt)

Lectură, acţiunea de a citi, operaţie realizată cu ajutorul artei.

Această operaţie, odată deprinsă, se face cu ochiul sau cu voce tare. Prima manieră cere numai cunoaşterea

[1] O specie de mineral.

literelor, a sunetelor și articulației lor ; ea devine rapidă prin exercițiu și este suficientă omului de cabinet. A doua manieră impune, spre a încînta urechea auditorului, mult mai multe condiții decît *lectura* pentru sine. Spre a fi pe placul ascultătorilor, este necesară o desăvîrșită interpretare a celor citite, un ton armonios, o pronunție distinctă, o fericită flexibilitate a organelor vocale, atît pentru schimbarea tonurilor, cît și pentru pauzele necesare. Dar, oricît de talentat ar fi lectorul, el nu trezește niciodată o plăcere atît de vie ca aceea procurată de declamație. Cînd vorbește un actor, animă, sugerează gînduri, transmite pasiuni : el prezintă nu o imagine, ci o figură, obiectul însuși. În acțiunea actorului, totul este viu, totul se mișcă ; sunetul vocii, frumusețea gestului, într-un cuvînt totul concură să imprime grație și forță discursului. *Lectura* este lipsită de tot ceea ce izbește simțurile ; nu recurge la ele spre a incita spiritul, este lipsită de suflet și viață.

În schimb, *lectura* servește mai temeinic înțelegerii ; ceea ce asculți trece repede, pe cînd ceea ce citești se digeră pe îndelete. În timpul *lecturii*, poți reveni asupra acelorași pasaje și discuta, oarecum, fiecare frază.

Este adevărat că declamația, recitarea se impun judecății noastre, totuși nu ne pronunțăm asupra valorii unei lucrări pînă nu o citim, cum se spune, cu ochiul pe hîrtie. Din experiența simțurilor proprii, învățăm că ochiul este un cenzor mult mai sever și un scrutător mai exact decît urechea. Desigur, lucrarea, pe care o asculți recitată, citită agreabil, seduce mai mult decît aceea pe care o citești personal, la rece, în cabinet. Însă *lectura* în această a doua manieră este mai utilă, căci pentru a-i culege întregul sens, este nevoie de liniște, repaus și meditație.

Nu voi înșira avantajele prezentate de *lectură*. Voi spune numai că ea este necesară pentru ornarea spiritului

și formarea judecății ; fără ea, însușirile cele mai frumoase lîncezesc, se vestejesc.

Lectura însă este un chin pentru cei mai mulți oameni ; militarii, care au neglijat-o în tinerețe, sînt incapabili s-o îndrăgească la maturitate. Jucătorii de cărți și zaruri sînt preocupați de loviturile norocoase, nu simt nevoia unei lecturi plăcute, printr-o atenție susținută. Oamenii de finanțe, incitați de dragul dobînzilor, sînt insensibili culturii spirituale. Miniștrii, oamenii angajați în afaceri n-au timp de citit, sau, dacă citesc cîteodată, o fac — spre a mă servi de o imagine a lui Platon — ca sclavii fugari, care se tem de stăpînii lor.

LIBERTATE

(de Jaucourt)

Mult timp cuvîntul libertate *nu s-a înțeles decît în sens metafizic, în legătură cu disputa asupra liberului arbitru dintre teologi și filozofi. În secolul al XVIII-lea, cuvîntul capătă o semnificație politică revoluționară. „De libertate, scrie Turgot, au vorbit filozofii cînd dizertau despre grație sau determinism, dar era foarte rar folosit acest cuvînt în limbajul comun. Pe cînd acum ! Acum e pe buzele tuturor ! Și ce precizie a dobîndit ! Ce vitalitate ! Cîte concepte reale cuprinde în sfera lui ! cîte imagini precise se trezesc în fiecare spirit cînd este pronunțat !* (Lettre à Dupont de Nemours, *4 ianuarie 1769). Cuvîntul* Libertate *rezumă ansamblul revendicărilor burgheziei : Libertatea individuală, libertatea civilă, libertatea politică, libertatea comerțului și a producției, libertatea de a gîndi, libertatea presei...*

Dar această libertate, burghezia o revendica numai pentru sine : libertatea e fondată pe proprietate și nici

unui filozof (în afară de Rousseau) nu-i trece prin minte că poporul ar putea să se bucure de ea. S-a văzut abia în 1789, cînd membrii Constituantei, moștenitori ai gîndirii filozofilor, au proclamat libertatea totală a economiei care lăsa muncitorii dezarmați în fața patronatului, dar au refuzat aceloraşi muncitori libertatea politică prin stabilirea unui regim electoral censitar.

Libertate politică — *A se raporta la articolul* Monarhie.

Libertatea de a gîndi — *A se raporta la articolele :* Fanatism, A persecuta, Superstiție, Toleranță.

Libertatea constă în puterea pe care o are orice ființă inteligentă de a face ceea ce vrea, conform propriei determinări. Nu s-ar putea spune, decît în sens foarte impropriu, că această facultate se manifestă prin judecățile noastre asupra adevărurilor evidente, căci aceste adevăruri ne antrenează consimțămîntul şi nu ne mai lasă nici o *libertate*. Tot ce depinde de noi este să fim sau nu de acord cu ele. Din momentul însă cînd certitudinea scade, *libertatea* își reia drepturile sale, mai largi sau mai restrînse după gradul de claritate sau obscuritate : binele şi răul sînt cercetate în primul rînd. Totuşi, ea nu se întinde asupra noțiunilor generale de bine şi de rău. În mod firesc, sîntem înclinați spre bine şi avem oroare de rău văzut în mare ; în ceea ce privește însă amănuntele, *libertatea* are un vast cîmp de mişcare şi ne poate determina în diverse feluri, după împrejurări şi motive.

Libertate politică. Libertatea politică a statului este statuată prin legi fundamentale, care disting puterea legislativă, puterea executivă din domeniul dreptului ginților şi puterea executivă din domeniul dreptului civil, în aşa fel încît aceste trei puteri să se condiționeze reciproc.

Libertatea politică a cetățeanului este acea liniște a spiritului, pe care o dă opinia ce o are fiecare referitor la siguranța sa [1] ; şi, pentru a avea această siguranță, trebuie ca guvernămîntul să fie în aşa fel încît un cetățean să nu se teamă de alt cetățean. Legile civile şi politice bune asigură această libertate ; ea triumfă, de asemenea, cînd legile criminale stabilesc pedeapsa în raport cu natura particulară a crimei.

Există în lume o națiune care are ca obiect direct al constituției sale *libertatea politică ;* şi, dacă principiile pe care ea e bazată sînt solide, trebuie să le recunoaştem avantajele. În această privință, îmi amintesc că am auzit spunîndu-se de către un remarcabil spirit al Angliei că mai bine a descris Corneille sentimentele înalte pe care le inspiră *libertatea politică*, decît oricare alt poet al lor, în acele cuvinte ale lui Viriate [2] către Sertorius :

Affranchissons le Tage, et laissons faire au Tibre :
La liberté *n'est rien quand tout le monde est libre.*
Mais il est beau de l'être, et voir tout l'univers
Soupirer sous le joug, et gémir dans les fers.
Il est beau d'étaler cette prérogative
Aux yeux de Rhône esclave, et de Rome captive,
Et de voir envier aux peuples abattus
Ce respect que le sort garde pour les vertus. [3]

(SERTORIUS, act IV, sc. VI.)

---

[1] Este chiar definiția pe care o dă Montesquieu în *Spiritul legilor* (XI, 6) libertății politice. (A. S.)

[2] *Viriate* a fost eroul războaielor susținute de popoarele Spaniei contra romanilor, pentru a-şi păstra independența. (A. S.)

[3] Să eliberăm Tagul şi să dăm pace Tibrului : / *Libertatea* nu-nseamnă nimic, cînd tot omul e liber. / Dar atît de frumos e să fii liber şi să vezi întregul univers / Suspinînd sub jug şi gemînd în cătuşe. / E frumos să te mîndreşti cu *libertatea* ta / În fața Rhonului sclav şi a Romei captive / Şi să vezi cum rîvnesc popoarele îngenunchiate / Acel respect pe care soarta îl păstrează în fața virtuții.

Eu nu pretind că englezii se bucură într-adevăr de prerogativa de care am vorbit : mi-e de ajuns să spun, împreună cu d. de Montesquieu, că ea e stabilită prin legile lor și că, la urma urmei, această *libertate politică* maximă nu trebuie să umilească pe acei care n-au decît una moderată, întrucît excesul, chiar și de rațiune, nu este de dorit întotdeauna, iar oamenii, în general, se acomodează aproape mai bine cu lucrurile de mijloc, decît cu cele extreme.

Libertatea de a gîndi. Acești termeni, *libertate de a gîndi,* au două sensuri, unul general, altul limitat. Primul sens arată acea nobilă însușire a spiritului care leagă convingerea noastră numai de adevăr. Al doilea sens exprimă singurul efect la care duce — după spiritele ferme — un examen liber și exact : neîncrederea. Pe cît este de lăudabil primul sens și merită să fie aplaudat, pe atît este celălalt de condamnabil și merită să fie combătut. Adevărata *libertate de a gîndi* ține spiritul treaz împotriva prejudecăților și a grabei. Condusă de această înțeleaptă Minervă, ea primește dogmele ce i se propun numai în măsura în care ele pot fi crezute. Se încrede cu tărie în cele care sînt evidente, iar pe acelea care nu sînt le trece în rîndul probabilităților. Există unele dogme în privința cărora ea păstrează o credință măsurată, dar, dacă intervine supranaturalul, libertatea devine mai neîncrezătoare, începe să se îndoiască și să se ferească de farmecele iluziei. Într-un cuvînt, adevărata *libertate de a gîndi* nu acceptă supranaturalul decît după ce și-a luat toate precauțiile față de înclinarea prea grabnică ce ne atrage spre el. Ea adună toate forțele, mai ales împotriva prejudecăților, pe care educația primită în copilărie ne face să le avem în materie religioasă, pentru că sînt cele de care ne desprindem foarte greu ; totdeauna rămîne o oarecare urmă, uneori, chiar cînd ne-am îndepărtat de ele ; obosiți de a ne baza pe noi înșine — un ascendent mai puternic decît noi ne frămîntă și ne face să revenim

la vechile prejudecăți. Ne schimbăm moda, limbajul ; sînt mii de lucruri asupra cărora ne obișnuim pe nesimțite să gîndim altfel decît în copilărie ; rațiunea noastră acceptă cu ușurință aceste forme noi, dar ideile pe care și le-a făcut asupra religiei sînt dintre acelea pe care le respectă îndeosebi : rareori îndrăznește să le cerceteze și, de obicei, impresia pe care aceste prejudecăți au făcut-o asupra omului, încă din copilărie, nu piere decît odată cu dînsul. Nu este de mirare : însemnătatea acestei probleme, cît și pilda părinților, pe care îi vedem convinși cu adevărat, sînt motive mai mult decît suficiente ca ele să ne rămînă astfel săpate în inimă, încît cu greu ar putea fi șterse. Primele înclinări pe care părinții ni le sădesc în suflet lasă întotdeauna impresii profunde și trainice ; astfel este superstiția care ne face să credem că pe Dumnezeu îl cinstim tocmai prin piedicile pe care le punem rațiunii noastre ; ne temem să ne arătăm nouă înșine așa cum sîntem și să ne descoperim în eroare, ca și cum adevărul s-ar teme de lumina zilei.

*LIBRĂRIE

(nesemnat)

Librărie, arta, profesia de librar *(typographorum, vel bibliopolarum ars, conditio). Librarul* este un om care lucrează din tată în fiu în *librărie.* El se plînge că *librăria* nu mai face doi bani, că traficul cărților nu mai merge. Toți *librarii* s-au organizat într-o corporație și și-au ales un sindic și adjuncți.

Librăria însemna altădată o bibliotecă și o mulțime de cărți *(bibliotheca).* Henric al IV-lea îi spunea lui Cafaubon să-i îngrijească *librăria.* În secolul trecut, la palat, se numea șeful *librăriei* funcționarul căruia astăzi îi spu-

nem obișnuit *bibliotecarul regelui.* Domnul de Thon a fost șeful *librăriei.* Domnul Bignon este astăzi. Se mai spune conservator al *librăriei („garde de la librairie"),* atît al cabinetului Luvrului, cît și al Majestății sale.

Librăriile mănăstirești erau tot atîtea depozite de manuscrise. Acest sens nu mai e uzitat. Capucinii și alți eclesiastici spun, încă, *„librăria noastră"* pentru a numi „biblioteca noastră".

Comerțul de *librărie* dă prestigiu aceluia care-l practică, dacă dovedește inteligență și este destul de luminat. Această profesie trebuie considerată printre cele mai nobile și mai distinse. Comerțul cu cărți este printre cele mai vechi, cunoscut încă din anul 1816 de la facerea lumii, cînd este semnalată o bibliotecă faimoasă, construită prin grija celui de al treilea rege al Egiptului.

Librăria (comerțul cu cărți, n.tr.) are două ramuri : una veche și alta nouă. Una se ocupă de comerțul cu cărți vechi, cealaltă de comerțul cu cărțile noi. Prima cere o cunoaștere foarte întinsă a edițiilor, a diferențelor dintre ele și a valorii lor și, de asemenea, un studiu de zi cu zi al cărților rare și al unicatelor. Răposații domni Martin, Bondot și Piget au excelat în acest domeniu ; alții continuă astăzi, cu distincție, aceeași carieră. În domeniul noutăților, cunoașterea edițiilor, fără a fi esențială sau chiar necesară, nu este deloc lipsită de folos, ea putînd face cinste celui care o cultivă. Atenția sa trebuie să urmărească gustul publicului, să-l sondeze continuu și să-l devanseze : uneori acest gust este vizibil, nu e nevoie decît să-l urmezi.

Carol cel Mare, punînd *librăria* pe picior de egalitate cu universitatea, i-a acordat aceleași prerogative : ea s-a bucurat, ca și instituția universitară, de aceleași drepturi și privilegii, fiind scutită de orice contribuții, împrumuturi, taxe, rechiziții, subsidii și impuneri, existente sau posibile, asupra artelor și meseriilor. Filip al VI-lea de Valois luă, de asemenea, sub înalta sa protecție *librăria,*

acordîndu-i mai multe prerogative, pe care Carol al V-lea le confirmă și completează ; în sfîrșit, Carol al VI-lea și-a făcut o plăcută obligație în a urma exemplul predecesorilor săi. Imprimeria nu exista încă. Nașterea acestei fericite arte, care multiplică la infinit — cu o claritate admirabilă și o ușurință de neînchipuit — ceea ce necesita ani întregi de copiere cu condeiul, revoluționează *librăria* prin lărgirea sau, mai exact, renașterea comerțului său, mulțumită unor întreprinderi considerabile. Această neprețuită descoperire atrase atenția suveranilor noștri, și opt regi la rînd socotiră că este demnă de protecția lor. Alături de ea [1], se bucură și *librăria* de noile privilegii. Ceea ce nu înseamnă că aceste scutiri se păstrează în întregime și în ziua de azi ; timpul, care macină totul, obligația de a participa la sarcinile statului și de a fi, înainte de toate, cetățean aproape că le-au abolit.

Cancelarul Franței este protector al *librăriei.* Cînd domnul de Lamoignon urmă în acest post domnului d'Auguessau, de fericită memorie, apreciind importanța literelor pentru stat și strînsa lor legătură cu *librăria,* se îngriji din primul moment să-i dea ca șef un magistrat, iubitor al învățaților și științelor, învățat el însuși. Sub noile auspicii, ale domnului Malesherbes, *librăria* își schimbă fața, căpătă o formă și o vigoare nouă, comerțul său crescu, se multiplică, astfel încît, de cîțiva ani, vedem apărînd și înflorind lucrări însemnate. Între acestea, putem cita : istoria călătoriilor, istoria naturală, speculațiile filozofice, catalogul bibliotecii regale, diplomația, istoricii Franței, culegerea ordonanțelor, colecția autorilor latini, Sofocle în limba greacă, Strabon în grecește, culegerea planșelor *Enciclopediei,* lucrări cărora li s-ar fi putut asocia *Enciclopedia,* dacă împrejurări vitrege nu ar fi suspendat-o. Trebuie să exprimăm aici recunoștința

[1] Este vorba de imprimerie.

noastră pentru tot ceea ce datorăm bunăvoinţei sale. Datorită acestui magistrat, care iubeşte ştiinţele şi se refugiază din grelele sale funcţii în studiul tihnit, Franţa cunoaşte o emulaţie între învăţaţi din care s-au născut atîtea cărţi pline de profunzime, de exemplu, numai în chimie, disciplină atît de neglijată altădată, am văzut apărînd, în ultimul timp, mai multe tratate decît numărul de simpatizanţi ai acestei ştiinţe, care pînă mai anii trecuţi era pusă în rîndul celor oculte.

*LITERATURĂ

(de Jaucourt, Marmontel)

Literatură (ştiinţe, arte-frumoase), în antichitate, termen general care arată erudiţia, cunoaşterea artelor frumoase şi a domeniilor care au un raport cu acestea. A se vedea cuvîntul *litere,* unde, făcîndu-li-se elogiul, s-a demonstrat legătura lor strînsă cu ştiinţele propriu-zise. Problema este să arătăm aici cauzele decadenţei *literaturii,* pentru care gustul scade pe zi ce trece, cel puţin în ţara noastră, fără să izbutim a găsi un remediu acestei stări de lucruri.

Am ajuns să nu mai ţinem cîtuşi de puţin cont în ţara noastră de un învăţat care — pentru a lămuri pasaje dificile din autorii antichităţii, o chestiune de cronologie, o problemă interesantă de geografie sau de gramatică — face uz de toată erudiţia sa. Ea e socotită drept pedanterie şi astfel se găseşte pretextul de a-i îndepărta pe toţi tinerii zeloşi şi înzestraţi de la studiul umanistic. Cum cea mai ofensatoare injurie este aceea de pedanterie, toţi se feresc să-şi însuşească multă *literatură,* ca să nu se expună unui maximum de ridicol.

Fără îndoială, una dintre principalele cauze care au dus la decăderea artelor frumoase constă în aceea că mulţi literaţi, pretins autentici, şi-au făcut un obicei din a socoti drept ştiinţă de colegiu citatele greceşti şi latineşti, ca şi toate menţiunile erudite. Au fost într-atît de nedrepţi, încît nu au cruţat cu ironiile lor nici pe scriitorii care dovedeau mult gust şi cunoaşterea ştiinţei despre lume. Aşa că cine ar mai îndrăzni, după toate acestea, să aspire la faima de învăţat, făcînd caz de lecturile, spiritul critic şi erudiţia sa ?

Dacă s-ar fi mărginit numai să-i condamne pe Herili, [1] aceia care-i citează, fără să fie nevoie, pe Platon şi pe Aristot, pe Hippocrat [2] şi pe Varron [3] — pentru a dobîndi o gîndire comună tuturor sectelor şi tuturor popoarelor civilizate —, n-ar fi descurajat atîtea persoane demne de stimă ; dar, cu aere dispreţuitoare, a fost socotit nedemn de lumea aleasă şi aruncat în pulberea claselor de jos oricine îndrăznea să declare că făcuse culegeri din autorii Greciei şi Romei şi crescuse în spiritul lor.

Efectul acestei cenzuri dispreţuitoare a fost cu atît mai mare cu cît s-a servit de pretextul amăgitor că trebuie să munceşti pentru a şlefui spiritul şi a forma judecata, nu pentru a îngrămădi în memorie ceea ce au spus şi au gîndit alţii. Cu cît această maximă a părut

---

[1] De la *Herillos din Cartagina,* sau Calcedonia (sec. III î.e.n.), filozof stoic.

[2] *Hippocrat* (c. 460-c. 377 î.e.n.), medic grec, al cărui sistem se bazează pe alterarea umorilor. Etica lui medicală stă la baza jurămîntului medicilor *(Jurămîntul lui Hippocrat).*

[3] *M. Terentius Varro,* pe scurt *Varro* (116-27 î.e.n.), socotit „cel mai învăţat dintre romani", a scris circa 600 volume, tragedii, epigrame, numeroase discursuri, tratate de filozofie, gramatică, morală, istorie etc. Din vasta sa operă, nu s-au păstrat decît un tratat complet, *De re rustica (Despre chestiunea rurală),* o parte din *De Lingua latina (Despre limba latină)* şi fragmente din *Antiquitates rerum humanarum et divinarum (Despre vechimea lucrurilor omeneşti şi divine).*

mai adevărată, cu atît a bucurat ea spiritele leneşe şi le-a incitat să ridiculizeze *literatura* şi erudiţia : pe scurt, principala preocupare a unor astfel de oameni este de a subestima meritul altuia pentru a-l preamări pe al lor. Nefiind în stare să muncească pentru a se instrui, ei au blamat sau au dispreţuit pe învăţaţii pe care nu-i puteau imita ; şi, în felul acesta, au răspîndit în republica literelor un gust frivol care nu urmăreşte altceva decît s-o cufunde în ignoranţă şi barbarie.

Cu toate acestea, în ciuda criticii răutăcioase a unor bufoni ignoranţi, noi îndrăznim să susţinem cu tărie că numai *literatura* poate şlefui spiritul, poate perfecţiona gustul şi poate face agreabile ştiinţele. Pentru a realiza o *literatură* profundă, trebuie părăsiţi autorii care n-au cultivat-o decît foarte superficial, trebuie mers nemijlocit la izvoarele antichităţii, spre a cunoaşte religia, politica, guvernarea, legile, moravurile, obiceiurile, ceremoniile, jocurile, sărbătorile, sacrificiile şi spectacolele Greciei şi Romei. Li s-ar potrivi celor ce vor avea curiozitatea acestei vaste şi agreabile erudiţii ceea ce Plaut spune în mod plăcut în prologul *Menechmilor* [1] : „Scena se petrece la Epidan, oraş din Macedonia ; duceţi-vă acolo, domnilor, şi rămîneţi la faţa locului atîta timp cît va dura piesa". (DE JAUCOURT)

[...]

Între erudiţie şi *literatură* există o deosebire. *Literatura* este cunoaşterea artelor frumoase, în timp ce erudiţia înseamnă cunoaşterea faptelor, a locurilor, a vremilor, a monumentelor antice şi a strădaniei erudiţilor de

[1] *Menechmi*, una dintre cele 20 de comedii păstrate de la poetul comic roman *Plaut* (c. 254-184 î.e.n.). Locul acţiunii şi personajele sînt greceşti, de unde şi numele dat la Roma acestui gen de teatru, *comedia palliata*, comedie în *pallium* sau manta grecească. Comedia *Menechmi* l-a inspirat pe Shakespeare în *Comedia erorilor*.

a limpezi faptele, de a fixa epocile, de a explica monumentele şi scrierile anticilor.

Omul care cultivă *literatura* are la îndemînă lucrările eruditului şi, atunci cînd, ajutat de luminile acestuia, a căpătat cunoaşterea marilor modele din poezie, elocinţă, istorie, filozofie, morală şi politică, aparţinînd fie secolelor trecute, fie timpurilor moderne, este cu adevărat un literat. El nu ştie ce au spus scolasticii despre Homer, dar ştie ce a spus Homer. El n-a confruntat diversele lecţiuni despre Juvenal şi Aristofan, dar îi ştie pe Aristofan şi pe Juvenal. Eruditul poate să fie, sau nu, un bun literat ; deoarece un discernămînt rafinat, o memorie fericită şi îmbogăţită cu grijă, presupun mai mult decît un studiu de erudit : tot aşa, literatul poate să se lipsească de erudiţie. Dar dacă aceste două calităţi se reunesc, ne găsim în faţa unui învăţat şi a unui om foarte cultivat. Totuşi, nici unul şi nici celălalt nu va fi un om de litere, deoarece acesta se caracterizează prin darul de a crea ; cu spirit, talent şi gust, el poate realiza lucrări ingenioase, fără nici un fel de erudiţie şi cu literatură puţină. Fréret [1] a fost un erudit profund, Malésieux, un mare literat şi Marivaux [2] un om de litere. (MARMONTEL)

[1] *Nicolas Fréret* (1688-1749), erudit francez ; manuscrisele şi variatele sale memorii asupra problemelor istorice, arheologice şi filozofice îl situează printre strălucitele spirite enciclopedice ale vremii.

[2] *Pierre Carlos de Chamblain de Marivaux* (1688-1763), autor dramatic şi scriitor francez, a scris circa 40 piese, în majoritate consacrate iubirii *(L'amour et la vérité — Dragostea şi adevărul, La surprise de l'amour — Dragoste neaşteptată, Le jeu de l'amour et du hasard — Jocul dragostei şi al întîmplării, Le triomphe de l'amour — Triumful dragostei* etc.). Punînd în centrul pieselor sale iubirea, Marivaux a revoluţionat comedia tradiţională. Spiritul viu şi sensibilitatea aleasă, proprii operei lui Marivaux, i-au determinat pe contemporani să denumească *„marivaudage"* aceste însuşiri.

MANUFACTURĂ

(nesemnat)

Manufactura, *care a avut mult timp înțelesul de* fabricație *(această pînză este bine „manufacturată), se spunea încă în secolul al XVII-lea), a sfîrșit prin a însemna* locul unde se manufacturează.

Perioada manufacturieră a producției capitaliste se desfășoară din secolul al XVI-lea pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Manufactura, pentru a relua termenii lui Marx, are drept punct de plecare „combinarea meseriilor diverse și independente, care devin dependente și simplificate pînă într-atît încît nu mai rămîn decît operațiuni parțiale și complementare unele față de altele, în producția uneia și aceleiași mărfi"; dealtfel, manufactura „folosește cooperarea meseriașilor de același fel, descompune aceeași meserie în feluritele ei operațiuni, le izolează și le face independente în așa măsură încît fiecare devine sarcina exclusivă a unui lucrător parcelar". Manufactura introduce sau dezvoltă diviziunea muncii în cadrul aceleiași meserii, sau asociază și combină meserii deosebite și separate.

De reținut, în articolul Manufactură, *timiditatea autorului. Ceea ce preconizează el este* manufactura dispersată, *opusă* manufacturii reunite. *Fără îndoială că ultima este cea care corespunde definiției lui Marx. Ea s-a dezvoltat odată cu meseriile, dar, pe la jumătatea secolului al XVIII-lea, nu putuse cuprinde toată producția și nici să o clatine din temelii. La un anume grad de dezvoltare, baza sa tehnică, insuficientă, n-a fost în raport cu nevoile producției, la a cărei realizare ea însăși a contribuit: abia dezvoltarea mașinismului va permite, în ultima treime a secolului al XVIII-lea, marii industrii să ia locul manufacturii.*

În ceea ce privește manufactura dispersată *din* Enciclopedie, *înțelegem prin ea industria rurală, care are încă pondere în secolul al XVIII-lea și care reprezintă o formă a capitalismului comercial. În regiunile cu industrie rurală, burghezul orășean este negustor: el îl pune pe țăran să muncească, furnizîndu-i materie primă pentru războiul de țesut ori pentru fierăria sa individuală, și primește în schimb produsul fabricat. Concentrarea capitalistă nu are aici decît o formă pur comercială. În momentul în care apărea* Enciclopedia, *erau milioane de țărani care țeseau lîna, cînepa ori inul, prelucrau fierul, ciocăneau arama pentru* negustorii *orașelor, în Bretania, în Normandia, în Champagne, în Picardia și în Languedoc. Burghezia obține din această activitate venituri importante și rămîne, într-un larg sector, legată de această formă de producție; articolul* Manufactură *din* Enciclopedie *înfățișează această stare de spirit.*

A se vedea:

MARX: *Capitalul.* Cartea I: *Dezvoltarea producției capitaliste.* Secțiunea a patra: *Producția plusvalorii relative.* Capitolul XIV: *Diviziunea muncii și manufactura* (p. 28-57, vol. II al ediției *Capitalul,* apărută în Editions sociales, Paris, 1948) [1].

Asupra problemei industriei rurale a se vedea:

SÉE, H.: *Industria rurală în Franța în secolul al XVIII-lea* (în *Revista istorică,* 1922).

TARLÉ, E.: *Industria în satele Franței la sfîrșitul vechiului regim* (1916).

A se raporta la articolele: Artă, Industrie, Metalurgie.

---

[1] Vezi Karl Marx, Friederich Engels, *Opere,* vol. 23, Editura Politică, București, 1966, pp. 347-370.

Manufactură, locul unde mai mulţi lucrători se ocupă de acelaşi fel de lucrare.

[...]

Prin cuvîntul *manufactură,* se înţelege de obicei un număr considerabil de muncitori, reuniţi în acelaşi loc pentru a îndeplini un anume fel de lucrare, sub conducerea unui antreprenor ; este drept că, întrucît există multe de acestea, mai cu seamă marile ateliere care atrag atenţia şi trezesc curiozitatea, e firesc să se fi impus astfel această idee ; numele trebuie dat însă şi altei forme de fabrică : aceea care, nefiind reunită într-o singură incintă sau într-un singur oraş, se compune din toţi cei care sînt folosiţi şi participă fără să urmărească alt interes decît cel propriu, individual. De aici rezultă că se pot deosebi două feluri de *manufacturi :* unele *reunite* şi altele *dispersate.* Cele dintîi sînt înfiinţate mai ales pentru lucrările ce nu pot fi executate decît de un mare număr de braţe de muncă asociate şi care cer, fie pentru început, fie pentru operaţiile de pe parcurs, investiţii considerabile, în care produsele suferă succesiv felurite transformări şi de aşa natură încît e necesar ca ele să se înlănţuie fără întîrziere ; în sfîrşit, lucrări care, prin natura lor, trebuie plasate pe un anume teren. Astfel sînt fierăriile, turnătoriile, fabricile de sîrmă, sticlăriile, *manufacturile* de porţelan, tapiseriile şi alte asemănătoare. Spre a fi rentabile pentru proprietari trebuie :

1. ca produsele de care se ocupă să nu atîrne de capriciul modei, sau cel puţin să urmeze moda numai pentru anumite varietăţii dintr-un anume gen ;

2. profitul să fie destul de fix şi de apreciabil, încît să acopere neajunsurile la care (întreprinderile) sînt expuse în mod necesar şi despre care vom vorbi mai jos ;

3. ca ele (întreprinderile) să fie pe cît se poate aşezate chiar în locurile unde se adună şi se pregătesc materiile prime, unde s-ar putea găsi uşor lucrătorii de care au nevoie şi unde importarea acestor materii prime şi exportarea produselor s-ar putea face uşor şi cu puţină cheltuială ;

4. în fine, trebuie ca ele să fie protejate de guvern. Această protecţie trebuie să urmărească înlesnirea fabricării produselor, moderînd impozitele asupra materiilor prime care se consumă aici, şi acordînd oarecari privilegii şi oarecari scutiri lucrătorilor celor mai de trebuinţă şi a căror ocupaţie cere cunoştinţe şi talent ; desigur că, lărgindu-se prea mult, aceste privilegii ar fi nefolositoare *manufacturii* şi o povară pentru restul populaţiei. Un alt mijloc de a ocroti *manufacturile* este acela de a micşora taxele de ieşire pentru străinătate şi acelea de vînzare cu amănuntul pe teritoriul statului respectiv.

E cazul să spunem că prima, cea mai generală şi cea mai importantă regulă de urmat, în ceea ce priveşte întemeierea de *manufacturi,* este de a nu permite înfiinţarea nici uneia (dacă nu este absolut necesară) care ar folosi principalele materii prime aduse din străinătate, dacă acestea pot fi înlocuite cu cele din ţară, chiar de calitate mai scăzută.

O altă categorie de *manufacturi* sînt acelea pe care le putem numi *dispersate,* ale căror produse nu sînt supuse condiţiilor arătate în articolul de mai sus ; astfel, toate lucrările care pot să se execute de fiecare în casa lui, ale căror materii prime şi le poate procura orice lucrător, singur sau prin alţii, ca să le fabrice în familie cu ajutorul copiilor săi, al servitorilor sau al tovarăşilor săi, pot şi trebuie să facă obiectul acestor fabrici dispersate. Din această categorie fac parte fabricilie de postavuri, de serjuri, de pînzeturi, de catifele, de mici stofe de lînă şi mătase sau altele asemănătoare. O comparaţie amănunţită a avantajelor şi neajunsurilor acestor două feluri de manufacturi le caracterizează uşor.

O *manufactură* reunită nu poate să fie întemeiată şi să reziste decît cu foarte mari cheltuieli pentru construcţii, pentru întreţinerea acestor construcţii, pentru directori,

contramaiștri, contabili, casieri, procuriști, oameni de serviciu și alții de același fel și, în fine numai cu mari aprovizionări ; toate aceste cheltuieli se repartizează asupra produselor fabricate, dar mărfurile care rezultă nu pot avea, totuși, decît prețul pe care populația îl dă în mod obișnuit și pe care îl pretind micii fabricanți. Rezultă deci, aproape totdeauna, că marile concentrări de acest fel sînt ruinătoare pentru cei care le deschid mai întîi, că nu devin utile decît celor care profită, în împrejurări prielnice, de deruta acestora și, înlăturînd excesele, se organizează cu simplicitate și cu economie ; exemplele care s-ar putea da dovedesc acest adevăr.

Fabricile dispersate nu sînt deloc expuse acestor neajunsuri. Un țesător de postavuri, de exemplu, întrebuințează lîna pe care a obținut-o ori a cumpărat-o la un preț mediu și, cînd are prilejul, își ia un război de țesut la domiciliu, unde produce stofe tot atît de bine ca și într-un atelier ridicat cu mari cheltuieli ; el e și director, și contramaistru, și contabil, și casier etc., e ajutat fie de soția și de copiii săi, fie de unul ori mai mulți tovarăși care locuiesc împreună cu dînsul ; el poate așadar să-și vîndă stofa mult mai ieftin decît cel ce-a înființat o *manufactură.*

În marea *manufactură,* totul se face după semnalul clopotului ; muncitorii sînt ținuți mai din scurt și mai des pedepsiți. Funcționarii, obișnuiți cu aere de superioritate și un ton de comandă, care se impune desigur în raporturile cu masa, îi tratează aspru și cu dispreț ; de unde rezultă că acești muncitori ori cer lefuri mari, ori nu se află în *manufactură* decît în trecere, pînă vor găsi alt loc de muncă.

Pentru micul fabricant, asociatul este tovarășul patronului, trăiește laolaltă cu acesta, ca un egal, i se dă căldură și lumină, are mai multă libertate și preferă deci să muncească la el. Asta se vede peste tot în locurile unde există atît *manufacturi* reunite cît și fabricanți particulari. *Manufacturile* nu au lucrători decît dintre aceia care nu se pot plasa la mici fabricanți sau dintre cei nestatornici, care se angajează și pleacă zilnic, iar restul timpului bat drumurile, cîtă vreme au ce cheltui. Stăpînul *manufacturii* e silit să-i ia așa cum sînt, căci activitatea nu poate fi oprită ; micul fabricant, care e stăpîn pe timpul său și nu are de plătit cheltuieli de prisos cît timp nu are de lucru, își poate alege și urmări ocaziile favorabile cu pierderi mult mai mici. Cel dintîi își alege timpul și cheltuielile, iar, dacă are de făcut livrări într-un anume timp pe care nu are puterea să le onoreze, își pierde creditul ; micul fabricant nu-și pierde decît, cel mult, timpul său.

[. . .]

Toate avantajele arătate mai sus sînt legate mai curînd de folosul personal, fie al stăpînului de *manufactură,* fie al micului fabricant, decît de binele general al statului ; dar, dacă se ia în considerație acest bine general, aproape că nici nu se poate face comparație între aceste două categorii de fabrici. E sigur, dealtfel — și toți aceia care au cugetat și au scris asupra avantajelor comerțului sînt de acord — că primul și cel mai general dintre ele este a folosi, cît se poate mai mult, timpul și brațele lucrătorilor ; că, cu cît e mai răspîndită nevoia de a munci și de a produce, cu atît mai ieftin e prețul mîinii de lucru, și cu cît acest preț e mai convenabil, cu atît mai avantajoasă va fi desfacerea mărfii, prin aceea că face să trăiască de pe urma ei un număr de oameni mai mare, iar comerțul de stat, putînd să dea străinătății mărfurile cu un preț mai mic la calități egale, cumpărătorii le preferă mărfurilor din țările unde mîna de lucru este mai costisitoare. Or, *manufactura* dispersată are tocmai acest avantaj față de cea reunită. Un agricultor, un zilier agricol, sau orice alt om de acest fel, are în cursul anului zile și ceasuri destule, cînd nu se poate ocupa de cultura pămîntului sau de munca sa obișnuită. Dacă acest om are

la domiciliu un război de ţesut postav, pînză sau alte mici ţesături, foloseşte tocmai timpul care altfel ar fi irosit şi pentru el şi pentru stat. Cum această muncă nu este principala lui ocupaţie, el n-o priveşte ca pe un mijloc de profit la fel de mare ca al aceluia care ar face din ea unica sa resursă. Această îndeletnicire este chiar un fel de odihnă, după muncile mai grele ale culturii pămîntului, şi astfel el poate şi se obişnuieşte să se mulţumească doar cu un profit minim. Aceste mici profituri, multiplicate, produc efecte cît se poate de reale. Pentru cei care şi le procură, ele sînt mijloace de subzistenţă ; ele menţin şi mîna de lucru la un preţ scăzut : or, în afară de avantajul care rezultă din acest preţ pentru comerţ în general, se mai naşte şi un altul, de mare importanţă chiar pentru cultura ogoarelor. Dacă mîna de lucru a *manufacturilor* individuale s-ar plăti astfel încît pe muncitor l-ar interesa mai mult decît cultura pămîntului, el ar părăsi repede această cultură. E adevărat că, printr-o revoluţie necesară, produsele care asigură hrana sporind proporţional cu creşterea mîinii de lucru, el va fi silit mai apoi să se întoarcă la prima meserie, ca fiind mai sigură ; dar nu s-ar mai pricepe şi n-ar mai avea nici gust pentru cultivarea pămîntului. Pentru ca totul să meargă bine, trebuie ca ocupaţia celor mai mulţi s-o constituie cultura pămîntului, şi cel puţin o parte însemnată dintre ei să se ocupe şi de o altă meserie, mai ales în timpul cînd nu pot să lucreze la cîmp. Or, aceste perioade, care pentru agricultură se irosesc, sînt foarte dese. De asemenea, cele mai bogate ţări sînt acelea unde dragostea de muncă este statornicită ; şi nu există nici o obiecţiune care să se împotrivească experienţei. Pe acest principiu, al experienţei, sînt bazate toate reflecţiile care compun acest articol. Cel care l-a redactat a văzut cu ochii lui cum micile fabrici au răsturnat pe cele mari fără altă tactică decît aceea de a vinde convenabil. A văzut de asemenea mari întreprinderi gata să se prăbuşească numai fiindcă erau mari. Negus-

torii, văzîndu-le împovărate de mărfurile produse şi în nevoia presantă de a vinde pentru a putea face faţă fie angajărilor, fie cheltuielii curente, se înţelegeau să nu se mai grăbească să cumpere şi-l obligau pe proprietarul *manufacturii* să reducă preţul, şi adesea în pierdere. E drept că a văzut, de asemenea — şi trebuie s-o spună spre cinstea ocîrmuirii —, a văzut guvernul venind în ajutorul acestor *manufacturi* şi sprijinindu-le pentru menţinerea creditului şi a stabilităţii lor.

METALURGIE

(d'Holbach [1])

Această industrie capătă importanţă în cel de-al XVIII-lea secol (cuvîntul se răspîndeşte pe la jumătatea secolului) şi se transformă mai ales sub influenţa mineralogiei. d'Holbach, autorul articolului, a publicat o întreagă serie de traduceri în legătură cu acest subiect :

Traducerea lui HENKEL : *Introducere în mineralogie*, Paris, 1756.

Traducerea din LEHMANN : *Tratat de fizică... ştiinţe naturale...* Paris, 1759. I. *Mineritul.* II. *Formarea metalelor.* III. *Încercare asupra unei istorii naturale a straturilor pămîntului.*

---

1 *Paul Henri Dietrich, baron d'Holbach* (1723-1789), filozof francez, renumit prin ostilitatea sa contra tuturor doctrinelor religioase, pe care le denunţă ca instrumente ale despotismului. Gîndirea lui d'Holbach, materialist-mecanicistă, este expusă în lucrarea *Système de la nature (Sistemul naturii)*, în care construieşte consecvent şi riguros lumea, pornind de la materie ; neagă deci existenţa independentă a sufletului, a ideilor şi a lui Dumnezeu. A colaborat la *Enciclopedie.*

Traducerea din ORSCHALL : *Opere de metalurgie*, Paris, 1760.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în prelucrarea fontei, lemnul este înlocuit cu cocsul. La sfîrșitul secolului, vor apărea mari întreprinderi, în Lorena, la Creusot ; societate pe acțiuni, întreprinderile Creusot posedau „mașini cu foc" și drum de fier cu cai ; cele patru furnale înalte ale lor, cele două topitorii, atelierele de găurit țevile de tun făcea din ele una dintre cele mai puternice întreprinderi din Europa.

A se vedea :

BOURGIN, H. și G. : *Industria siderurgică în Franța la începutul Revoluției* (1920).

GILLES, O. : *Originile marii industrii metalurgice în Franța* (Colecția de istorie socială, 1947).

ROUFF, M. : *Minele de cărbune în secolul al XVIII-lea în Franța, 1744-1791* (1922).

Metalurgie. Este numită astfel acea parte a chimiei care se ocupă cu prelucrarea metalelor și cu mijloacele de a le separa de substanțele cu care sînt amestecate și contopite în sînul pămîntului, în scopul de a le da starea de puritate necesară pentru a putea fi folosite în diferitele nevoi ale vieții.

Dacă natura ne-ar fi pus întotdeauna la dispoziție metalele cu desăvîrșire pure și lipsite de substanțe străine, în așa fel încît să poată fi ușor trase în fire și maleabile, n-ar fi fost nimic mai la îndemînă decît *metalurgia ;* tehnica acesteia s-ar fi limitat la a supune metalele acțiunii focului, pentru a le topi și pentru a le face să ia forma cea mai potrivită ; dar nu e așa, și foarte rar se pot afla în sînul pămîntului metale pure ; iar cînd se găsesc, ele sînt de obicei în particule dispersate și

amestecate cu pămînturile și pietrele de care trebuie separate înainte de a se putea realiza cantitatea de material îndestulător pentru fiecare din întrebuințările ce li se dau.

Starea în care se găsesc în mod obișnuit metalele este aceea de minereu, adică sînt amestecate cu sulf, arsenic, sau și cu unul și cu celălalt la un loc ; adesea, în această stare se află mai multe metale laolaltă și toate aceste conglomerate sînt atît de puternice, încît numai prin acțiunea focului, aplicată în diferite moduri, pot fi distruse. Adăugați și faptul că, înainte de a le supune acțiunii focului, metalele trebuie scoase din minele care se află numai în munți sau în adîncul pămîntului. Aceste cerințe de tot felul au dat naștere la o mulțime de activități și de operațiuni diferite, a căror cunoaștere se cheamă *metalurgie.*

Se vede deci că *metalurgia,* în înțelesul ei deplin, cuprinde toate operațiunile care se fac asupra metalelor ; în consecință, ea cuprinde acțiunea de depistare a minelor, sau a substanțelor care conțin metale, ceea ce nu este, dealtfel, decît un aspect parțial și un preliminar necesar, numit *docimazie* [1] sau *arta încercărilor,* iar termenul de *metalurgie* se aplică mai ales lucrărilor în mare asupra materiilor minerale al căror conținut a fost cunoscut prin docimazie.

[. . .]

Studierea *metalurgiei* nu trebuie deci privită ca o meserie : ea merită, dimpotrivă, toată atenția fizicianului-chimist, pentru care feluritele lucrări asupra metalelor și asupra minelor vor forma o suită de experiențe menite să ducă la cunoașterea adevăratei naturi a substanțelor regnului mineral.

---

[1] Știința proporțiilor metalelor utilizabile pe care le conțin mineralele.

MONARHIE

(de Jaucourt)

Diferitele forme de guvernămînt au fost clasificate, în Spiritul legilor (1784), *de către Montesquieu, care distinge trei feluri: republica, monarhia şi despotismul.* Enciclopedia *îl urmează pe Montesquieu şi preferinţele enciclopediştilor merg către monarhie, concepută într-o formă limitată, cu alte cuvinte, controlată de clasele avute. Se pare că idealul enciclopediştilor era monarhia engleză, căreia, în urma revoluţiilor din secolul al XVII-lea, burghezia capitalistă ştiuse să-i impună controlul său, împărţindu-l, dealtfel, cu aristocraţia care stăpînea moşiile. Alianţa aceasta a celor două clase avute, în vederea împărţirii puterii, în cadrul unei monarhii limitate, pe care o doreau filozofii (cu excepţia lui Rousseau), a devenit imposibilă în Franţa, din pricina lipsei de înţelegere a aristocraţiei feudale, preocupată să-şi menţină integral privilegiile. De aici a pornit Revoluţia din 1789.*

A se raporta la articolele : Libertate politică, Moravuri.

Monarhie. Formă de guvernămînt în care un singur om guvernează, prin legi fixe şi statornicite.

Monarhia este acea situaţie în care puterea suverană şi toate drepturile care ţin de natura ei se concentrează în mod indivizibil într-un singur om, numit *rege, monarh* sau *împărat.*

Monarhia limitată. O formă de *monarhie* în care cele trei puteri sînt în aşa fel coordonate, că îşi servesc una alteia drept balanţă şi contrapondere.

Monarhia limitată, ereditară, s-ar părea că este cea mai bună formă de *monarhie,* pentru că, independent de stabilitatea sa, corpul legislativ este compus aici din două părţi, dintre care una o frînează pe cealaltă prin controlul lor reciproc ; amîndouă sînt legate prin puterea executivă, care la rîndu-i este legată de cea legislativă. Astfel e guvernămîntul Angliei, ale cărei rădăcini mereu tăiate, mereu însîngerate, au produs în fine, după secole, spre uimirea naţiunilor, un amestec egal de libertate şi regalitate. În celelalte *monarhii* europene pe care le cunoaştem, cele trei puteri nu sînt coordonate în acest mod ; ele sînt fiecare împărţite distinct, lucru în baza căruia aceste monarhii se apropie mai mult sau mai puţin de libertatea politică.

MORAVURI

(nesemnat)

Ideile lui Montesquieu au avut o mare influenţă asupra dezvoltării ştiinţei politice. Pentru fiecare din cele trei forme de guvernămînt pe care le distinge, Montesquieu caută un principiu diferit : „După cum trebuie virtute într-o republică, iar într-o monarhie onoare, trebuie teamă într-un guvernămînt despotic : aici virtutea nu este de trebuinţă, iar onoarea ar fi periculoasă" (Spiritul legilor, III, 9). *De aici decurg moravuri diferite, corespunzătoare diverselor forme de guvernămînt. Autorul are o preferinţă vădită pentru monarhia limitată.*

A se raporta la Monarhie.

Moravuri. Acţiuni libere ale oamenilor, naturale sau dobîndite, bune sau rele, care pot fi supuse unor reguli şi conduse.

Varietatea lor, la fiecare din popoarele lumii, depinde de climat, de religie, de legi, de guvernămînt, de nevoi, de educaţie, de maniere şi de exemple. Pe măsură ce una din aceste cauze acţionează în sînul fiecărei naţiuni cu mai multă forţă, celelalte îi cedează în aceeaşi proporţie.

Pentru a întemeia toate aceste adevăruri, ar trebui să intrăm în detalii pe care nu ni le îngăduie limitele acestei lucrări, dar, dacă am arunca o privire asupra feluritelor forme de guvernămînt din ţinuturile noastre cu climă temperată, am putea să aflăm, ţinînd seama doar de acest lucru, care sînt *moravurile* cetăţenilor. Astfel, într-o republică, a cărei existenţă depinde numai de spiritul de economie, va trebui să domine în mod necesar simplicitatea *moravurilor*, toleranţa religioasă, frugalitatea, economia, spiritul de interes şi de parcimonie. Într-o monarhie limitată, în care ia parte la administrarea statului fiecare cetăţean, libertatea va trece drept bunul cel mai de preţ şi orice război întreprins pentru a o apăra va fi socotit un rău necesar ; popoarele acestei monarhii vor fi mîndre, generoase, profunde în ştiinţă şi în politică, veghind asupra privilegiilor lor, chiar în mijlocul desfătării şi al destrăbălării. Într-o monarhie absolută bogată — în care tonul îl dau femeile —, onoarea, ambiţia, galanteria, gustul plăcerilor, vanitatea, moliciunea îi vor caracteriza pe supuşi ; şi cum acest guvernămînt aduce şi lipsa de ocupaţie, care corupe *moravurile*, acestea vor fi înlocuite cu politeţea manierelor.

A SE NAŞTE

(nesemnat)

Este unul din articolele în care se afirmă cu multă îndrăzneală ideile materialiste ale enciclopediştilor. *În* Visul lui d'Alembert, scris în 1769, *Diderot dezvoltă o temă identică : viaţa şi moartea sînt cele două aspecte ale aceleiaşi realităţi : „Trăind, eu acţionez şi reacţionez ca un întreg*[1]*, mort, acţionez şi reacţionez în molecule... Deci nu mor deloc ? Nu, fără îndoială, nu mor deloc în acest sens, nici eu, şi nici altcineva... A se naşte, a trăi, a trece nu înseamnă decît a-şi schimba forma."*

A se raporta la articolele : Corupţie, Speţa umană.

A se naşte, a veni pe lume. Dacă ar trebui să dăm o definiţie riguroasă acestor două cuvinte, *a se naşte, a muri*, ar fi poate destul de anevoios. *Ceea ce vom spune este numai sistematic.* În adevăratul înţeles al cuvîntului, nimic nu *se naşte* şi nimic nu moare ; am existat de la începutul lucrurilor şi vom fi pînă la istovirea lor. Un punct viu a crescut şi s-a dezvoltat pînă la un anumit soroc, alipindu-şi, rînd pe rînd, o mulţime fără număr de molecule ; odată ce i-a trecut acel soroc, el descreşte şi se risipeşte în molecule separate, ce se vor răspîndi în masa care le cuprinde pe toate fără deosebire. Viaţa nu poate fi rezultatul unei rînduieli anume ; închipuiţi-vă trei molecule A, B şi C ; dacă ele nu prind viaţă în combinaţia A, B, C, pentru ce ar începe să trăiască în combinaţia B, C, A sau C, A, B ? Nu e de conceput. Viaţa nu e totuna cu mişcarea ; ea este cu totul altceva ; ceea ce trăieşte are mişcare ; dar ce-a murit nu mai trăieşte prin aceasta. Dacă aerul, apa, pămîntul şi focul se combină, ele vor deveni, din inerte cum erau înainte, atît de mobile, încît nu vor putea fi stăpînite ; dar nu vor naşte viaţă. Viaţa este o calitate esenţială şi primară în fiinţa vie ; ea nu o dobîndeşte ; şi nici nu o pierde. Trebuie să distingem viaţa inertă de cea activă : raportul dintre ele este acela dintre forţa vie şi forţa moartă ; ridicaţi din calea ei obstacolul, şi viaţa

[1] În text, *en masse*, în masă.

inertă va deveni activă. Există, de asemenea, o viață a elementului și o viață a agregatului [1] sau a masei. Nimeni și nimic nu-i poate smulge elementului viața sa ; agregatul sau masa și-o pierde cu timpul ; se poate trăi pînă la o anumită limită, care îngrădește viața sub orice formă ; întinderea vieții scade încetul cu încetul ; viața devine mai puțin activă în fiecare punct al acestei întinderi. Există și unele puncte în care ea își pierde întreaga activitate înaintea disoluției masei și sfîrșește prin a trăi într-o infinitate de atomi izolați. Termenii viață și moarte n-au nimic absolut ; ei nu desemnează decît stările succesive ale aceleiași ființe.

NEMURIRE

(Diderot)

Se observă aici procedeele prin care Diderot atacă vehement dogmele Bisericii ; după o concesie aparentă, el insinuează că sufletul ar putea să fie tot așa de bine material ca și spiritual, muritor sau nemuritor, apoi pune față în față filozofia, care demonstrează, și credința, care numai propovăduiește. În special, Diderot îi substituie nemuririi, în sensul tradițional al termenului, o nemurire în conștiința generațiilor viitoare. Desigur că, silit să fie prudent, Diderot se ferește să-și exprime aici gîndirea în întregime. D'Holbach, în Sistemul naturii sau legile lumii fizice și ale lumii morale (1771), *a expus fără rezervă gîndirea filozofilor materialiști. „Oamenii,* scrie el, *au crezut totdeauna că ar putea să acopere necunoașterea lucrurilor, inventînd cuvinte cărora nu pot niciodată să le precizeze sensul adevărat." Și el denunță, între altele, acest mare cuvînt „nemurire", cuvînt vag „la care s-a ajuns încetul cu încetul, prin nuanțări tot mai fine care să poată contura atributele substanței necunoscute pe care omul crede că o ascunde în el".*

[1] Materialismul secolului al XVIII-lea era un materialism mecanicist. Organismele vii erau concepute, începînd cu Descartes, ca un sistem de *agregate* cu funcții automatizate. În 1748, La Mettrie (1709-1751), scrie lucrarea lui celebră *Omul mașină*, în care extinde teoria carteziană și la organismul uman.

Nemurire, nemuritor înseamnă a nu muri niciodată, a nu fi supus descompunerii și morții. Dumnezeu este *nemuritor ;* sufletul omului este *nemuritor,* nu pentru că este de esență spirituală, ci pentru că Dumnezeu, care este drept și care a voit ca bunii și răii să îndure în cealaltă lume o soartă potrivit cu viața pe care au dus-o pe pămînt, a trebuit să decidă că el va dăinui și după despărțirea de trup. Dumnezeu a scos sufletul din neant ; — dacă el nu recade în neant este numai pentru că lui Dumnezeu îi place ca el să nu se piardă. Dacă lui îi va plăcea să-l păstreze ca atare, sufletul — fie material, fie spiritual — va subzista deopotrivă. Sentimentul spiritualității și cel al *nemuririi* nu sînt legate unul de celălalt ; sufletul ar putea să fie spiritual și muritor, material și *nemuritor.* Socrate, care nu se gîndea la spiritualitatea sufletului, credea totuși în *nemurirea* lui. Sufletul există nu prin el însuși, ci prin Dumnezeu. Prin Dumnezeu și poate numai prin Dumnezeu el va continua să existe. Filozofii demonstrează că sufletul este spiritual, iar credința ne învață că el este *nemuritor* și ne învață de asemenea și pentru care motiv.

Nemurirea mai poate fi înțeleasă și ca un fel de viață perpetuată în amintirea oamenilor ; acest sentiment, care ne împinge uneori către cele mai mari acțiuni, este semnul

cel mai caracteristic al prețului ce punem pe stima semenilor noștri. Noi auzim în noi înșine elogiul pe care ni-l vor înălța cîndva și ne sacrificăm. Ne jertfim viața, încetăm să mai existăm realmente ca să trăim în amintirea lor. Dacă *nemurirea*, astfel concepută, este o himeră, ea este o himeră a sufletelor mari. Aceste suflete, care pun atîta preț pe *nemurire*, trebuie să prețuiască în aceeași măsură talentele — pictura, sculptura, arhitectura, istoria și poezia —, fără de care în zadar ar rîvni-o. Au existat regi și înaintea lui Agamemnon, însă au căzut în noianul uitării pentru că n-au avut un poet hărăzit să-i facă nemuritori : tradiția alterează adevărul faptelor și le dă un caracter fabulos. Numele ar dispărea precum imperiile, dacă n-ar fi vocea poetului și a istoricului, care străbate timp și spațiu astfel încît veacurile și popoarele să aibă cunoștință de ele. Marii oameni nu sînt făcuți *nemuritori* decît de scriitor, care ar putea ajunge și fără ei *nemuritor*. În lipsa faptelor cu renume, el ar cînta plăcerile naturii și seninătatea zeilor, și ar fi astfel auzit de viitorime. Deci, acela care ar disprețui pe omul de litere ar disprețui, de asemenea, și judecata posterității și rar s-ar putea ridica pînă la ceva demn de a fi lăsat urmașilor.

Există oare și oameni în care sentimentul *nemuririi* e cu totul stins și care nesocotesc ceea ce se va spune despre ei cînd nu vor mai fi ? Nu cred. Sîntem prea legați de considerația oamenilor alături de care trăim ; fără să vrem, vanitatea noastră trezește din neant pe cei care nu sînt încă, auzim oarecum judecata lor și ne temem de ea.

Dacă un om mi-ar spune că, într-un vechi cufăr părăsit în podul meu, există o hîrtie, care m-ar arăta posterității, ca pe un scelerat și un infam, și dacă aș avea siguranța că acest cufăr nu se va deschide în timpul vieții mele, ei bine ! nu m-aș obosi să mă urc în podul casei ca să deschid cufărul, să scot hîrtia și s-o ard. I-aș răspunde doar atît : „Ești un mincinos".

OM

(Diderot)

Diderot cercetează omul întîi prin prisma moralei, apoi prin aceea a politicii. Din primul punct de vedere, el subliniază superioritatea omului și forța rațiunii sale ; se va observa opoziția între religie, menită să pregătească fericirea omului în viața veșnică, și filozofie, care trebuie s-o împlinească „în această viață trecătoare". Din punctul de vedere al politicii, autorul expune aici cîteva dintre ideile esențiale ale fiziocraților : pămîntul și o populație numeroasă sînt adevăratele izvoare ale bogăției, ca și libertatea comerțului, condamnarea luxului...

A se referi, pe de o parte, la articolul Fericire ; *pe de altă parte, la articolele :* Fermieri, Bîlci, Grîne.

Om, o ființă simțitoare, care reflectează, care gîndește, care se plimbă liberă pe suprafața pămîntului, care pare să fie în fruntea tuturor celorlalte animale pe care le domină, care trăiește în societate, a născocit științe și arte și care are o bunătate, precum și o răutate ce-i sînt proprii, care și-a ales stăpîni, care și-a făcut legi, ș.a.m.d.

Om (m o r a l ă). Acest cuvînt nu are o semnificație precisă decît în măsura în care ne revelează în întregime ceea ce sîntem ; dar tot ceea ce sîntem nu poate fi cuprins într-o definiție : pentru a arăta numai o parte, mai trebuie încă subîmpărțiri și detalii. Nu vom vorbi aici de conformația noastră exterioară, nici de alcătuirea care ne rînduiește în clasa animalelor. *Omul* luat aici în cercetare este acea ființă care gîndește, care vrea și care acționează. Deci vom căuta să aflăm numai resorturile care-l fac să se miște și motivele care-l determină. Ceea ce face spi-

noasă această cercetare este faptul că nu vedem cîtuşi de puţin în specie un caracter distinctiv, după care să putem recunoaşte pe fiecare individ. Sînt atîtea deosebiri între acţiunile lor, cîte am fi ispitiţi să găsim în motivele lor. De la sclavul care-şi linguşeşte nedemn stăpînul, pînă la Thamas care sugrumă mii de semeni, ca să nu vadă pe nimeni mai presus decît el, găsim nenumărate variante. Credem că putem surprinde la animale trăsături de caracter mai marcate. E drept că nu cunoaştem decît aparenţele grosolane ale instinctului lor. În legătură cu acţiunile lor, ne lipseşte deprinderea de a privi, singura care ne învaţă să deosebim lucrurile. Observînd îndeaproape animalele, le găsim mai capabile de progres decît credem de obicei. Totuşi, chiar ţinînd seama de toate acţiunile lor la un loc, se păstrează încă, între ele şi *om,* o distanţă nesfîrşită. Chiar dacă am lăsa de-o parte dominaţia exercitată de acesta asupra animalelor, tot mai rămîne superioritatea mijloacelor, adică a firii sale. Nu putem fi decît uluiţi de acest salt, cînd privim imensele realizări ale *omului,* cînd cercetăm în amănunt artele sale şi progresul ştiinţelor sale, cînd îl vedem străbătînd mările, măsurînd cerul şi răpindu-i tunetului bubuitul şi efectele lui. Dar cum să nu te cutremuri, în acelaşi timp, dinaintea josniciei sau atrocităţii faptelor prin care se degradează adesea acest rege al naturii ? Speriaţi de acest amestec monstruos, cîţiva moralişti au recurs — pentru a-l explica pe *om* — la un concurs de principii bune şi rele, care concurs are el însuşi mare nevoie de a fi explicat. Orgoliul, superstiţia şi teama au dat fiecare naştere la sisteme şi au stat în calea cunoaşterii *omului* prin mii de prejudecăţi pe care observaţia sistematică trebuie să le distrugă. Religia este menită să ne călăuzească spre fericirea pe care ne-o pregăteşte viaţa de apoi. Filozofii trebuie să studieze motivele fireşti ale acţiunilor *omului* pentru a găsi căi la fel de fireşti de a-l face mai bun şi mai fericit în timpul acestei vieţi trecătoare.

Om (politic). Nu există bogăţii adevărate altele decît *omul* şi pămîntul. *Omul* nu poate însemna nimic fără pămînt, iar pămîntul nu preţuieşte nimic fără *om.*

Omul devine valoare prin număr ; cu cît o societate e mai numeroasă, cu atît e mai puternică în timp de pace şi mai de temut în timp de război. Un suveran va trebui deci să se ocupe stăruitor ca numărul supuşilor săi să crească. Cu cît va avea mai mulţi supuşi, cu atît va avea mai mulţi negustori, mai mulţi muncitori şi mai mulţi soldaţi.

Statele sale ajung într-o stare de plîns dacă se întîmplă vreodată ca, printre *oamenii* pe care îi conduce, să existe dintre aceia care se tem să facă copii sau care pot să părăsească viaţa fără părere de rău.

Dar nu ajunge să ai *oameni,* trebuie să-i ai harnici şi plini de putere.

Vor fi *oameni* voinici dacă au moravuri bune şi dacă au îndemînare să-şi cîştige bunăstarea şi s-o păstreze.

Vor fi *oameni* iscusiţi dacă sînt liberi.

O administraţie este cea mai proastă cu putinţă dacă, lipsind libertatea comerţului, ea urmăreşte abundenţa, care poate să devină uneori, pentru o provincie, un flagel tot atît de temut ca şi foametea.

Copiii de azi sînt *oamenii* de mîine. Se cuvine deci să se vegheze la ocrotirea copiilor purtîndu-se cu deosebire de grijă taţilor, mamelor şi doicilor pe care le au.

Cinci mii de copii supuşi în fiecare an vieţii Parisului pot să devină o pepinieră de soldaţi, de marinari şi de agricultori.

Trebuie să se scadă numărul celor ce lucrează pentru lux şi al servitorilor. Sînt împrejurări în care oamenii folosiţi pentru lux nu aduc destul profit ; iar servitorimea nu este niciodată altfel folosită decît în pierdere. Ar trebui pus un impozit pe servitori, pentru uşurarea agricultorilor.

Dacă agricultorii, care sînt *oamenii* cei mai trudiţi din stat, sînt cel mai prost hrăniţi, nu le rămîne decît să se

dezguste de starea lor sau să piară în această stare. A spune că bunăstarea i-ar salva înseamnă a fi sau un ignorant sau un *om* de rea-credință.

Nimeni nu se grăbește să intre într-o stare socială decît în speranța unei vieți mai blînde. Aici bucuria acestei vieți mai blînde este aceea care îl determină să rămînă sau care îl atrage.

Oamenii sînt folosiți bine numai atunci cînd cîștigul întrece cheltuielile făcute cu plata salariului. Bogăția unei națiuni este produsul totalului muncii sale, din care s-au scăzut cheltuielile de salariu [1].

Cu cît produsul net este mai mare și este egal împărțit, cu atît administrația este mai bună. Un produs net, împărțit egal, este preferabil unui produs net mai mare, a cărui repartiție ar fi foarte inegală și care ar despărți poporul în două clase, dintre care una ar trăi în prea mare belșug și cealaltă ar muri în mizerie.

Atîta timp cît într-un stat mai există terenuri lăsate în paragină, un *om* nu poate lucra în manufactură fără pierdere.

Acestor principii clare și simple le-am mai putea adăuga încă un mare număr, pe care suveranul le va găsi singur, dacă are curajul și bunăvoința trebuitoare pentru a le pune în practică.

PATRIE

(de Jaucourt)

Urmînd pe La Bruyère care, în ale sale Caractere (1688), *la capitolul* Despre suveran sau despre republică, *scrie că în despotism nu există patrie, filozofii din secolul al XVIII-lea leagă ideile de patrie și libertate una de cealaltă. Asupra acestui punct sînt de acord și Voltaire și Rousseau, iar cavalerul de Jaucourt îi urmează în articolul* Patrie *din* Enciclopedie. *D'Holbach va merge mai departe cînd va scrie în a sa* Ethocrație sau guvernămînt bazat pe morală (1776) : *„Adevăratul* patriotism *nu se găsește decît în țările unde cetățenii, liberi și guvernați de legi drepte, sînt fericiți".*

Este semnificativ că potentaților înaltei societăți cosmopolite le repugnă folosirea cuvîntului patrie. În 1788, prințul de Ligne scrie lui Joseph al II-lea :

*„...*patriot, *cuvînt onorabil care începe să devină odios* (Scrisori și cugetări, *publicate de Madame de Staël, 1809).*

Patrie. Retorul ce nu stăpînește îndeajuns logica, geograful care nu se ocupă decît de așezarea teritoriilor și lexicograful vulgar socotesc locul de naștere drept patrie, oricare ar fi el ; dar filozoful știe că acest cuvînt vine de la latinescul *pater,* care înseamnă părinte al fiilor săi, și ca urmare exprimă sensul pe care noi îl dăm *familiei, societății, statului liber,* ai căror membri sîntem și ale căror legi ne asigură libertățile și fericirea. Nu există *patrie* sub jugul despotismului.

[...]

Grecii și romanii nu cunoșteau nimic mai scump și mai sfînt decît *patria ;* spuneau că trebuie să i te dăruiești cu totul ; că trebuie să o răzbuni ca pe un părinte ; că numai aceia care-i vor ei binele trebuie să-ți fie prieteni ; că, dintre toate menirile, cea mai bună este să te bați pentru ea ; că e dulce și frumos să mori pentru ca ea să rămînă întreagă ; că cerul nu se deschide decît ace-

[1] Așa cum a subliniat Marx, teoria fiziocraților este într-adevăr primul sistem care face analiza producției capitaliste. (A. S.)

lora care au slujit-o. Așa vorbeau magistrații, războinicii și poporul. Ce idee își făureau ei, deci, despre *patrie* ?

Patria, spuneau ei, este un pămînt pe care toți acei ce-l locuiesc sînt interesați să-l păstreze, din care nu voiește nimeni să iasă, căci fericirea nu se părăsește, și unde străinii vin în căutarea unui azil. Este o doică ce-și dăruie laptele cu aceeași plăcere cu care îl primește. Este o mamă care-și iubește toți copiii, și nu face vreo deosebire între ei decît în măsura în care ei înșiși se deosebesc ; care vrea, desigur, să existe și belșug și viață modestă, dar nu săraci ; mari și mici, dar nici un oprimat ; care, și în această rînduială inegală, rămîne nepărtinitoare, deschizînd tuturor drumul spre locurile de frunte ; care nu îngăduie nici un rău în familia sa, decît pe acelea pe care nu le poate împiedica : boala și moartea ; care crede că n-a făcut mare lucru dînd viață copiilor ei, dacă nu poate să le asigure bunăstarea. Ea este o forță, veche cît societatea, întemeiată pe natură și pe ordine ; o putere mai mare decît oricare alta ce-i ridică din sînul ei pe arhonți, pe magistrații supremi, pe efori, pe consuli sau pe regi ; o putere care supune legilor sale atît pe cei care comandă în numele său, cît și pe cei care se supun. Este o divinitate care nu acceptă ofrandele decît pentru a le dărui, care cere mai mult atașament decît teamă, care surîde făcînd binele și suspină cînd e nevoită să lovească.

Aceasta este *patria !* Dragostea față de ea duce la sănătatea moravurilor și sănătatea moravurilor este calea spre dragostea de *patrie ;* această dragoste este iubirea de legi și fericirea statului ; iubire care nu se poate simți decît acolo unde este democrație ; este o virtute politică, prin care se renunță la sine însuși, dîndu-se întîietate interesului public față de acela personal ; este un sentiment, nu urmarea unei cunoașteri ; ultimul om al statului poate să aibă acest sentiment, la fel ca și șeful republicii.

PĂRINTE AL BISERICII

(de Jaucourt)

Metoda științifică trebuie să fie aplicată și textelor sacre.

A se raporta la articolele : Acvilă și Postul Paștelui.

Părinte al Bisericii. Se numesc *părinți ai Bisericii* scriitorii ecleziaști, greci și latini, care au strălucit în primele șase secole ale creștinismului.

Sînt 23, și anume : sfîntul Ambrozie, sfîntul Atanasie, Atenagor, sfîntul Augustin, sfîntul Vasile, sfîntul Crisostom, Clement din Alexandria, sfîntul Ciprian, sfîntul Chiril din Alexandria, sfîntul Chiril din Ierusalim, sfîntul Grigore din Nazians, sfîntul Grigore din Nissa, sfîntul Grigore cel Mare, sfîntul Ilarie, sfîntul Ieronim, sfîntul Iustin, Lactanțiu, sfîntul Leon, Minutius Felix, Origen, Tertulian și Teodoret. Li se adaugă sfîntul Bernard, care a strălucit în secolul al XII-lea. Dar vom vorbi despre ei în mod cronologic.

Acești oameni, vestiți în atîtea privințe, merită să fie apreciați în acest dicționar cu multă băgare de seamă, din pricina credinței lor, a zelului lor pentru propășirea religiei și pentru lucrările lor, din care putem să tragem multe învățăminte ; totuși, atît în materie de morală și dogme, cît și în legătură cu oricare alt subiect, nu există om și nici societate de oameni care să nu poată greși aci pe pămînt, după cum nu trebuie să ne plecăm orbește oricărei alte autorități umane, fie ea din lumea științei sau a religiei ; este, deci, îngăduit ca și în cercetarea scrierilor *părinților* să aplicăm aceeași metodă de critică și de discuție care se folosește cu privire la oricare alt autor uman. Respectul însuși, care nu e datorat decît autorității

divine, presupune întotdeauna chibzuința dreptei rațiuni, ca nu cumva să se confunde cu ceea ce este numai speranță și ca să evităm să dăm greșelii omagiul care nu se cuvine decît adevărului etern.

A PERSECUTA

(nesemnat)

Una dintre imputările esențiale pe care filozofii le fac Bisericii catolice este intoleranța sa, răspunzătoare pentru un mare număr de crime. În numele Evangheliei *însăși ca și a rațiunii, filozofii reclamă toleranța și libertatea gîndirii.*

A se raporta la articolele : Fanatism, Toleranță.

A persecuta, persecutor, persecuție. Persecuția este tirania pe care suveranul o făptuiește, ori îngăduie să se făptuiască în numele său, împotriva acelor supuși ai lui care au credințe diferite de ale sale în materie de religie.

Istoria ne dă multe pilde de suverani orbiți de un zel primejdios, sau care se conduc după o politică barbară, sau cedînd unor sfaturi odioase, care au devenit *persecutorii* și călăii supușilor, cînd aceștia au îmbrățișat sisteme religioase ce nu erau în concordanță cu ale lor. În Roma păgînă, împărații *persecutară* religia creștină cu o violență și cu o cruzime care înfioară. Discipolii Dumnezeului păcii li se păreau înnoitori periculoși, care meritau tratamentele cele mai barbare. Providența s-a slujit de aceste *persecuțiuni* pentru a întinde credința la toate popoarele pămîntului și sîngele martirilor a devenit un germen roditor, care a înmulțit discipolii lui Isus Cristos.

Însă abia a început Biserica să respire sub împărații creștini că fiii ei s-au și despărțit în ceea ce privea dogmele : arianismul, ocrotit de mai mulți suverani, a stîrnit împotriva apărătorilor vechii credințe *persecuțiuni,* cu nimic mai prejos decît cele din timpul păgînismului. De atunci, secol de secol, eroarea, sprijinită de putere, a *persecutat* adeseori adevărul și, printr-o fatalitate deplorabilă, partizanii adevărului, uitînd moderația pe care o propovăduiau *Evanghelia* și rațiunea, s-au dedat de multe ori acelorași excese pe care cu dreptate le reproșaseră asupritorilor lor. De aici au izvorît acele *persecuțiuni,* acele suplicii, acele proscrieri care au scăldat lumea creștină în valuri de sînge și care pîngăresc istoria Bisericii prin dovezile cruzimii celei mai rafinate. Pasiunile *persecutorilor* erau aprinse de un fals zel și motivate de cauza pe care o susțineau : ei au crezut că le este permis totul pentru a răzbuna Ființa supremă. S-a crezut că Dumnezeul mizericordiei încuviințează asemenea excese, că se puteau lipsi de legile neclintite ale iubirii aproapelui și ale umanității, cînd era vorba de oameni pe care nu-i mai priveau ca semeni ai lor din moment ce nu gîndeau ca ei. Omorul, violența și jaful au fost socotite fapte plăcute divinității și, printr-o îndrăzneală nemaiauzită, și-au luat asupra lor dreptul de a răzbuna pe acela care era singur în măsură s-o facă. Numai beția fanatismului și a patimilor, sau impostura cea mai interesată au putut să convingă pe unii oameni că le era îngăduit, că trebuiau chiar să distrugă pe aceia care aveau alte păreri decît ale lor, că față de aceștia nu-și aveau rost legile bunei-credințe și ale cinstei. Unde ar fi ajuns lumea dacă popoarele s-ar fi lăsat pradă acestor sentimente nimicitoare ? Universul întreg, ai cărui locuitori se deosebesc prin cultul și credințele lor, ar fi devenit teatrul cruzimilor, perfidiilor și al ororilor. Cu aceeași îndreptățire cu care s-ar fi înarmat mîinile creștinilor, s-ar fi înflăcărat și furia nebună a musulmanului,

ori a idolatrului și tot pămîntul ar fi fost acoperit de victime, pe care fiecare ar fi crezut că le jertfește Dumnezeului său.

Dacă *persecuția* este împotriva blîndeței evanghelice și a legilor umanității, ea este tot atît de opusă și rațiunii și politicii sănătoase. Numai dușmanii cei mai cruzi ai fericirii unui stat ar fi putut să trezească suveranilor ideea că aceia dintre supușii lor care nu gîndeau ca ei trebuie să devină victime hărăzite morții și nedemne de a se împărtăși de la binefacerile societății. Au fost de ajuns violențele deșarte pentru a aduce dezgustul de aceste precepte odioase. Cînd oamenii, fie ca urmare a prejudecăților educației, fie în urma studiului și a reflexiunii, au îmbrățișat opinii de care ei cred că se leagă fericirea lor eternă, cele mai înspăimîntătoare chinuri nu vor face decît să-i îndîrjească și mai mult ; sufletul neîngenunchiat, în mijlocul supliciilor, se felicită că se poate bucura de libertatea pe care stăpînitorii vor să i-o răpească ; el înfruntă silințele zadarnice ale tiranului și ale călăilor. Totdeauna popoarele sînt impresionate de o rezistență care li se pare miraculoasă și supranaturală ; ele sînt ispitite să considere drept martiri ai adevărului pe nenorociții de care le este milă ; religia *persecutorului* le devine odioasă ; *persecuția* face ipocriți și niciodată prozeliți.

POPOR

(nesemnat)

Acest articol conține, ușor voalată, una din criticile cele mai întemeiate care se pot aduce societății vechiului regim : poporul care muncește și produce nu înseamnă nimic și n-are dreptul la nici o considerație.

Contrastul între luxul bogaților și simplicitatea de viață a oamenilor din popor constituie o temă evidențiată de Rousseau și adeseori ilustrată după el. Să subliniem, de asemenea, această trăsătură bine văzută de autor : ambiția de a se ridica, atît de răspîndită în straturile superioare ale clasei numită „tiers état" (starea a treia) și care a constituit unul din fermenții revoluționari ai societății vechiului regim. Sensul cuvîntului popor n-a încetat, în cursul celui de-al XVIII-lea secol, să se restrîngă pînă la a nu se mai înțelege prin el decît agricultorii și lucrătorii. Bancherii, negustorii, oamenii de litere nu vor să fie socotiți în rîndurile poporului. Evoluția cuvîntului înfățișează într-o anumită măsură evoluția socială : restrîngere care n-a fost lipsită de dispreț față de acest popor care muncește. Redactorul Enciclopediei *reacționează aici contra acestei tendințe : cu cîtă emoție descrie el existența grea a muncitorilor și a țăranilor ; enciclopediștii au fost sensibili la mizeria poporului. Și cît de nejustă și de grăbită ni se pare acea opinie a lui Taine care acuză pe filozofi că au fost incapabili să „reprezinte lucrul viu, individul real", nereușind să inventeze decît „o abstracțiune găunoasă" !*

Odinioară, în Franța, *poporul* era privit ca partea cea mai folositoare, cea mai de preț așadar și cea mai demnă de respect, a națiunii. Pe atunci se credea că *poporul* putea să ocupe un loc în „statele generale" [1] ; și parlamentele

[1] *Statele generale* au format Adunarea consultativă a Franței pînă la 1789, cînd s-a proclamat Adunarea constituantă ; era compusă din reprezentanții celor trei ordine sau stări : clerul, nobilimea și starea a treia (burghezia).

regatului hotărau împreună cu *poporul*. Ideile s-au schimbat și clasa oamenilor făcuți să alcătuiască poporul se restrînge din ce în ce mai mult. Altădată, *poporul* era starea generală a națiunii, opusă în mod firesc aceleia a mai-marilor și nobilimii. El cuprindea pe agricultori, pe muncitori, pe meseriași, pe negustori, pe bancheri, pe oamenii de litere și pe juriști. Dar un om de mare spirit, care a publicat, cu aproape douăzeci de ani în urmă, o dizertație asupra *naturii poporului*, consideră că în ziua de azi acest corp al națiunii se reduce la lucrători și agricultori. Să redăm propriile sale reflecțiuni asupra acestei materii, cu atît mai mult cu cît ele sînt pline de imagini și de tablouri care servesc pentru a-i dovedi sistemul.

Juriștii, spune el, au ieșit din clasa *poporului* înnobilîndu-se fără ajutorul săbiei : scriitorii, după exemplul lui Horațiu, au privit *poporul* ca pe un profan. N-ar fi corect să-i numim *popor* pe aceia care cultivă artele frumoase, nici chiar să lăsăm în această clasă a *poporului* pe acei meseriași, mai bine-zis pe acei artiști aleși care produc obiectele de lux ; mîinile care zugrăvesc *dumnezeiește* o trăsură, care montează fără greș un diamant, care aduc în modă o linie *superioară*, astfel de mîini nu sînt de seama celor ale *poporului*. De asemenea, se spune, să ne ferim să-i amestecăm pe negustori cu *poporul*, de vreme ce poți deveni nobil prin comerț ; bancherii și-au luat un asemenea avînt, încît stau alături de mărimile regatului. Ei s-au strecurat, s-au amestecat, s-au aliat cu nobilii pe care îi stipendiază, pe care îi susțin și îi scot din mizerie ; dar, ca să judecăm și mai bine cît de absurd ar fi să-i socotim tot una cu *poporul*, ar fi de ajuns să luăm în considerație un moment viața oamenilor din acest rang și pe cea a poporului. Bancherii se adăpostesc sub bolți bogate, își țes din aur și mătase vestmintele, respiră parfumuri, își deschid pofta prin iscusința bucătarilor, iar, atunci cînd odihna urmează

lenei, adorm, fără grijă, în puf. Nimic nu le lipsește acestor oameni bogați și iscoditori : nici florile Italiei, nici papagalii din Brazilia, nici pînzele pictate din Masulipatam [1], nici bibelourile grotești din China, nici porțelanurile de Saxa, de Sèvres și de Japonia. Priviți palatele lor în orașe și la țară, hainele lor alese, mobilele lor elegante, echipajele lor ușoare : oare toate acestea miros a *popor ?* Cutare om, care s-a priceput să forțeze norocul prin poarta finanței, mănîncă, tot ca și un nobil, numai la o masă hrana a o sută de familii din *popor*, încearcă fără contenire noi și noi plăceri, își tot schimbă zugrăveala, aduce meșteri ca să-i desăvîrșească un candelabru, pune la cale o serbare, își numește cu nume noi trăsurile. Fiul său se lasă azi pe mîna unui vizitiu năbădăios ca să-i înspăimînte pe trecători, iar mîine va fi el însuși vizitiu, spre a le stîrni rîsul.

Nu rămîn deci în masa *poporului* decît muncitorii și agricultorii. Eu cercetez cu interes felul lor de viață și descopăr că acest lucrător sălășluiește într-o colibă de paie sau în vreo văgăună, pe care orașele noastre i-o lasă numai pentru că are nevoie de forța lui ; bag de seamă că se scoală din zori și, fără să arunce vreo privire la norocul care surîde celor înstăriți, își pune haina obișnuită, scormone în minele și carierele noastre, seacă mlaștinile, mătură străzile, ne clădește case, ne făurește mobilele; cînd i se face foame, orice mîncare e bună ; cînd s-a sfîrșit ziua, adoarme într-un culcuș aspru, pradă ostenelii.

Agricultorul, alt om din *popor*, este, încă din zori, ocupat să însămînțeze pămînturile noastre, să ne cultive cîmpurile, să ne ude grădinile. El îndură căldura, frigul, mărirea celor puternici, insolența celor bogați, hoția perceptorilor, jaful funcționarilor, paguba adusă de animalele sălbatice pe care nu îndrăznește să le alunge din recoltele sale, din respect pentru plăcerile celor puternici.

[1] *Masulipatam*, oraș în India, în preajma golfului Bengal, renumit prin țesăturile sale pictate manual.

El e cumpătat, drept, fidel, credincios, fără să se gîndească ce foloase va trage din asta. Colas se însoară cu Colette pentru că o iubește. Colette își alăptează copiii fără să aibă parte de răcoare și odihnă. Acești copii cresc și Lucas, răsturnînd brazda în fața lor, îi învață s-o cultive. El moare și le lasă cîmpul său ca să-l împartă în mod egal ; dacă Lucas n-ar fi fost un om din *popor*, l-ar fi lăsat pe tot întîiului său născut. Acesta este chipul oamenilor care compun ceea ce noi numim *popor* și care alcătuiesc totdeauna partea cea mai numeroasă și cea mai trebuitoare într-o națiune.

PREOȚI

(Diderot)

Critica împotriva religiei oficiale ocupă un mare loc în Enciclopedie. *Articolul* Preoți *este unul dintre cele mai violente.*

A se raporta la articolele : Fanatism, Persecutor.

Preoți (Religie și politică). Se cuprind sub acest nume toți acei care îndeplinesc funcțiunile cultelor religioase, așa cum sînt ele consacrate la diferitele popoare ale lumii.

Cultul exterior presupune ceremonii, în scopul de a impresiona simțirea oamenilor și a le inspira venerație pentru divinitatea căreia îi aduc prinosul lor. Superstiția înmulțind ceremoniile diferitelor culte, persoanele menite a le îndeplini nu întîrziară să formeze un ordin aparte, care fu rezervat numai serviciului altarelor. S-a crezut că acei în seama cărora stăteau griji atît de însemnate se dăruiau cu totul divinității și de-atunci ei începură să împartă cu aceasta respectul oamenilor ; ocupațiunile oamenilor de rînd li se părură prea mărunte și popoarele

se socotiră obligate să-i întrețină pe cei investiți cu cea mai sfîntă și mai importantă dintre funcții ; aceștia din urmă, închiși între zidurile templelor lor, se arătară tot mai puțin oamenilor ; ceea ce a sporit respectul pentru aceste ființe izolate ; lumea s-a învățat să-i considere niște favoriți ai zeilor, depozitari și interpreți ai voinței lor, mijlocitori între zei și muritorii de rînd.

E plăcut să domini pe semenii tăi ; *preoții* au știut să profite de înalta prețuire pe care o născuseră în spiritul concetățenilor lor, și pretinseră că zeii li se arătau lor și că ei comunicau hotărîrile acestora : propovăduiră dogme, prescriseră ceea ce trebuia să se creadă și ceea ce trebuia repudiat, hotărîră ce plăcea sau ce nu plăcea divinității, făcură profeții, vestiră ce-l așteaptă pe omul neliniștit și curios, făcîndu-l să tremure de teama ispășirilor cu care zeii supărați amenințau pe acei îndrăzneți ce ar fi cutezat să se îndoiască de misiunea lor sau să le discute doctrina.

Pentru a-și așeza și mai sigur stăpînirea, îi înfățișară pe zei ca fiind cruzi, răzbunători, neînduplecați : introduseră ceremoniile, inițierile, misterele, a căror atrocitate a întreținut în oameni această sumbră melancolie, atît de prielnică puterii fanatismului ; sîngele uman a curs în valuri pe altare, popoarele subjugate de teamă și amețite de superstiție nu socotiră niciodată că plătesc prea scump bunăvoința celestă ; mamele își dăruiră flăcărilor devoratoare, fără să plîngă, pruncii ; milioane de victime omenești căzură sub cuțitul sacrificatorilor ; supunerea la o mulțime de practici și de superstiții dintre cele mai absurde desăvîrșiră creșterea și întărirea puterii lor.

[. . .]

Popoarele ar fi fost mai fericite dacă preoții impostorii ar fi abuzat singuri de puterea pe care le-o da asupra oamenilor funcția lor ; cu toată supunerea și blîndețea, propovăduite de *Evanghelie,* s-au văzut, în veacuri de întuneric, *preoți* ai Dumnezeului păcii, ridicînd

stindardul revoltei și înarmînd brațele supușilor împotriva suveranilor lor, poruncind cu sfruntare regilor să abdice, socotindu-se și în drept de a rupe legăturile sacre care unesc popoarele cu stăpînii lor, acuzîndu-i de tiranie pe principii care se opuneau faptelor lor sfidătoare, pretinzînd pentru ei înșiși o neatîrnare himerică față de legile menite să-i oblige egal pe toți cetățenii. Aceste pretenții vane au fost cimentate uneori cu valuri de sînge ; ele s-au statornicit grație ignoranței popoarelor, grație slăbiciunii suveranilor și abilității preoților, care au izbutit adesea să se mențină în drepturile uzurpate ; în țările în care a acționat înspăimîntătoarea închiziție, au avut loc de atîtea ori sacrificii umane, care sînt tot atît de barbare ca acelea ale preoților mexicani. Nu tot astfel se întîmplă în țările luminate de razele rațiunii și ale filozofiei : acolo preotul nu uită niciodată că și el e om, supus și cetățean.

POSTUL PAȘTELUI

(nesemnat)

Iată unul dintre acele articole de o falsă naivitate, cum sînt atîtea în Enciclopedie. *Autorul se mulțumește să sugereze — enumerînd diversele forme ale postului paștelui de-a lungul istoriei în lume — că acesta nu este decît o instituție omenească și deci supusă schimbărilor. Atunci, ce credit se mai poate acorda prescripțiilor Bisericii ?*

Vezi articolele : Acvilă, Autoritate.

Postul Paștelui, timp de pocăință, cînd se postește patruzeci de zile, ca pregătire pentru sărbătoarea **Paștelui.**

Odinioară, în Biserica latină, *Postul Paștelui* nu ținea decît treizeci și șase de zile. În secolul al cincilea, pentru a imita cît mai exact postul de patruzeci de zile pe care Isus Cristos l-a îndurat în pustiu, unii i-au mai adăugat patru zile, și acest obicei a fost urmat în Occident, cu excepția bisericii din Milano, care a păstrat vechea datină de a nu ține *Postul Paștelui* decît treizeci și șase de zile.

După sfîntul Ieronim, sfîntul Leon, sfîntul Augustin și alții cîțiva, *Postul Paștelui* a fost înființat de către apostoli. Și iată raționamentul lor : tot ce este stabilit cu caracter de generalitate în sînul Bisericii, fără să fi fost hotărît în nici un conciliu, trebuie considerat o instituție creată de apostoli ; este chiar cazul *postului* de care ne ocupăm. Instituirea lui nu este pomenită în nici un conciliu : dimpotrivă, cel dintîi conciliu de la Niceea [1], ca și acela de la Laodiceea, precum și Sfinții Părinți, greci și latini, și mai cu seamă Tertulian, vorbesc de *Postul Paștelui* ca de ceva general și foarte vechi.

Calvin și protestanții pretind că ajunarea din *Postul Paștelui* a fost instituită mai întîi printr-un fel de superstiție, de către niște oameni simpli, care au vrut să imite postul lui Isus Cristos. Ei susțin că pot dovedi acest fapt prin spusele Sfîntului Irineu, citate de către Eusebiu : dovadă foarte slabă sau, mai exact, de nici o valoare, deoarece împotriva ei avem mărturia statornică a tuturor celorlalți Sfinți Părinți și practica Bisericii universale.

S-a mai susținut că l-ar fi instituit papa Telesfor [2], către mijlocul celui de-al doilea secol ; alții sînt de acord că încă de pe timpul apostolilor se ținea cu adevărat *Postul Paștelui* în sînul Bisericii, adică un post de patruzeci de zile înainte de Paște, dar că acest lucru se făcea de bunăvoie și că o lege n-a existat decît către mijlocul

[1] Convocat în anul 325, de împăratul Constantin.

[2] Sfîntul *Telesfor* (m. 136) papă de la anul 125 pînă în anul 136.

celui de-al treilea secol. Preceptul dat de biserică — de-ar fi unul singur — ar constitui o autoritate, pe care reformatorii ar fi trebuit s-o respecte, dacă nu s-ar fi gîndit mai puţin să aducă îmblînzirea moravurilor decît reforma.

Grecii se deosebesc de latini în ce priveşte felul cum ţin *Postul Paştelui ;* ei îl încep cu o săptămînă mai înainte, dar, în schimb, nu postesc sîmbetele ca latinii, în afară de sîmbăta din Săptămîna Patimilor.

Călugării latini de odinioară ţineau trei *posturi :* pe cel mare de dinainte de Paşte, pe cel dinainte de Crăciun, care se numea al *sfîntului Martin* şi altul al *sfîntului Ioan Botezătorul,* după Rusalii, toate trei de cîte patruzeci de zile.

În afara *Postului Paştelui,* grecii mai ţineau alte patru posturi, pe care le numeau : *postul apostolilor, al sfintei Marii,* al *Crăciunului* şi al *Schimbării la faţă ;* dar şi le reduceau la cîte şapte zile pe fiecare. Iacobiţii [1] mai ţin şi un al cincilea post, pe care-l numesc *al pocăinţei de la Ninive,* iar maroniţii [2] practică şase posturi, adăugînd la celelalte pe cel al Înălţării Sfintei Cruci.

Al optulea canon al conciliului din Toledo hotărăşte că cine va fi mîncat carne în *Postul Paştelui,* fără a fi fost neapărat necesar, să nu mai mănînce carne tot anul şi să nu se împărtăşească de Paşte.

Unii susţin că se posteşte de-a lungul celor patruzeci de zile cît ţine *Postul Paştelui* în amintirea Potopului, care a durat tot atîta timp; alţii, că ar fi în amintirea celor patruzeci de ani în care evreii au rătăcit în pustiu ; alţii vor ca el să se ţină în amintirea celor patruzeci de zile acordate pentru pocăinţă celor din Ninive ; alţii, în amintirea celor patruzeci de lovituri de bici, care se aplicau răufăcătorilor ; sau a celor patruzeci de zile ale *postului* pe care l-a ţinut Moise cînd a primit tablele legii ; sau al

[1] *Iacobiţi,* denumire a monofiziţilor sirieni, după numele lui Iacob Baradeul, episcop al Antiohiei în secolul al VI-lea.

[2] Făceau parte dintr-un rit sirian al Bisericii catolice.

celor patruzeci de zile cît a postit sfîntul Ilie ; sau, în sfîrşit, în amintirea celor patruzeci de zile de *post* ţinute de Isus Cristos.

PROGRES

(nesemnat)

Una dintre ideile esenţiale pe care s-a sprijinit secolul al XVIII-lea şi prin care el contrastează puternic cu secolul precedent, este ideea de progres. Cel de-al XVII-lea secol, „secolul lui Ludovic al XIV-lea", credea că a ajuns la un prag de perfecţiune unde nu trebuia decît să se fixeze. Abatele de Saint-Pierre (1658-1743), autor al Proiectului de pace nesfîrşită (1713), *a fost primul care a contribuit la răspîndirea ideii de progres : „Progresul Raţiunii umane nu va fi niciodată prea mare" scria el. Dacă Montesquieu n-a aderat la ea în mod clar, dacă Rousseau a combătut-o în paradoxuri celebre (discursul său :* Dacă restabilirea ştiinţelor şi artelor a contribuit la purificarea moravurilor *este din 1750), toţi filozofii secolului al XVIII-lea au susţinut-o cu strălucire şi ea constituie de fapt una din dogmele* Enciclopediei.

Turgot, în 1750, a făcut din ea tema unui răsunător discurs la Sorbonna : Tablou filozofic al progreselor spiritului uman, *şi, la sfîrşitul veacului, Condorcet, alt colaborator al* Enciclopediei, *lăsă drept testament filozofic al celui de-al XVIII-lea secol lucrarea sa* Schiţă a unui tablou al progreselor spiritului uman (1794), *în care proclama credinţa sa nezdruncinată în perfectibilitatea omului.*

E cu atît mai semnificativ faptul că în Enciclopedie *nu se găseşte decît un modest articol asupra cu-*

vîntului progres, *probă indubitabilă a precauțiunilor la care erau constrînși Diderot și colaboratorii săi, dacă voiau să ducă la bun sfîrșit — într-o epocă în care Biserica impunea în învățămîntul oficial ideile de creație, fixitate și permanență — o operă a cărei filozofie se baza pe ideea de mișcare a tuturor lucrurilor spre progres.*

A se vedea :

DELTAILLE, J : *Încercare asupra istoriei ideii de progres,* Paris, 1919.

Progres, mișcare de înaintare ; *progresul* soarelui în ecliptică [1] ; *progresul* focului ; *progresul* acestei rădăcini. E luat și în sens figurat și se spune *a face progrese* rapide într-o artă, într-o știință.

PROPRIETATE

(Diderot)

Burghezia secolului al XVIII-lea a rînduit proprietatea între drepturile naturale ale omului. Declarația din 1789 urma să sancționeze acest drept, fără să se preocupe de mulțimea celor care nu posedau nimic. Diderot critică o teorie, pe care monarhia absolută încercase s-o impună, și anume că monarhul este proprietarul tuturor bunurilor supușilor săi și poate deci să uzeze de ele după bunul său plac.

A se raporta la articolul Egalitate naturală.

[1] Cercul descris de soare într-un an prin mișcarea lui aparentă, sau de pămînt prin mișcarea lui reală de revoluție în jurul soarelui.

Proprietate. Este dreptul fiecăruia dintre indivizii care alcătuiesc o societate civilă asupra bunurilor dobîndite în mod legitim. Una din principalele preocupări ale oamenilor care au format societățile civile a fost de a-și asigura liniștita posesiune a avantajelor dobîndite, sau a acelora pe care sperau să le dobîndească ; ei au voit ca nimeni să nu le poată tulbura plăcuta folosire a acestor bunuri ; e motivul pentru care fiecare a consimțit să sacrifice o parte din ele, numită *impozit,* spre ocrotirea și întreținerea societății întregi, spre a pune astfel la dispoziția conducătorilor aleși mijloacele de a putea menține pe fiecare cetățean în deplina folosință a părții ce și-a rezervat. Oricît de puternic ar fi fost entuziasmul oamenilor față de suveranii ai căror supuși erau, ei n-ar fi înțeles niciodată să le lase o putere absolută și nelimitată asupra tuturor bunurilor lor ; ei n-au înțeles niciodată să muncească numai pentru acești suverani. Lauda curtezanilor, pe care afirmațiile cele mai absurde nu-i costă nimic, a căutat să-i convingă pe principi că aveau un drept absolut asupra bunurilor supușilor lor ; numai despoții și tiranii au adoptat asemenea păreri iraționale. Regele din Siam pretindea că este stăpînul tuturor bunurilor supușilor săi ; rezultatul unui asemenea drept barbar este că primul rebel norocos devine stăpînul bunurilor regelui din Siam. Orice putere care nu se bazează decît pe forță este nimicită în același chip. În statele care țin seamă de regulile rațiunii, *proprietățile* particularilor sînt sub protecția legilor ; tatăl de familie este asigurat că se va bucura el însuși și va lăsa și urmașilor săi bunurile pe care le-a adunat prin munca sa. Regii buni au respectat întotdeauna avutul supușilor ; ei n-au considerat tezaurul public, care le-a fost încredințat, decît ca pe-un depozit pe care nu aveau dreptul să și-l însușească spre a-și satisface fie pasiunile frivole, fie lăcomia favoriților, fie rapacitatea curtezanilor lor.

RĂZBOI

(de Jaucourt)

Filozofii secolului al XVIII-lea au nutrit o profundă oroare față de război. Convinși de atotputernicia rațiunii umane, ei nu puteau decît să condamne folosirea forței, avînd în vedere răul extraordinar pe care-l aduce popoarelor. Deoarece nu se ridicaseră încă pînă la ideea de națiune, ei cuprindeau în condamnarea lor toate războaiele, oricare ar fi ele, nebănuind — prizonieri ai cosmopolitismului lor — că un popor ar putea fi împins să ia armele pentru a-și apăra chiar existența sa proprie.

Cu privire la „pacifismul" secolului al XVIII-lea, a se vedea :

SAINT-PIERRE (Abatele de) : *Proiect de pace nesfîrșită* (1713).

ROUSSEAU, J. J. : *Extras și comentariu al proiectului de „pace nesfîrșită" al abatelui de Saint-Pierre* (1764).

Război, este, după cum s-a spus mai sus, un conflict între suverani, lichidat pe calea armelor.

Nous avons hérité de nos premiers aïeux,
Dès l'enfance du monde ils se fesaient la guerre. [1]

Războiul a domnit în toate secolele, întemeiat pe cele mai fragile baze ; totdeauna l-am văzut pustiind universal, lipsind familiile de moștenitori, umplînd statele cu văduve și orfani ; nenorociri deplorabile, dar obișnuite : în toate timpurile, oamenii, din ambiție, din avariție, din gelozie, din răutate, au ajuns să se jupoaie, să-și dea foc, să se

[1] *L-am moștenit de la cei dintîi strămoși, / Încă din copilăria lumii, ei se războiau.*

sugrume între ei. Pentru a o face însă cu mai multă ingeniozitate, au inventat reguli și principii pe care le numesc *artă militară* și au adăugat supunerii la aceste reguli onoarea, noblețea și gloria.

[. . .]

Legile militare ale Europei nu îngăduie să ridici viața în mod deliberat prizonierilor de *război,* sau învinșilor, sau celor care se predau, și cu atît mai puțin bătrînilor, femeilor, copiilor și, în general, acelora care n-au nici vîrsta, nici profesia pentru a purta armele și care nu iau altcum parte la *război* decît prin faptul că se găsesc în țara sau în tabăra dușmană.

Cu atît mai mult drepturile *războiului* nu se întind pînă acolo încît să lase a fi insultată cinstea femeilor, deoarece o astfel de purtare nu ajută la apărarea noastră, la siguranța noastră și nici la menținerea drepturilor noastre ; ea nu poate servi decît la satisfacerea brutalității soldatului dezlănțuit.

Mai sînt totuși o mie de alte excese infame și o mie de feluri de răpiri și grozăvii pe care le suportăm în mod rușinos în *război.* Se spune că legile trebuie să tacă atunci cînd zăngănesc armele ; eu răspund că, dacă trebuie ca legile civile, legile tribunalelor din fiecare stat, care n-au rost decît în timp de pace, să fie reduse la tăcere, nu același lucru trebuie să se întîmple cu legile eterne, care sînt făcute pentru toate timpurile, pentru toate popoarele, și care sînt înscrise în natură : or, *războiul* înnăbușe vocea naturii, a justiției, a religiei și a umanității. El nu generează decît tîlhării și crime ; alături de el, merg groaza, foametea și dezolarea ; el sfîșie sufletele mamelor, ale soțiilor și ale copiilor ; el devastează ogoarele, pustiește provinciile și preface orașele în pulbere. El secătuiește statele cele mai înfloritoare, aflate în plin avînt ; el îi expune pe învingători celor mai tragice întorsături ale soartei ; el corupe moravurile tuturor națiunilor și face mai mulți nenorociți decît morți. Iată roadele *războiului.*

*RID

(de Jaucourt)

Rid, un fel de cută sau zbîrcitură care se formează pe pielea feţei şi, în general, pe aproape întreg corpul oamenilor, de îndată ce încep să îmbătrînească.

Pielea se întinde pe măsură ce creşte grăsimea ; această dilatare produce porţiuni albe prin întinderea pielii şi porţiuni roşii prin umflarea vaselor sanguine. Iată crinii şi trandafirii vîrstei înaintate ! Toate fardurile sînt zadarnice. Din momentul în care grăsimea cedează şi pielea nu mai e întinsă, aceasta se zbîrceşte şi încep să se formeze cute ; apoi, pe măsura înaintării în vîrstă, cartilagiile, membranele, carnea, pielea şi toate fibrele corpului se întăresc şi devin mai aspre şi mai uscate ; ca urmare, se zbîrcesc cu toate ; circulaţia fluidelor se face mai greu, transpiraţia se reduce, sucurile nutritive sînt mai puţin abundente şi, neputînd fi absorbite de cele mai multe dintre fibrele care s-au întărit, nu le mai pot da hrană, de aceea fibrele se strîng şi se încreţesc. Iată cum se formează zilnic *ridurile.*

Pielea se poate întinde atîta timp cît volumul corpului creşte, dar cînd acesta scade, ea nu mai poate reveni la starea de la început. Adăugaţi la această cauză şi pe celelalte amintite, şi veţi înţelege că rezultă de aici, în mod necesar, *riduri* şi zbîrcituri care nu vor mai dispărea niciodată.

Ridurile feţii depind în parte de toate aceste cauze, dar se poate constata în apariţia lor o anumită ordine determinată de forma, trăsăturile şi mişcările obişnuite ale feţei. Remarca foarte ingenioasă aparţine d-lui Buffon : dacă, spune el, cercetăm cu atenţie figura unui om între 25 şi 30 ani, putem descoperi deja originea tuturor *ridurilor* pe care le va avea la bătrîneţe ; este suficient, pentru

aceasta, să-i priveşti faţa în momentele de reacţii violente, cum sînt rîsul nestăpînit, plînsul sau numai o puternică grimasă ; toate cutele care apar în aceste împrejurări vor fi într-o zi *riduri* de neînlăturat ; ele se modulează după transformările muşchilor şi se adîncesc mai mult sau mai puţin în raport cu mişcarea acestora.

Timpul nu produce numai *riduri* pe dinafară, ci şi pe dinăuntru ; el ridează toate glandele conglomerate, iar printre acestea — thymusul, glanda suprarenală, glanda tiroidă, glandele mamare şi atîtea altele îşi schimbă culoarea roşcată în brună sau negricioasă, îşi pierd sucurile grase asemănătoare unor lichide emoliente, se usucă şi dispar odată cu vîrsta pînă într-atît încît la autopsie nu se mai văd din ele decît uşoare urme.

Arta cea mai savantă nu cunoaşte leacuri împotriva acestei degradări a corpului. Ruinile unei case pot fi reparate, nu însă şi ale maşinii noastre. Femeile care şi-au istovit farmecele şi presimt această degradare prin pierderea darurilor lor plăcute, ar dori din tot sufletul să întinerească şi să-şi recapete culorile. De ce n-ar încerca să-i înşele şi pe alţii, cînd îşi dau toate silinţele să se înşele pe ele însele şi să se elibereze de ideea dezolantă a îmbătrînirii ? Cîte n-ar vrea să poată muta ridurile de pe faţă în acea parte a corpului în care zeii au ascuns punctul vulnerabil al fiului lui Thétis şi Peleu ? [1]

Domnişoara Lenclos, mai iscusită decît cele mai multe dintre consorele ei, nici nu se gîndea să ia în serios complimentele Abatelui de Chaulieu, care pretindea că iubirea se refugiase în ridurile frunţii acestei frumoase femei. Dimpotrivă, ea le socotea ca un semn al dispariţiei amorului şi al începutului înţelepciunii. Şi aşa ar trebui să fie, pentru a ne decide să devenim mai filozofi şi să ne oţelim împotriva spaimelor morţii prin cugetări de bun simţ.

[1] E vorba de călcîiul lui Achile.

*RIDICOL

(de Jaucourt)

Ridicol (Morală). Mă întreb ce-ar putea însemna ridicol ; termenul e abstract, fără un sens fix şi n-a fost încă definit ; variază continuu şi, întocmai ca moda, depinde de capriciu şi de arbitrar ; fiecare aplică ideea de ridicol după fantezia sa, o schimbă, o lărgeşte, o restrînge după plac. Un om poate fi taxat drept ridicol într-o societate, pentru că a renunţat la aerele false şi, dimpotrivă, poate fi acoperit de ridicol într-o altă societate, pentru că afişează aceste aere.

Obişnuit, se confundă *ridicolul* cu ceea ce e contra raţiunii ; totuşi, ceea ce contrariază raţiunea este nebunie, iar dacă se contrariază echitatea este o crimă.

Ridicolul (sfera termenului, n.tr.) ar trebui să se circumscrie la lucrurile indiferente în ele însele şi consacrate de obiceiurile impuse : moda, îmbrăcămintea, limbajul, manierele, ţinuta ; iată domeniul său. Şi iată uzurparea sa : el îşi întinde imperiul asupra meritului, onoarei, talentului, consideraţiei şi virtuţii ; amprenta lui caustică nu se mai şterge ; prin ea este lovit în adîncul inimii respectul datorat virtuţii şi, pînă la urmă, este stinsă dragostea ce-i purtăm : cineva care roşeşte de modestia sa devine obraznic de teama *ridicolului,* o teamă dăunătoare, care corupe inimile cinstite mai mult decît cele mai rele porniri.

Ridicolul este superior calomniei, care se poate stinge singură, întorcîndu-se asupra autorului ; el este, de asemenea, mijlocul folosit, cu cea mai mare siguranţă, de invidie pentru a umbri strălucirea oamenilor superiori. Cel ce dezonorează ofensează mai puţin decît *ridicolul,* pentru că nu stă în puterea nimănui de a dezonora pe cineva. Nu cuvîntul altuia ne dezonorează, ci propria noastră conduită ; cauzele dezonoarei sînt cunoscute şi

precise, pe cînd *ridicolul* depinde de maniera de a gîndi şi de a simţi a oamenilor vicioşi, cînd urmăresc să ne degradeze aruncînd ruşinea şi gloria oriunde socotesc ei că se cade şi asupra tuturor obiectelor pe care le privesc prin ochelarii *ridicolului.*

Puterea *ridicolului* este atît de mare, încît, dacă izbeşte odată imaginaţia, o ţine sub imperiul vocii lui. Adeseori se sacrifică onoarea pentru avut, iar uneori avutul de teama *ridicolului.*

Nu era nevoie, după părerea mea, ca Academia Franceză să propună, în 1753 pentru premiul său drept subiect dacă teama de *ridicol* nu înăbuşe talente şi virtuţi mai mult decît să corecteze vicii şi defecte, întrucît e neîndoios că această teamă îndreaptă mai puţine vicii şi defecte în comparaţie cu talentele şi virtuţile pe care le înăbuşe. Ruşinea nu mai stînjeneşte viciile, ea se păstrează întreagă pentru această născocire fantastică numită *ridicol.*

Ridicolul are aversiune pentru ştiinţă şi filozofie ; acestea sînt îngăduite numai unui număr restrîns de oameni superiori ; oamenii distinşi trebuie să renunţe la iubirea ştiinţelor : *ridicolul* nu-i cruţă.

Ridicolul loveşte deseori stima, pentru că urăşte calităţile personale ; în schimb, agrează viciile, pentru că sînt comune, oamenii sînt dispuşi să le accepte fără oprobiu, simt nevoia să le linguşească.

Fiecare secol cunoaşte, în orice ţară, un viciu dominant şi se găseşte totdeauna un om de calitate, socotit amabil, sau vreo femeie distinsă, care dă tonul, să impună *ridicolul* şi să instituie viciile societăţii. Călcînd pe urmele lor — observă foarte just domnul Duclos — apar, în roiuri, zeflemişti mărunţi, care hotărăsc cine e *en vogue,* aşa cum negustorii de mode hotărăsc de modelele care trebuie să aibă curs. Dacă nu şi-ar lua singuri dreptul de a-i pune pe cei *ridicoli* în planul al doilea, ar fi copleşiţi de ei ; jocul lor se aseamănă cu acela al criminalilor, care devin călăi spre a-şi salva viaţa.

O mare prostie a acestor creaturi frivole, și de care ele nici nu-și dau seama, constă în a-și imagina că imperiul lor este universal. Poporul nu cunoaște nici măcar numele lucrurilor asupra cărora se aplică *ridicolul*, iar burghezia nu știe mai mult. Oamenii de lume, cei ocupați, nu sînt deranjați, decît ca să se distreze, de aceste insecte incomode. Personalitățile ilustre sînt prea sus ca să-i bage în seamă, afară de cazul cînd consimt să facă din el obiectul amuzamentului propriu.

Ridicol (poem dramatic comic). După Aristot, ridicolul în poemul comic este defectul care provoacă diformitate fără durere și care nu amenință cu distrugerea pe nimeni, nici chiar pe acel ce suferă deformarea, pentru că, dacă ar amenința cu distrugerea, nu ar putea isca rîsul în inimile normale. Întorcîndu-se asupra propriei lor persoane, ar ajunge să găsească mai mult farmec în compasiune.

Ridicolul este, prin esența lui, obiect de comedie. Contra viciului, un filozof dizertează, un satiric insistă cu amărăciune, un orator combate cu ardoare, comedianul însă îl atacă prin glume și reușește uneori mai bine decît ar face-o cu argumentele cele mai puternice.

Diformitatea, obiect al *ridicolului,* va fi deci o contradicție între gîndurile, sentimentele, moravurile, aerul și comportarea unui om și natură, legile primite, obiceiurile, tot ceea ce pretinde starea lui prezentă de la acest om deformat. Un om este în cea mai crîncenă mizerie, dar nu vorbește decît de regi și tetrarhi ; este din Paris și la Paris se îmbracă chinezește ; are 50 de ani și se distrează grav înhămînd șoareci de hîrtie la un cărucior de cărți de joc ; e copleșit de datorii, dar ține să învețe pe alții cum să se poarte și să se îmbogățească. Iată diformități ridicole, care reprezintă, după cum se vede, tot atîtea contradicții cu o oarecare idee de ordine, de decență.

Trebuie observat că nu orice ridicol stîrnește rîsul. Există un ridicol care ne plictisește, un ridicol ursuz :

este ridicolul grosolan ; există un altul ce ne provoacă ciudă, pentru că se referă la un defect care ne atinge amorul propriu : așa este orgoliul stupid. Ridicolul înfățișat pe scena comică este totdeauna agreabil, delicat și nu ne pricinuiește nici o neliniște secretă.

Comicul, ceea ce latinii numesc *vis comica (harul — puterea-comică)* este deci *ridicolul* adevărat, șarjat însă mai mult sau mai puțin, după gradul de finețe al comicului. Există un punct delicat, dincoace de care nu rîzi deloc și dincolo de care nu mai rîzi dacă ești un om bine-crescut. Cu cît ai gustul mai fin și mai obișnuit cu bunele modele, cu atît îl simți mai mult *(ridicolul) :* este vorba de lucrurile pe care nu le poți decît simți.

Or, adevărul pare împins dincolo de limite :

1. cînd trăsăturile sînt multiplicate și arătate una lîngă alta. Există ridicoli în societate ; dar nu sar în ochi, pentru că sînt mai puțin răspîndiți. Un avar, de pildă, nu dă dovadă de avariție decît din cînd în cînd : trăsăturile care-l demască sînt înecate, pierdute într-o infinitate de alte trăsături aparținînd altui caracter, ceea ce le răpește aproape întreaga forță. În teatru, un avar nu spune un cuvînt, nu face un gest care să nu exprime avariția ; astfel se realizează un spectacol neobișnuit, deși adevărat, și de un *ridicol,* care provoacă neapărat rîsul ;

2. (adevărul) este dincolo de limite cînd depășește verosimilitatea obișnuită. Dacă un avar vede două candele, va sufla într-una, ceea ce pare normal ; dar dacă o aprinzi iarăși și el o va ascunde în buzunar înseamnă a merge destul de departe, dar nu dincolo de formele comicului. Don Quijotte este ridicol prin ideile lui despre ordinul cavalerilor ; nu mai puțin este Sancho, prin ideile lui despre destin. Se pare că autorul își bate joc de amîndoi, le insuflă lucruri exagerate și bizare, pentru a-i face ridicoli față de oameni și spre a se amuza el însuși ;

3. a treia modalitate de a stîrni comicul constă în a face să contrasteze decentul cu *ridicolul*. Iată pe scenă un om serios și un tablagiu care-i îndrugă cuvinte necuviincioase : unul hotărăște asupra valorii celuilalt. Femeia gospodină este așezată alături de savantă, omul politicos și uman alături de mizantrop, fiul risipitor alături de tatăl avar. Comedia constă în ciocnirea celor ridicoli între ei sau cu rațiunea și decența.

Ridicolul se găsește pretutindeni : în viața noastră nu există o acțiune, un gînd, un gest, o mișcare, care să nu se preteze la *ridicol*. Le putem păstra neatinse sau le putem face comice printr-un mic adaus. De aici putem să conchidem că oricine este născut poet comic autentic găsește un fond nesecat de *ridicol* la toate categoriile sociale.

*SĂNĂTATE

(nesemnat [1])

Sănătate e starea desăvîrșită a vieții, deci acordul natural, coordonarea mulțumitoare a părților unui corp viu ; de unde urmează că exercițiul tuturor funcțiunilor sale se face sau se poate face timp îndelungat cu ușurința, libertatea și capacitatea pe care le poate avea fiecare organ, potrivit rostului său, stării lui de moment, diferitelor nevoi, vîrstei, sexului, temperamentului individual, climatului în care trăiește.

Din această idee analitică despre sănătate rezultă că oricine se găsește într-o astfel de stare se bucură de viață, dar, de asemenea, că se poate trăi fără a fi sănătos : noțiunea acestei stări din urmă este mai întinsă,

[1] Autor : *M. d'Aumont.*

comportă mai multe condiții decît aceea a vieții în general. Într-adevăr :

1. Pentru menținerea vieții, este de ajuns ca trupul să-și păstreze un mic număr de funcțiuni, între care — mai ales — mișcarea inimii și respirația, care trebuie să se facă fără întrerupere ; în schimb, starea de sănătate presupune exercițiul sau integritatea absolută a facultăților proprii tuturor funcțiunilor ;

2. pentru ca viața să se susțină prin exercițiul funcțiilor esențiale, este necesară continuarea acestui exercițiu, oricît de imperfect s-ar face, și chiar numai a bătăilor inimii, oricît de slabe, independent de respirație ; pe cînd o sănătate perfectă presupune nu numai că exercițiul funcțiunilor vitale și al tuturor celorlalte funcțiuni trebuie să se îndeplinească potrivit utilității lor în viața animală, dar și condiția ca exercițiul lor să se facă în chipul cel mai desăvîrșit, corespunzător naturii individului.

Urmează deci că, deși sănătatea cere imperios exercițiul tuturor funcțiilor, e de ajuns ca acelea de care este legată viața să se mențină continuu și în toată plenitudinea lor ; nu-i necesar ca celelalte să se facă neîntrerupt, nici toate deodată ; e suficient ca ele să se poată face în mod convenabil fiecărui organ atunci cînd situația, nevoile mașinii animale [1] sau voința o impun, și ca această facultate să fie comună tuturor organelor fără excepție, pentru că perfecțiunea este complementul tuturor condițiilor.

Astfel, printre funcțiunile corpului omenesc, există unele care se îndeplinesc negreșit în toate momentele vieții ca o condiție a conservării ei ; este cazul exercițiului principalelor organe ale circulației sîngelui, chiar și în foetus, precum și a celor respiratorii, după naștere : funcțiunea celor dintîi trebuie să se repete aproape în

[1] Vezi nota 1 la p. 160.

fiecare secundă, a celorlalte trebuie să aibă loc de cîteva ori pe minut ; există organe care nu funcţionează decît un anumit timp de-a lungul unei zile normale, ca acelea ale digestiei, ale mişcării membrelor, ale exerciţiului spiritului, astfel încît somnul să alterneze cu veghea, după cum repausul cu munca şi noaptea cu ziua ; alte organe au funcţiuni reglate lunar, ca menstrele femeilor ; există funcţiuni proprii fiecărui sex, cum este procrearea la bărbaţi şi concepţia la femei şi acestea nu pot avea loc decît la o anumită vîrstă şi în mod limitat ; ele îi privesc pe adulţi, nu pe copii şi nici pe bătrîni — mai ales la femei.

Aşadar, nu poate fi socotit sănătos cel care nu are exerciţiul funcţiilor corespunzătoare sexului, vîrstei şi altor împrejurări : astfel sînt eunucii, mutilaţii de orice fel. De asemenea, este contrar ideii de sănătate exerciţiul funcţiunilor depăşite sau deplasate, cum ar fi cazul unei femei decrepite, continuînd să aibă menstre sau recăpătîndu-le, sau cazul unuia stăpînit de somn tot timpul ; prin urmare, aceeaşi funcţiune, care, exercitată normal, este un semn al bunei sănătăţi, devine un simptom de boală cînd se produce în contratimp.

O sănătate fără cusur nu presupune, deci, aceleaşi forme la mai mulţi indivizi ; exerciţiul funcţiilor în fiecare individ are, într-adevăr, un aspect comun fiecărei acţiuni particulare, dar el prezintă, de asemenea, multe deosebiri nu numai sub raportul vîrstei, sexului, temperamentului — precum am arătat —, dar şi sub acel al caracterului fiecărui individ de aceeaşi vîrstă, sex, temperament, după diferitele situaţii şi împrejurări ; astfel, fiecare mănîncă, digeră în stilul lui, cu toate că fiecare are pentru aceste funcţii aceleaşi organe.

Deci, sănătatea nu constă numai într-un grad precis de perfecţiune, comună tuturor indivizilor, în exerciţiul ansamblului funcţiunilor lor, ci ea cuprinde o arie cu

un număr considerabil de combinaţii, care o fac să ia diferite forme, de la starea de robusteţe a atletului — care nu cunoaşte boala — pînă la starea cea mai apropiată de boală, datorată vătămării unei funcţiuni.

SENZAŢII

(Diderot)

Chestiunea senzaţiilor este fundamentală în filozofie : asupra ei se înfruntă din prima clipă materialismul şi idealismul.

Cum era ea privită de enciclopedişti ?

Filozoful englez Locke criticase teza carteziană a ideilor înnăscute, adică anterioare experienţei şi puse în suflet de Dumnezeu. Pentru el, cunoştinţele noastre au o dublă origine : senzaţia *şi* reflexiunea. *Mergînd mai departe, filozofii francezi consideră că* orice *cunoaştere vine de la simţuri.*

Dar ce sînt senzaţiile ? Contrar opiniei naive a vechilor materialişti greci — Democrit, Epicur —, ele nu se pot afla în obiecte, deoarece modul în care noi percepem obiectele este în legătură cu organele noastre senzoriale. Locke distingea calităţile *secundare (culori, sunete...) relative la organele simţurilor, deci subiective, de* calităţile primare *(de ex. întinderea), inerente obiectului. Or, această distincţie duce la idealism, pentru că este inevitabil să se atribuie acelor calităţi primare rolul unui misterios suport, al unui* lucru în sine, *incognoscibil. Episcopul Berkeley, idealist englez, a putut să critice uşor această materie fantomă şi, suprimînd-o, să construiască acel pur* subiectivism, *pe care Diderot, în* Convorbire cu d'Alembert, *l-a numit* un sistem extravagant.

Iată pentru ce Diderot, autor al acestui articol, stabilește mai întîi cu preciziune că senzațiile sînt datorate unei cauze exterioare, *adică diferitelor mișcări ale materiei; apoi el se străduie să arate că diferențele între senzații sau diferențele de intensitate în aceeași senzație nu sînt impresiuni arbitrare, că ele corespund diferențelor de mișcare care le produc. El elaborează deci o teorie a senzațiilor care este materialistă, dar de un materialism mecanicist, după chipul științei timpului său.*

A se vedea articolul Bun simț.

Senzațiile sînt impresiuni care se trezesc în noi sub acțiunea obiectelor exterioare. Filozofii moderni resping părerea greșită, care odinioară înzestra obiectele din afara noastră cu diversele senzații pe care le primim de la ele. Orice *senzație* este o percepție, care nu s-ar putea găsi decît într-un spirit, adică într-o substanță, care se poate simți pe ea însăși și care nu poate să acționeze sau să lîncezească fără să-și dea imediat seama. Filozofii noștri merg mai departe ; ei vă fac să observați foarte bine că această specie de percepțiune, care se numește *senzație,* este foarte diferită, pe de o parte, de cea care se cheamă idee, iar, pe de altă parte, de actele de voință și de pasiune. Pasiunile sînt doar percepțiuni confuze care nu reprezintă nici un obiect ; dar aceste percepțiuni desăvîrșindu-se chiar în sufletul care le-a produs, sufletul nu le raportează decît la el însuși, nu-și dă seama decît de el însuși, afectat în diferite forme ca : bucuria, tristețea, dorința, ura și iubirea. Dimpotrivă, *senzațiile* pe care sufletul le încearcă în sine, le raportează la acțiunea unei oarecari cauze exterioare și de obicei ele însoțesc ideea unui obiect oarecare. *Senzațiile* se deosebesc foarte mult de idei :

1. Ideile noastre sînt limpezi ; ele ne înfățișează limpede un obiect din afară de noi, pe cînd *senzațiile* sînt obscure ; ele nu ne arată precis nici un obiect, deși se pare că ne întorc sufletul în afară ; căci ori de cîte ori avem vreo *senzație,* avem impresia că asupra sufletului nostru acționează o cauză exterioară.

2. Sîntem stăpîni pe atenția noastră cînd e vorba de propriile noastre idei ; o chemăm pe una, o înlăturăm pe alta, o chemăm iarăși, o păstrăm atît cît ne place ; și îi dăm atîta atenție cîtă credem că i se cuvine ; dispunem de toate cu o putere tot atît de suverană ca aceea a unui om curios care dispune de tablourile din biroul său. Nu același lucru se întîmplă cu senzațiile noastre ; atenția ce le-o dăm e involuntară, sîntem nevoiți să le-o dăm ; sufletul nostru i se dăruie cînd mai mult, cînd mai puțin, după cum senzația e mai slabă sau mai vie.

3. Ideile pure nu aduc nici o *senzație,* nici chiar din acelea pe care ni le înfățișează corpurile ; dar senzațiile au întotdeauna un anume raport cu ideea de corp : ele sînt nedespărțite de obiectele corporale și se recunoaște unanim că sînt determinate de o mișcare oarecare a corpurilor și în special de aceea pe care corpurile exterioare o comunică corpului nostru.

4. Ideile noastre sînt simple sau pot fi reduse la percepțiuni simple ; căci, ele fiind percepțiunile clare, care ne fac să receptăm imaginea unui obiect din afara noastră, putem să le descompunem pînă cînd ajungem la percepția unui obiect simplu și unic, care este asemenea unui punct perceput în întregime, dintr-o dată. Senzațiile noastre, dimpotrivă, sînt confuze și e tocmai ceea ce face să presupună că nu sînt percepțiuni simple, orice ar spune celebrul Locke. Ceea ce întărește această presupunere este faptul că noi sîntem supuși zilnic unor senzații, care, momentan, ni se par simple, dar, mai apoi, ne dăm seama că nu sînt deloc astfel. Se știe, în urma ingenioaselor experiențe pe care le-a făcut cu prisma faimosul

cavaler Newton, că nu există decît cinci culori primare. Totuşi, din diferitele combinaţii ale acestor cinci culori, rezultă acea diversitate infinită a nuanţelor pe care le admirăm, fie în natură, fie în tablourile pictorilor — imitatorii şi rivalii ei —, cu toate că penelul lor, oricît de iscusit ar fi, n-o va egala niciodată. Acestei varietăţi de culori, tente şi nuanţe, îi corespund tot atîtea *senzaţii* distincte pe care noi am fi înclinaţi să le considerăm drept *senzaţii* simple, ca şi senzaţia de roşu, sau de verde, dacă experienţele lui Newton n-ar dovedi că ele sînt percepţiuni compuse din cele cinci culori originare. Acelaşi lucru se petrece şi cu tonurile în muzică. Două sau mai multe tonuri de acelaşi fel, lovind timpanul în acelaşi timp, produc un acord : o ureche fină însă receptează dintr-odată aceste tonuri diferite, fără a le distinge bine ; ele se unesc şi se confundă unul cu altul, propriu-zis, ea nu aude nici unul din aceste tonuri ; e doar o contopire plăcută a amîndurora, din care rezultă o a treia *senzaţie* care se numeşte acord, simfonie ; un om însă, care n-ar fi auzit niciodată aceste tonuri separate, ar considera *senzaţia* produsă de acordul lor drept o simplă percepţie.

În afară de această primă chestiune, în care se discută dacă *senzaţiile* sînt idei, mai sînt şi altele, întrucît materia aceasta devine foarte fecundă atunci cînd este cercetată mai adînc.

1. Oare impresiunile produse în spiritul nostru de prezenţa obiectelor sensibile sînt arbitrare ? S-ar părea, în mod clar, că nu, din moment ce există o analogie între senzaţiile noastre şi mişcările care le cauzează şi din moment ce aceste mişcări sînt nu un simplu prilej, ci însuşi obiectul acestor percepţiuni confuze [1]. Această

[1] Diderot atacă aici doctrina idealistă a lui Malebranche, după care obiectele nu sînt decît *cauza ocazională* a senzaţiilor, cauza reală fiind Dumnezeu. Cum sufletul, substanţă spirituală, nu poate să aibă nici o comunicaţie cu materia, Dumnezeu intervine în toate cazurile în care avem nevoie de a fi informaţi asupra lumii exterioare, dîndu-ne senzaţiile utile. (A. S.)

analogie, va apărea dacă, pe de o parte, comparăm aceste *senzaţii* între ele şi dacă, pe de altă parte, comparăm între ele organele acestor senzaţii şi impresia care se exercită asupra acestor organe diferite. Vederea este mai delicată şi mai abilă decît auzul ; auzul la rîndul lui are acelaşi avantaj asupra mirosului şi gustului ; aceste două senzaţii din urmă sînt mai presus decît pipăitul. Se observă aceleaşi diferenţe între organele simţurilor noastre — în ceea ce priveşte structura acestor organe, delicateţea nervilor, subtilitatea şi viteza mişcărilor — şi mărimea corpurilor exterioare care afectează direct aceste organe. Impresia corporală asupra organelor simţurilor nu este decît o atingere oarecum subtilă şi delicată, proporţională naturii organelor care trebuie să fie afectate. Aceea a privirii este cea mai delicată din toate ; zgomotul şi sunetul ne ating mai puţin delicat decît lumina şi culorile ; mirosul şi savoarea sînt mai puţin delicate decît sunetul ; frigul şi căldura şi celelalte calităţi tactile fac impresia cea mai puternică şi mai aspră. În toate, însă, nu e nevoie decît de diferite grade ale aceluiaşi fel de mişcare, pentru ca spiritul nostru să treacă de la plăcere la durere ; dovadă că plăcerea şi durerea, adică ceea ce este agreabil şi dezagreabil, în *senzaţiile* noastre, sînt perfect analoage cu mişcările care le produc, sau, mai precis, că senzaţiile noastre nu sînt decît percepţia confuză a acestor mişcări diverse. Dealtfel, dacă se compară *senzaţiile* noastre între ele, se constată raporturi şi diferenţe care marchează o analogie perfectă cu mişcările ce le produc şi cu organele care primesc aceste mişcări. De exemplu, mirosul şi gustul se învecinează mult şi ţin destul unul de altul. Analogia care se remarcă între simţuri şi culori este cu mult mai sensibilă. Trebuie să trecem acum la alte chestiuni şi să pătrundem din ce în ce mai mult în natura *senzaţiilor*.

De ce oare se zice că spiritul leagă *senzațiile* de existența unei cauze exterioare ? De ce aceste *senzații* sînt inseparabile de ideea anumitor obiecte ? De ce oare ne imprimă ele atît de puternic aceste idei și ne fac să admitem aceste obiecte ca existînd în afară de noi ? Mai mult, de ce privim aceste obiecte nu numai ca pe cauza, dar ca pe însuși subiectul acestor *senzații* ? De unde vine oare faptul că *senzația* este atît de contopită cu ideea obiectului însuși, încît, deși obiectul este distinct de sufletul nostru, iar *senzația* nu este, totuși ne vine foarte greu, sau este chiar imposibil pentru sufletul nostru, să despartă *senzația* de ideea acestui obiect ; e ceea ce se întîmplă mai ales în privința vederii. Cînd vezi un cerc roșu, mai curînd îi atribui roșeața, care este propria noastră senzație, decît să-i atribui rotunzimea, care este proprietatea cercului însuși. Sînt atîtea chestiuni nelămurite, referitoare la *senzații,* care demonstrează cît de spinoasă este această materie. Iată cu aproximație cam cum s-ar putea răspunde în mod rezonabil.

Senzațiile fac spiritul să se exteriorizeze, dîndu-i ideea confuză a unei cauze exterioare care acționează asupra lui, pentru că senzațiile sînt percepțiuni involuntare ; sufletul, în măsura în care simte, e pasiv, e subiectul unei acțiuni ; există, deci, în afară de el, un agent. Cine e oare acest agent ? E rațional să-l concepem proporțional cu acțiunea sa și să credem că diferitelor efecte le răspund cauze diferite ; că *senzațiile* sînt produse de cauze tot atît de diferite între ele ca și *senzațiile* înseși. Conform acestui principiu, cauza luminii trebuie să fie alta decît cauza focului, cea care produce în mine *senzația* culorii galbene trebuie să fie diferită de cea care îmi dă *senzația* de violet.

Senzațiile noastre fiind percepțiuni reprezentative ale unei infinități de mici mișcări nesezisabile, e natural să atragă ideea clară sau confuză a corpului de care cea a mișcării e neseparabilă și ca noi să privim materia, în

măsura în care e agitată de aceste variate mișcări, drept cauza universală a *senzațiilor* noastre și, în același timp, ca obiectul lor.

O altă urmare, tot atît de firească, este că *senzațiile* noastre sînt dovada care ne convinge că materia există. Prin ea Dumnezeu ne face să luăm cunoștință de propria noastră existență [1] căci, deși Dumnezeu e cauza universală și nemijlocită care acționează asupra sufletului nostru, asupra căruia — dacă ne gîndim bine — vedem că materia nu poate să acționeze realmente și în mod fizic ; deși numai senzațiile, pe care le primim în fiecare clipă sînt de ajuns, pentru a demonstra că există în afară de noi un spirit a cărui putere este nesfîrșită, totuși rațiunea — după care acest spirit atotputernic supune sufletul nostru acestei succesiuni atît de variate, dar atît de ordonate, de percepții confuze, al căror obiect sînt numai mișcările —, această rațiune nu poate, dealtfel, să rezulte decît din înseși aceste mișcări, care sînt fără tăgadă prezente în materia cu adevărat existentă ; ținta spiritului infinit, care nu acționează niciodată la întîmplare, nu poate să fie decît aceea de a ne arăta existența acestei materii împreună cu aceste mișcări variate. Nu-i altă cale mai potrivită pentru a ne da cunoștință asupra acestui fapt. Ideea singură de materie ne-ar descoperi natura sa, dar nu și existența sa, deoarece această existență nu-i este esențială. Dar înclinarea involuntară a sufletului nostru către această idee — învestită cu aceea a unei infinități de modificări și de mișcări succesive, care sînt arbitrare și accidentale ideii respective — ne conduce în mod cert la credința că ea există

[1] E surprinzătoare, poate, această neașteptată invocare a lui Dumnezeu. Diderot însă nu vrea să critice deschis noțiunea de suflet spiritual, distinctă și independentă de materie. Dar ultima grijă a argumentării o desființează, conform unei tactici frecventă în Enciclopedie, arătînd că obiectul sensibil este rațiunea suficientă a senzației. (A. S.)

împreună cu toate feluritele sale modificări. Sufletul, călăuzit de creator în această succesiune ordonată a percepţiilor, este convins că există o lume materială în afară de el, care trebuie să fie fundamentul, cauza exemplară a acestei ordini, şi cu care aceste percepţiuni au un raport de adevăr. De aceea, cu toate că, în nesfîrşita varietate a obiectelor prezentate de simţuri spiritului, Dumnezeu singur acţionează asupra spiritului nostru, fiecare obiect sensibil, cu toate proprietăţile sale, poate să treacă drept cauza *senzaţiei* pe care o avem, pentru că el este raţiunea suficientă a acestei percepţiuni şi temeiul adevărului său. [...]

Eu nu neg totuşi că n-ar putea să existe şi oameni care, în sumbrele lor meditaţii, să-şi fi stabilit în aşa fel spiritul prin abstracţiuni continue şi — îndrăznesc să spun — să-şi fi alambicat în aşa fel creierul prin presupuneri metafizice, încît să se îndoiască, într-adevăr, de existenţa corpurilor. Tot ceea ce se poate spune despre aceşti contemplativi este că, din pricina reflexiunii, şi-au pierdut bunul-simţ, ignorînd un adevăr primar impus de sentimentul naturii şi care se întăreşte prin acordul umanim al tuturor oamenilor.

SENSIBILITATE

(de Jaucourt)

Filozofii secolului al XVIII-lea au înţeles sensibilitatea *într-un sens particular : Diderot, în a sa* Încercare asupra meritului şi virtuţii, *o concepe ca o „afecţiune socială", iar Rousseau în* Discurs aupra originii inegalităţii, *ca o „virtute socială". De la sensibilitatea în iubire şi în prietenie, apărută la sfîrşitul secolului al XVII-lea, filozofii au trecut la sensibilitatea în raporturile cu toţi semenii noştri. Astfel sensibilitatea a născut „umanitatea", care se traduce prin* binefacere. *Precizăm, citîndu-l pe Lanson, că sensibilitatea secolului este „reflexiunea inteligenţei asupra emoţiilor reale sau posibile ale sensibilităţii. E mai mult conştiinţa şi noţiunea sentimentului decît sentimentul".*

A se raporta la articolul Umanitate.

Sensibilitate. Dispoziţie tandră şi delicată a sufletului, care îl predispune la emoţie, la tulburare.

Sensibilitatea sufletească dă un fel de pătrundere a lucrurilor comune şi merge mai departe decît poate să ajungă spiritul singur. Sufletele sensibile pot să facă prin impetuozitate greşeli pe care nu le-ar face cei stăpîni pe sine ; dar ele depăşesc aceste greşeli prin numărul lucrurilor bune pe care le săvîrşesc. Sufletele sensibile trăiesc mai adînc decît celelalte . În ceea ce le priveşte numărul faptelor bune sporeşte, ca şi al celor rele. Cugetarea poate să facă un om cinstit ; *sensibilitatea* însă e aceea care îl creează pe omul virtuos. *Sensibilitatea* este mama omeniei, a generozităţii ; ea slujeşte meritul, ajută spiritul şi aduce după sine puterea convingerii.

SPEŢA UMANĂ

(Diderot)

Diderot susţine atît teoria unităţii funciare a speciei umane, cît şi acea a transformării ei sub influenţa factorilor naturali şi sociali. E de notat îndrăzneala acestor idei, pentru epoca sa. De aici rezultă îndeosebi că nu există rasă superioară şi că speciile evoluează transformîndu-se. În modul acesta Enciclopedia

se opunea Bisericii, care propovăduia, după Geneză, *că lumea a fost creată de Dumnezeu și că speciile sînt fixe.*

Monumentala Istorie naturală *a lui Buffon, a apărut de la 1749 pînă la 1788. Pentru ca să fie ajutat în realizarea acestei imense lucrări (36 volume în 4°); Buffon s-a înconjurat de colaboratori, mai ales de Daubenton. Cu toată prudența sa, Buffon a suferit cenzura Sorbonnei, care, în două rînduri, în 1749 și în* 1779, a denunțat Teoria Pămîntului *și* Tratatul epocilor *ca fiind contrarii celor cuprinse în* Geneză.

În această privință, gîndirea lui Diderot a fost mai îndrăzneață decît cea a lui Buffon: în Visul lui d'Alembert (1769), *el presimte teoria transformismului. „Puneți în locul lui Dumnezeu — scrie el — o materie sensibilă, ca putere mai întîi și — apoi — ca act, și veți avea tot ce s-a petrecut în univers, de la piatră pînă la om". Și în altă parte: „Toate ființele circulă unele în altele... totul este în flux perpetuu... Nu sînteți oare de acord că totul se leagă în natură și că este imposibil să existe un gol în acest lanț ?".*

A se referi la articolul A se naște.

Speța umană. Omul, considerat ca animal, se prezintă sub trei tipuri variate: unul, după culoare; al doilea, după mărime și formă; al treilea, după firea diferitelor popoare.

[...]

Din cele de mai sus, rezultă că în noul continent pe care îl parcurgem nu există decît una și aceeași rasă de oameni, mai mult sau mai puțin oacheși. Americanii ies din aceeași matcă. Europenii provin din aceeași matcă. De la nord la sud, se observă aceleași varietăți atît într-o emisferă cît și în cealaltă. Totul concură deci la a dovedi

că genul *uman* nu se compune din specii deosebite în esență. Deosebirea dintre albi și bruni provine din hrană, moravuri, obiceiuri, clime. Cea dintre bruni și negri are aceeași cauză.

Deci, la origine nu există decît o singură rasă de oameni care, înmulțindu-se și răspîndindu-se pe suprafața pămîntului, a dat, în timp, toate varietățile despre care am vorbit; varietăți care ar dispărea cu vremea, dacă am putea presupune că popoarele s-ar deplasa pe neașteptate și că unele s-ar găsi, de nevoie ori în mod voluntar, supuse acelorași cauze care au acționat asupra celor ale căror ținuturi le-ar ocupa. (A se vedea *Istoria naturală* de d-nii Buffon și Daubenton).

STAT

(Diderot)

Filozofii secolului al XVIII-lea n-au ajuns la noțiunea de clasă socială și cu atît mai puțin la aceea de luptă de clasă. Reprezentanți autentici ai burgheziei, ei socoteau sistemul lor valabil pentru toți oamenii. De aceea au și avut din multe puncte de vedere o poziție idealistă. Tot așa și în ceea ce privește statul.

Cea dintîi analiză științifică a statului a fost făcută de Fr. Engels, în cartea sa Originea familiei, a proprietății private și a Statului (1884). Statul, *departe de a fi existat întotdeauna. apare odată cu împărțirea societății în clase distincte; el ia naștere din necesitatea de a ține în frîu antagonismele de clasă; el este expresia politică și juridică a clasei care domină din punct de vedere economic. De unde reiese că nu există un stat în sine, după cum consideră aci Dide-*

rot, ci diverse tipuri de stat, *corespunzînd diverselor stadii de evoluţie socială.*

A se referi la articolul Monarhie.

Stat, termen generic care indică o societate de oameni trăind laolaltă sub o guvernare oarecare, fericiţi sau nefericiţi.

În felul acesta putem defini *statul* ca o societate civilă în care un mare număr de oameni sînt legaţi laolaltă, supuşi unui suveran, pentru a se bucura, prin protecţia şi grija sa, de siguranţă şi de fericirea care lipsesc în *statul* natural.

[...]

Putem considera *statul* ca o persoană morală, al cărei cap ar fi suveranul şi ale cărei membre, particularii ; în consecinţă, i se atribuie acestei persoane unele acţiuni care sînt numai ale ei, unele drepturi distincte de cele ale cetăţeanului de rînd, drepturi pe care nici fiecare cetăţean în parte şi nici mai mulţi împreună nu şi le-ar putea aroga.

Această unire a mai multor persoane într-un singur corp, rezultată din concursul voinţei şi puterii fiecărui particular, deosebeşte *statul* de mulţime : deoarece mulţimea nu este decît un ansamblu de mai multe persoane care au fiecare o voinţă proprie, în timp ce *statul* este o societate animată de un singur suflet, care îi conduce toate mişcările în mod constant spre folosul comun. Iată *statul* fericit, *statul* prin excelenţă.

Pentru a creea acest *stat,* trebuie ca o mulţime de oameni să se reunească într-un fel atît de special încît siguranţa unora să depindă de siguranţa celorlalţi, şi astfel să fie nevoiţi să se ajute între ei ; ca prin această unire de forţe şi de interese să se poată respinge cu uşurinţă insultele de care nu s-ar fi putut apăra fiecare în parte ; şi să-i constrîngă să-şi facă datoria pe cei care

ar vrea să se abată de la ea, şi să muncească cu mai mult folos pentru binele comun.

Astfel, două lucruri contribuie mai cu seamă la menţinerea *statului.* Cel dintîi este angajamentul însuşi prin care s-au supus particularii autorităţii suveranului ; angajament căruia autoritatea divină şi sfinţenia jurămîntului îi conferă multă greutate. Cel de-al doilea este stabilirea unei puteri superioare, capabilă să-i ţină în frîu pe cei răi prin frica de pedepsele ce li se pot da. Deci, din reunirea unor voinţe, susţinută de o autoritate superioară, rezultă colectivitatea politică sau *statul ;* şi altfel nu s-ar putea concepe o societate civilă.

Dealtfel, cu colectivitatea politică se întîmplă aidoma ca şi cu corpul omenesc : se poate deosebi un *stat sănătos* şi bine constituit de un *stat bolnav.* Bolile îi vin sau din abuzul de putere al suveranului sau din proasta constituire a *statului ;* şi cauza trebuie căutată în defectele acelora care guvernează sau în viciile guvernării.

*STRADĂ

(nesemnat [1])

Strada, spaţiu între case, destinat a servi la trecerea publicului sau, dacă preferaţi, este un drum liber, mărginit de case sau de ziduri, pietruit şi folosit în oraşe spre a se putea comunica de la o casă, de la o piaţă, de la un cartier la altul. Vitruve, Paladio şi ceilalţi care s-au ocupat de ridicarea oraşelor stabilesc următoarele principii în materie de străzi :

În alinierea străzilor, trebuie să se aibă în vedere mai ales calitatea şi temperatura aerului înconjurător. În

[1] Autor : *de Jaucourt* (D. J.).

ţările reci sau temperate, străzile trebuie să se facă mai largi şi mai spaţioase pentru ca oraşul să fie mai degajat, mai sănătos şi mai frumos ; căci aerul fiind lăsat liber, este şi mai sănătos : aşa încît, dacă un oraş este aşezat într-un climat rece şi casele ar fi foarte înalte, străzile ar urma să fie largi spre a permite pătrunderea liberă a soarelui peste tot.

Dacă oraşul este aşezat într-un climat foarte cald, este nevoie de străzi strîmte şi edificii mai înălţate pentru a micşora căldura prin umbra care se face de obicei pe străzile înguste, ceea ce ajută la păstrarea sănătăţii : un exemplu îl constituie Roma după ce a fost reclădită de către Neron, cu străzi mai largi decît înainte ; oraşul a devenit mai frumos, dar a fost mai expus căldurilor şi bolilor.

Străzile principale trebuie astfel dispuse încît să străbată în linie dreaptă oraşul de la porţile sale pînă la piaţa centrală, iar cîteodată, dacă situaţia o permite, este preferabil să lege o poartă de alta ; apoi, ţinînd seama de forma şi întinderea oraşului, s-ar putea deschide între unele porţi şi piaţa principală mai multe pieţe mici. Celelalte străzi trebuie să ajungă nu numai la o piaţă centrală, ci şi la bisericile mai însemnate, la palate şi la toate locurile publice.

În ceea ce priveşte străzile, trebuie să ţinem seama de avertismentul lui Vitruve : ca ele să nu stea chiar în calea vreunui vînt năvalnic, să nu fie expuse, deci, vîrtejurilor şi violenţei lor ; dealtfel, pentru ocrotirea sănătăţii locuitorilor, vînturile trebuie evitate, iar forţa lor distrugătoare redusă.

Toate străzile trebuie să se orienteze în pantă spre centru, pentru ca apa de pe acoperişurile caselor să se poată aduna, să formeze o vînă mai liberă şi să ducă la vale gunoaiele ; în felul acesta, aerul nu s-ar infecta de pe urma lîncezirii lor îndelungate.

Pentru scurgerea apelor, se dă străzilor drepte şi largi o înclinare de circa un deget la un stînjen. Cele mai mici străzi au un pîrîiaş între cele două margini, iar cele mai largi o rigolă.

La romani, străzile erau mari sau publice şi mici sau particulare : pe primele le numeau *regale, pretoriene, consulare* sau *militare,* iar pe celelalte *vicinale,* adică străzi de trecere prin care cele mari comunicau între ele.

Originea cuvîntului *stradă* (fr. rue) este controversată [1]. După Daviler, cuvîntul derivă din *rudus,* teren pavat cu mortar, var şi ciment ; după domnii de la Port-Royal cuvîntul *stradă* vine de la grecescul ρυμη (rumé), *vicus,* a cărui rădăcină este ρυω (ruo), *eu curg.* Ducange pretinde că în latina vulgară s-au întrebuinţat termenii *ruta, ruda,* pentru a desemna o stradă şi piaţa comercială (D.J.).

Strada sacră. Era cea mai frecventată stradă din Roma. Începea de la amfiteatru, cobora în Piaţa Romei, de acolo urca spre Capitoliu. Străbătea un drum în pantă sau în colină, de unde şi denumirea *Clivus* (înclinare).

Strada în oraşele fortificate. În oraşele fortificate, străzile principale pornesc din piaţa armelor, situată în mijlocul oraşului, şi conduc, prin aceeaşi aliniere, la porţile oraşului, la fortificaţii şi, îndeosebi, la citadelă sau redută — dacă există —, ca să poată fi uşor străbătute. Se mai fac şi perpendiculare unele pe altele cît mai mult posibil, aşa încît colţurile caselor să fie în unghiuri drepte. De obicei, marile străzi au şase stînjeni lăţime, iar cele mici trei sau patru.

Străzile paralele trebuiesc astfel distanţate, încît să rămînă spaţiu pentru două case de locuit, dintre care una să privească pe o stradă şi alta pe strada opusă.

---

[1] Etimologia este valabilă pentru termenul francez, *rue.*

Se presupune că fiecare casă are cinci sau şase stînjeni lăţime, cu o curte de aceeaşi mărime, în aşa fel încît distanţa de la o stradă la alta să fie de circa treizeci şi doi — treizeci şi trei de stînjeni.

SUBIECT ÎN PICTURĂ

(Diderot)

În 1759, Diderot a fost însărcinat de Grimm să facă, în Corespondenţă literară, *o dare de seamă asupra Saloanelor care se organizau din doi în doi ani. Diderot se interesase întotdeauna de problemele de estetică. Încă din 1751, scrisese cunoscutele sale* Cercetări filozofice asupra originii şi naturii frumosului *(articolul* Frumos *din* Enciclopedie). *El frecventa ades pe artiştii Vernet* [1], *Van Loo* [2], *Chardin* [3]; *era prieten mai ales cu Greuze* [4], *care îi arăta tablourile sale înainte de a le expune.*

Dacă Diderot n-a inaugurat în Franţa critica de artă — ale cărei origini urcă pînă în cel de-al XVII-lea secol şi care fusese ilustrată în 1719 prin Reflexiuni critice asupra poeziei şi picturii *de Abatele Du Bos —, el a contribuit totuşi în mod substanţial la dezvoltarea ei. Pe Diderot l-au interesat mai ales subiectul, compoziţia, psihologia personajelor şi poate că a avut o concepţie oarecum literară asupra criticii de artă. Totuşi, el nu s-a dezinteresat de tehnică, de desen, de culoare;* în Saloanele *sale din 1775 şi 1781, el le acordă chiar o atenţie deosebită. Pe scurt, Diderot se ridică împotriva unei estetici decadente şi se face iniţiatorul unui realism viguros.*

[1] *Vernet* (Joseph), pictor francez, contemporan cu Diderot, a pictat peisaje convenţionale apreciate de sensibilitatea preromantică a vremii. A fost numit consilier al Academiei regale în 1766.

[2] *Van Loo* (Louis Michel, zis *Michel)* sau Van Loo d'Espagne, pictor francez (1707-1771), membru al unei familii de pictori apreciaţi. Este cunoscut, mai ales, ca portretist, calitate în care îl găsim la curtea lui Filip V al Spaniei şi apoi, la aceea a lui Ludovic XV al Franţei. A executat, între alte portrete celebre, şi un portret al lui Diderot (Louvre).

[3] *Chardin* (Jean-Baptiste Siméon), pictor francez (1699-1779); a pictat naturi moarte, interioare, figuri, portrete. Reputat colorist. A pictat peste 30 capodopere, răspîndite prin diverse muzee din Europa. S-a inspirat direct din natură şi din mediul mic burghez, prefigurînd, în această direcţie, pe Corot.

[4] *Greuze* (Jean-Baptiste) (1725-1805), pictează compoziţii melodramatice; se remarcă totuşi prin portrete, între care excelează cele de copii. Apreciat de Diderot.

Subiect (în pictură). În pictură numim *subiecte* tot ceea ce arta penelului poate să imite. Astfel, ca să transcriem judicioasele reflexiuni ale abatelui Du Bos, vom spune, împreună cu el, că tot ceea ce cade sub simţul văzului poate să devină un subiect de imitare. Cînd imitaţiunile înfăţişate de pictură au puterea să ne placă, toată lumea zice că sînt subiecte fericite. Reprezentarea patetică a sacrificiului fiicei lui Jephte, [1] sau aceea a morţii lui Germanicus sînt, de exemplu, *subiecte* fericite. *Subiectele* groteşti nu sînt contemplate; nici chiar peisajele cele mai vesele şi mai graţioase. Arta picturii nu e niciodată mai mult aplaudată ca atunci cînd reuşeşte să nu trezească tristeţe; şi, dacă nu mă-nşel cu totul, de obicei oamenii preferă să plîngă la teatru decît să rîdă.

[...]

Pictorii se plîng fără motiv de lipsa de *subiecte:* natura este atît de variată încît oferă oricînd *subiecte* noi acelora care au geniu. Un om genial vede natura. El descoperă o deosebire între obiectele care, în ochii celorlalţi oameni, par la fel; el face să se simtă atît de bine

[1] Unul dintre judecătorii Israelului (sec. XII î.e.n.). Înainte de atacul Amoniţilor, s-a legat să ofere ca jertfă lui Dumnezeu pe prima persoană care ar veni să-l felicite pentru victorie. Persoana care a venit a fost fiica sa: a sacrificat-o.

această deosebire în imitația sa, încît *subiectul* cel mai des tratat devine un *subiect* nou sub pana sa, sub penelul său. Pentru un mare pictor există nesfîrșit de multe bucurii și dureri deosebite, pe care el le face și mai variate, fie prin trecerea anilor, fie prin temperamentele, fie prin caracterele naționale sau particulare, ca și prin alte mii de mijloace. Întrucît un tablou nu reprezintă decît o clipă dintr-o acțiune, pictorul de geniu va alege tocmai clipa pe care alții n-au sesizat-o ; sau, dacă reține aceeași clipă, el o va îmbogăți cu trăsături născute din imaginația sa, încît acțiunea va părea un *subiect* nou. Or, tocmai inventarea acestor trăsături caracterizează pe adevăratul poet în pictură.

Cîte crucificări nu s-au pictat de cînd există pictura pe lume ? Cu toate acestea, artiștii geniali n-au socotit *subiectul* secătuit, fiindcă se mai făcuseră mii de astfel de tablouri. Ei au știut să-l împodobească cu noi trăsături poetice, care par atît de proprii *subiectului,* încît ne surprinde că primul pictor care a meditat asupra compoziției unei crucificări nu și-a dat seama de aceste idei. E tocmai ceea ce au dovedit Rubens, Poussin și Coypel prin tablourile în care înfățișează crucificarea lui Iisus Cristos. Într-un cuvînt, pictorii a căror vocație e genială vor găsi întotdeauna *subiecte* în natură ; și, pentru a vorbi la figurat, înaintașii lor au lăsat în cariere mai multă marmură decît aceea pe care au scos-o ca s-o cioplească.

SUPERSTIȚIE

(de Jaucourt)

Apărători pasionați ai drepturilor rațiunii, filozofii au denunțat cu vigoare, chiar și în religie, tot ce li se părea irațional. Atît de bine au făcut-o, încît

atacurile lor au fost considerate de apărătorii ordinei tradiționale ca vizînd deopotrivă superstițiile propriuzise și religia însăși, întemeiată cum e pe credință. „Nu pot să mă lipsesc, scrie anonimul autor al Considerațiilor asupra moravurilor acestui secol (1757), *de a condamna pe acei scriitori care, sub pretextul că atacă superstiția, — ceea ce ar constitui un motiv lăudabil și util dacă ei s-ar mulțumi să rămînă filozofi cetățeni — caută să sape temeliile moralei și lezează interesele societății". Prin „temelii ale moralei" și „interesele societății" trebuie să înțelegem religia catolică.*

A se raporta la articolele : Fanatism, A persecuta, Toleranță.

Superstiție, orice exces în religie în general, după vechiul înțeles pe care i-l dădea păgînismul [1] : trebuie să fii pios și să te păzești să cazi în *superstiție.*

În adevăr, *superstiția* este un cult religios, fals, rău orientat, plin de spaime deșarte, contrarii rațiunii și ideilor sănătoase, pe care trebuie să le avem despre ființa supremă. Sau, dacă preferați, *superstiția* este un fel de vrajă sau de putere magică, pe care teama o exercită asupra spiritului nostru ; fiică nefericită a imaginației, ea folosește spectrele, visurile și viziunile pentru a o impresiona, ea este aceea — spune Bacon — care a născocit alți idoli ai vulgului, ca : geniile invizibile, zilele faste și nefaste, semnele de neînvins ale iubirii și ale urii. Ea împovărează spiritul, mai ales în caz de boală sau de adversitate ; ea schimbă buna rînduială și obiceiurile venerabile în păpușării și în ceremonii fățarnice. Din clipa în care înfige rădăcini adînci în oricare religie —

[1] Autorul se gîndește la etimologia latină a cuvîntului, *superstitio.*

bună sau rea —, ea este în stare să stingă luminile naturale și să tulbure capetele cele mai sănătoase. În fine, este cel mai teribil flagel al umanității. Ateismul însuși (și cu asta am spus tot) nu distruge totuși sentimentele naturale, nu se atinge în nici un fel de legile și moravurile poporului ; *superstiția* însă este un tiran despotic, un tiran care face ca totul să se supună himerelor. Prejudecățile ei sînt mai puternice decît toate celelalte prejudecăți. Un ateu e preocupat de liniștea publică, pentru că își iubește propria sa liniște ; dar *superstiția* fanatică, născută din tulburarea imaginației, răstoarnă imperiile. Iată cum descrie autorul *Henriadei* [1] tristele urmări ale acestei sminteli :

Lorsq'un mortel atrabilaire
Nourri de superstition
A, par cette affreuse chimère,
Corrompu sa religion,
Son âme alors est endurcie,
Sa raison s'enfuit, obscurcie,
Rien n'a plus sur lui de pouvoir,
Sa justice est folle et cruelle,
Il est dénaturé par zèle
Et sacrilège par devoir [2].

Ignoranța și barbaria lasă să pătrundă *superstiția*, ipocrizia o întreține prin ceremonii goale, zelul fals o răspîndește și interesul o perpetuează.

Mîna monarhului nu trebuie să șovăie niciodată cînd este vorba să înlăture monstrul *superstiției*, de care tronul

[1] *Henriada* (1723 și 1788) este o epopee a lui Voltaire ; are drept temă luptele dintre Liga Catolică și Henric al IV-lea.

[2] Cînd un muritor posomorît, / Hrănit cu *superstiții*, / Prin această îngrozitoare himeră / Și-a tulburat credința, / Sufletul său se împietrește / Rațiunea îl părăsește, întunecată, / Nimic nu mai are putere asupra lui, / Justiția sa este dementă și crudă, / E denaturat din zel / Și profanator din datorie.

trebuie să-și teamă autoritatea lui, iar patria, fericirea ei, mai mult chiar decît de necredință (întotdeauna de neiertat).

Superstiția pusă în mișcare ajunge, într-adevăr, fanatism, vedeți : *Fanatism* (unul din frumoasele și bunele articole din *Enciclopedie).*

TEOCRAȚIE

(Diderot)

Acest articol îi dă prilejul lui Diderot să critice atît puterea vremelnică a papilor, cît și puterea economică a clerului. Este aci un fel de aprobare a unor măsuri ale monarhiei franceze, cum a fost, în 1762, desființarea ordinului Jezuiților.

A se raporta la articolele : A persecuta, Preoți.

Teocrație se numește guvernămîntul în care națiunea este supusă nemijlocit lui Dumnezeu, care își îndeplinește suveranitatea asupra ei și îi face cunoscute hotărîrile sale prin glasul profeților și al preoților.

Cu toate că Iisus Cristos a mărturisit că regatul său nu face parte din lumea aceasta, s-au văzut, în secolele de ignoranță, pontifi creștini care s-au străduit să-și clădească puterea pe ruinele regilor ; ei aveau pretenția să dispună de coroană cu o autoritate care nu se cuvine decît stăpînului universului.

Astfel au fost pretențiile și maximele lui Grigore al VII-lea, Bonifaciu al VIII-lea și atîția alți pontifi romani, care, profitînd de îndobitocirea prin superstiție a popoarelor, le-au înarmat împotriva suveranilor lor firești și au acoperit Europa cu carnagii și orori ; pe cadavrele

însîngerate ale multor milioane de creştini, au ridicat reprezentanţii Dumnezeului păcii edificiul unei puteri himerice, ale cărei triste jucării şi nenorocite victime au fost, multă vreme, oamenii. În general, istoria şi experienţa ne dovedesc că sacerdoţii s-au străduit întotdeauna să introducă pe pămînt un fel de *teocraţie ;* preoţii n-au acceptat să se supună decît lui Dumnezeu, acest nevăzut stăpîn al naturii, sau unuia dintre ei, pe care îl aleseseră ca reprezentant al divinităţii ; ei au voit să formeze în state un stat separat, independent de puterea civilă ; ei au pretins că nu au primit decît de la Dumnezeu averile asupra cărora, în chip vădit, îi făcuseră stăpîni oamenii. Înţelepciunea suveranilor trebuie să reprime aceste pretenţii ambiţioase şi închipuite şi să menţină pe toţi membrii societăţii în limite drepte, pe căile prescrise de raţiunea şi liniştea statelor.

TOLERANŢĂ

(nesemnat)

În societatea vechiului regim, încă pe jumătate feudală, Biserica catolică este strîns legată de stat. Monarhia e considerată ca fiind de esenţă divină : regele este reprezentantul lui Dumnezeu pe pămînt şi clerul este primul ordin al statului şi se bucură de imense privilegii. În secolul al XVIII-lea, Biserica se serveşte de braţul laic, adică de puterea statului, pentru a-şi impune dogmele. Protestanţii şi evreii n-au nici un drept, nici chiar dreptul de stare civilă [1]. *Sorbonna veghează cu multă îndîrjire asupra doctrinei catolice şi cenzurează toate scrierile care o ating într-un fel oarecare. Cavalerul de la Barre a fost decapitat la Abbeville, la vîrsta de 19 ani, la 1 iulie 1766, pentru că nu şi-a scos pălăria cînd a trecut, în 1765, o procesiune cu ocazia sărbătoririi zilei Domnului. De aceea filozofii consideră lupta pentru toleranţă şi libertate de gîndire ca esenţială. Voltaire, care publică în 1763* Tratatul asupra toleranţei, *a dus o luptă fără răgaz contra intoleranţei şi fanatismului ; e de ajuns să amintim participarea sa la afacerea Calas* [1] *(1762), la afacerea Sirven* [2] *(1762) şi, în fine, la aceea a cavalerului de la Barre (1765).* Enciclopedia *participă la această luptă contra intoleranţei, a fanatismului şi a superstiţiei. În numeroase articole, ea trage la răspundere catolicismul, căruia îi reproşează de-a fi comis, de-a lungul secolelor, numeroase crime prin intoleranţa şi neîncrederea sa în gîndirea liberă, şi de a fi împiedicat progresul ştiinţelor.*

A se raporta la articolele : Fanatism, A persecuta, Superstiţie.

[1] Protestanţii nu vor primi o stare civilă decît prin edictul din 1787.

[1] *Calas, Jean,* negustor francez de al cărui nume şi sfîrşit tragic se leagă faimosul *Traité de la tolérance* (Tratat asupra toleranţei), scris de *Voltaire în 1763.* Fiul mai mare al lui Calas s-a spînzurat în magazinul tatălui său ; spre a evita tratamentul infamant impus corpului sinucigaşilor, părinţii au comis imprudenţa de a susţine că nu s-a sinucis. Atunci, justiţia l-a acuzat pe Calas, calvinist, că şi-ar fi ucis fiul pentru a-l împiedica să treacă la catolicism. Parlamentul din Toulouse l-a condamnat pe acuzat, în martie 1762, să fie rupt de viu. Voltaire s-a ocupat de această dramă, a obţinut hotărîrea Consiliului regelui, prin care se casa decizia din Toulouse, şi a reuşit să reabiliteze numele lui Calas (1765).

[2] *Sirven, Pierre Paul,* protestant francez (1709-1777), a fost acuzat că şi-a ucis fiica spre a o împiedica să treacă la catolicism Condamnat, pe nedrept, la moarte în contumacie, s-a salvat refugiindu-se în Elveţia. A fost reabilitat (1771) prin intervenţia lui Voltaire.

Toleranța este, în general, virtutea oricărei ființe slabe, sortită să trăiască împreună cu ființe asemănătoare. Omul, atît de mare prin inteligența sa, este, în același timp, îngrădit de greșelile și de pasiunile sale, încît niciodată nu va fi prea mare strădania de a trezi în el acea *toleranță* pentru alții, acel suport de care are atîta nevoie pentru el însuși și fără de care, pe pămînt, n-ar fi decît tulburări și neînțelegeri. Tocmai fiindcă au proscris aceste virtuți blînde și care aduc înțelegere au fost atîtea secole care au trezit oprobiul și nenorocirea oamenilor ; să nu ne închipuim că vom putea reîntrona vreodată, fără ele, liniștea și prosperitatea.

Fără îndoială că discordiile dintre noi izvorăsc din pricini mai multe. În privința aceasta sîntem prolifici ; dar cum se întîmplă ca prejudecățile necruțătoare să aibă mai multă trecere și drepturi speciale în ce privește simțămintele noastre și religia, rostul acestui articol este și acela de a le combate. În primul rînd, pe temeiul principiilor celor mai evidente vom arăta îndreptățirea și necesitatea *toleranței ;* și, tot după aceste principii, vom indica datoriile principilor și ale suveranilor. Dar ce poate fi mai trist decît să fii nevoit a demonstra oamenilor adevăruri atît de clare, atît de pline de interes, încît, pentru a le nesocoti ar trebui să se denatureze ; dar dacă există, pînă în acest secol, oameni care închid ochii în fața evidenței și inima în fața omeniei, oare noi mai trebuie să păstrăm, în această scriere, o tăcere lașă și vinovată ? Nu ! oricare ar fi rezultatul, trebuie cel puțin să îndrăznim a reclama drepturile justiției și ale umanității și să încercăm încă o dată să zmulgem fanaticului pumnalul din mînă și superstițiosului legătura de pe ochi. [. . .]

Tragem concluzia că intoleranța, împămîntenită pretutindeni, ar înarma pe oameni unii contra altora și ar da naștere la războaie nesfîrșite cu cei ce sînt de altă credință ; într-adevăr, presupunînd că necredincioșii n-ar fi

supuși persecuțiilor în numele principiilor religioase, ei le-ar suporta oricum din motive politice sau din calcul ; creștinii neputînd tolera pe cei ce nu le adoptă ideile, s-ar vedea, pe bună dreptate, aliindu-se împotriva acelora toate popoarele, și pregătind distrugerea acestor dușmani ai genului uman, care, sub vălul religiei, nu s-ar da în lături de la nimic pentru a-l tortura și subjuga. În adevăr, mă întreb ce-am avea să reproșăm unui prinț din Asia sau din Lumea Nouă care ar porunci să fie spînzurat primul misionar trimis acolo pentru a-l converti ? Nu e oare datoria de căpetenie a unui suveran să vegheze pacea și liniștea în statele sale și să fie proscriși acești oameni periculoși, care, ascunzîndu-și la început slăbiciunea sub o blîndețe ipocrită, de îndată ce ajung la putere, nu caută decît să răspîndească dogme barbare și perfide ? Așa încît creștinii sînt ei singuri răspunzători dacă celelalte popoare, lămurite asupra preceptelor lor, nu vor să le accepte, dacă nu văd în ei decît pe ucigașii din America sau pe turburătorii din India, și dacă sfînta religie, hărăzită să se întindă și să dea roade pe pămînt, este pe bună dreptate izgonită din pricina exceselor și a nebuniilor lor.

Dealtfel, ni se pare inutil să opunem celor intoleranți principiile *Evangheliei,* care nu face decît să lărgească și să dezvolte pe acelea ale egalității naturale, să le mai reamintim învățăturile și pilda augustului lor domn, care n-a trăit decît în blîndețe și milă, și să le mai aducem înaintea ochilor purtarea primilor creștini, care nu știau decît să binecuvînteze și să se roage pentru asupritorii lor.

Noi nu vom recurge la aceste raționamente, din care vechii părinți ai Bisericii au făcut o adevărată forță împotriva Neronilor și Diocleționienilor, dar care, de la Constantin cel Mare, au devenit ridicule și atît de ușor de combătut. Se înțelege că, într-un articol, nu putem decît să frunzărim o materie atît de bogată : astfel că, după ce am reamintit principiile care ni s-au părut cele mai

generale și mai luminoase, nu ne mai rămîne, pentru a ne face datoria, decît să trasăm datoriile suveranilor în ceea ce privește sectele în care este împărțită societatea.

Acestor principii li se vor imputa neajunsurile care rezultă din mulțimea religiunilor și avantajele unei singure credințe într-un stat. Vom răspunde mai întîi, împreună cu autorul *Spiritului legilor,* că „aceste idei de uniformitate impresionează în mod absolut pe oamenii de jos, pentru că li se pare că găsesc în ele un fel de perfecțiune, care nici nu se poate să nu fie descoperită : aceleași rigori în poliție, aceleași măsuri în comerț, aceleași legi de stat și aceeași religie pe tot cuprinsul lui. Dar oare aceasta este totdeauna astfel și fără abatere ? Răul de a schimba este el totdeauna mai mic decît răul suferinței ? Și măreția geniului nu stă oare în a ști mai bine în care cazuri trebuie uniformitate și în care e nevoie de diferențieri ?“ În adevăr, de ce să năzuim la o perfecțiune care nu se potrivește cu natura noastră ? Sentimente deosebite vor continua mereu să existe printre oameni ; istoria spiritului uman e o dovadă continuă ; și proiectul cel mai himeric ar fi tocmai acela de a statornici printre oameni o opinie uniformă. Totuși, veți obiecta, interesul politic cere să se întroneze această uniformitate și să se proscrie cu energie orice fel de a simți potrivnic acelora recunoscute în stat, cu alte cuvinte, trebuie îngrădit omul în așa fel încît să nu mai fie decît un automat, să ia cunoștință de credințele ce sînt consfințite acolo unde se naște fără a i se îngădui să le cerceteze, nici să le adîncească, ci să respecte cu supunere desăvîrșită prejudecățile cele mai barbare, ca, de pildă acelea pe care noi le combatem ! Dar cîte rele, cîte dezbinări nu stîrnește într-un stat tocmai existența mai multor religii ? Obiecțiunea devine o dovadă împotriva voastră, deoarece intoleranța este ea însăși un izvor al acestor nenorociri ; căci, dacă diferitele partide și-ar acorda un ajutor mutual și nu s-ar combate unul pe altul

decît prin exemplu, prin trăinicia moravurilor, prin dragostea față de legi și de patrie, dacă în aceasta ar consta unica dovadă pe care fiecare sectă ar aduce-o în sprijinul credinței sale, ar domni în stat numai înțelegerea și pacea, cu toată varietatea opiniunilor, după cum în muzică disonanțele nu sînt în paguba acordului general.

Se stăruie și se spune că schimbarea religiei atrage adesea revoluții în guvernare și în stat : la aceasta răspund că și de astă dată tocmai intoleranța poartă vina a tot ce este odios în această imputare ; căci, dacă înnoitorii ar fi fost toleraţi, sau n-ar fi fost combătuți decît cu armele *Evangheliei,* statul n-ar fi suferit deloc din pricina acestei fierberi a spiritelor ; dar apărătorii religiei dominante se ridică furioși împotriva sectarilor, îi înarmează pe cei puternici împotriva lor, le smulg edicte sîngeroase, insuflă în toate inimile discordia și fanatismul și impută fără rușine victimelor lor toate frămîntările pe care ei singuri le-au produs.

Cît despre cei care, în numele religiei, nu fac altceva decît să tulbure societatea, decît să pregătească răscoale, decît să răstoarne legile, pe aceștia reprimați-i cu asprime ; noi nu sîntem apologeții lor ; dar să nu-i amestecați pe acești vinovați cu cei care nu vă cer decît libertatea de a gîndi, de a avea credința pe care ei o cred cea mai bună și care, altfel, trăiesc ca niște supuși credincioși ai statului.

Dar veți obiecta iarăși : prințul este apărătorul credinței, el trebuie s-o mențină în toată puritatea ei și să se opună cu energie tuturor acelora care o știrbesc dacă raționamentele și sfaturile nu sînt de-ajuns ; el nu degeaba poartă sabia, ci ca să-i pedepsească pe răufăcători, ca să-i silească pe rebeli să se reîntoarcă în sînul Bisericii. Oare ce vrei să faci, barbare ? Să-l gîtui pe fratele tău ca să-l salvezi ? Oare Dumnezeu ți-a dat această slujbă odioasă, ți-a încredințat grija răzbunării sale ? De unde știi că el vrea să fie adorat ca demonii ? Nenorocitule,

Dumnezeul păcii nu încuviinţează jertfele îngrozitoare, ele nu sînt decît pe potriva ta.

Nu vom încerca să fixăm aici limitele precise ale *toleranţei*, nici să deosebim proteguirea caritabilă, pe care raţiunea şi umanitatea o reclamă în favoarea celor rătăciţi, de acea vinovată nepăsare care face să vedem sub aceeaşi înfăţişare toate credinţele oamenilor. Noi predicăm toleranţa practică şi nu pe cea speculativă ; se simte îndeajuns diferenţa între a tolera o religie şi a o aproba. Sfătuim pe cititorii curioşi să adîncească acest subiect în comentariul filozofic al lui Bayle [1], în care, după părerea noastră, acest adevărat geniu s-a întrecut pe el însuşi.

UMANITATE

(nesemnat)

Sub influenţa filozofilor, secolul al XVIII-lea s-a eliberat de jugul Bisericii. Raţiunea înlocuieşte credinţa. Caităţii îi urmează binefacerea şi omenia : impulsurile firești de umanitate au înlocuit resortul mistic al caităţii. Umanitatea este o datorie care se îndeplineşte prin binefacere. Dacă umanitatea este o formă a sensibilităţii în raporturile cu semenii noştri, fondul ei raţional este tot atît de evident şi pentru filozofi. Acest acord al experienţei şi al raţiunii explică avîntul rapid al sentimentului de umanitate în lume şi în literatura secolului al XVIII-lea.

A se referi la articolul Sensibilitate.

[1] *Bayle, Pierre,* scriitor francez (1647-1706), autorul unui *Dicţionar istoric şi critic,* al cărui spirit critic îi anunţă pe enciclopediştii secolului al XVIII-lea.

U m a n i t a t e a (m o r a l ă) este un sentiment de bunăvoinţă pentru toţi oamenii, sentiment care nu se iveşte decît într-o inimă mare şi simţitoare. Acest nobil şi sublim entuziasm este preocupat de necazurile altora şi de nevoia de a le alina ; el ar fi în stare să străbată universul ca să desfiinţeze sclavia, superstiţia, viciul şi nenorocirea. Ne ascunde greşelile semenilor noştri sau ne împiedică să le simţim ; dar, în acelaşi timp, ne îndîrjeşte cînd e vorba de crime. Smulge din mîinile sceleratului arma care ar putea să ameninţe un om de treabă ; nu ne îndeamnă numai să ne îndeplinim îndatoririle noastre, ale fiecăruia, ci dimpotrivă, să fim mai buni prieteni, mai buni cetăţeni, mai buni soţi ; îi e plăcut să-şi deschidă sufletul prin binefaceri faţă de fiinţele pe care natura ni le-a pus în preajmă. Am văzut această virtute, din care izvorăsc multe altele, în multe minţi şi în foarte puţine inimi.

*VICLENIE

(nesemnat [1])

V i c l e n i e, abilitate, artă, fineţe, mijloc subtil de care ne folosim spre a ne impune altora. Singură, are un caracter negativ ; nu-i recomandabil să te foloseşti de *viclenii ; viclenia* e arma caracterelor false şi a spiritelor mici. Se spune că există viclenii inocente ; sînt de acord, dar eu personal nu le agreez pe nici unele ; se spune *„viclean"* şi „a folosi *viclenia"*.

Abilitatea este arta de a-ţi conduce cu succes afacerile ; supleţea este dispoziţia de a te acomoda împrejurărilor şi întîmplărilor neprevăzute ; fineţea este un anu-

[1] Autor : *M. Le Blond* (Q).

mit fel de a lucra discret și ascuns ; *viclenia* este o cale mascată de a-ți atinge ținta ; șiretlicul este un mijloc premediat și prefăcut pentru realizarea scopurilor.

Primii trei termeni au un sens pozitiv în comparație cu ceilalți doi. Abilitatea folosește lucid mijloacele, ea cere inteligență ; supletea evită obstacolele, ea urmărește siguranța ; finețea se insinuează pe nesimțite, ea presupune putere de pătrundere ; *viclenia* înșeală, ea are nevoie de o imaginație ingenioasă ; șiretlicul surprinde, disimulează în mod preconceput.

Viclenii militare (Arta militară). Sînt, în război diferitele mijloace folosite pentru a înșela și surprinde pe dușman. *Vicleniile militare* se numesc de obicei stratageme.

După Thucydide, cea mai frumoasă laudă care i se poate aduce unui general e aceea cîștigată prin viclenie și stratagemă.

Grecii erau mari meșteri în această artă : este mai curînd o știință, căci arta de a înșela cu iscusință în război poate fi ușor formulată în principii și metodă. În acest domeniu reușești mai ușor prin experiența cîștigată decît prin spontaneitate, fiindcă într-adevăr războiul este știința înșelătoriilor... Plutarc spune că în Sparta se făcea o diferență netă între cei care-i dominau pe dușmani prin *viclenie* și cei care-i nimiceau prin forță fățișă, și că cei dintîi făceau mai multe victime.

Homer, care este sfetnicul războinicilor, spune că trebuie să-i faci cît mai mult rău dușmanului și că orice fel de înșelătorie este permisă. Se pare că Grotius este de aceeași părere în excelenta sa lucrare *De jure pacis ac beli (Dreptul păcii și al războiului)*, pe care puțini oameni de arme o citesc. El amintește un număr mare de personalități respectabile, care sînt de acord cu *vicleniile* și înșelătoriile militare. Totul le este îngăduit, pînă la minciună. El pomenește un mare număr de teologi și chiar

unii sfinți, printre care sfîntul Chrysostom, care spune că împărații care au folosit surpriza, *viclenia* și șiretlicul spre a-și atinge scopul sînt demni de laudă. Și are dreptate, pentru că *Sfînta Scriptură* este plină de stratageme și *viclenii* militare.

Victoria cîștigată prin forță și superioritate numerică este mai curînd o treabă de soldat decît de general, pe cînd cea dobîndită prin *viclenie* și abilitate este opera exclusivă a generalului. Atît *viclenia* cît și abilitatea constituie stratagemele armatelor mici împotriva celor numeroase ; și amîndouă, pietre de încercare a valorii inteligenței.

Aceste mijloace presupun spirit și inimă ; spiritul e întotdeauna liniștit și prezent în cele mai mari pericole ; pe de altă parte, trebuie să ai inima curajoasă și nesovăitoare pentru a rezista și a înfrunta un dușman puternic și periculos.

Un general care ia conducerea unei armate, timorată de înfrîngerile anterioare, care nu e înzestrată decît cu soldați neînvățați în locul celor încercați, căzuți în bătălii, care se înfruntă cu trupe călite, obișnuite să învingă, și care totuși reușește să zădărnicească toate încercările dușmanului prin forța spiritului și iscusința mișcărilor, un astfel de general e un om de mîna întîi, de înaltă ținută, de un curaj mai presus de al celorlalți și e demn de admirație. Cel care se bizuie pe numărul mare și pe curajul trupelor sale nu are nevoie să recurgă la *viclenie* împotriva unui dușman care-l înfruntă cu o armată mică. El lasă totul în seama numărului, îi este de ajuns să ordone și lovitura pornește, iar succesul este asigurat de către trupele sale.

Victoriile celor mai mulți cuceritori, ale unui Atilla, Ginghis han, Timur Lenk, s-au datorat numărului trupelor; pe cînd victoriile lui Hannibal au fost opera *vicleniei* și iscusinței pline de îndrăzneală ale acestui mare bărbat.

„Din toate aceste exemple — spune domnul Folard — pe care n-am făcut decît să-l copiem de la începutul acestui articol —, trag concluzia că generalul care nu este *viclean* este un slab general. Cum arta de a excela în *viclenie* nu se poate învăța din practică sau din rutină, ci trebuie citit și studiat nu numai ceea ce au scris cu privire la acest subiect Polyen [1] și Frontin [2], ci tot ceea ce ne-au transmis istoricii despre *vicleniile* marilor conducători de oști, nu-i de mirare că puțini generali sînt destul de abili în această materie pentru a o folosi în mod curent."

Pe deasupra, este nevoie de un spirit viu și inteligent care să sesizeze momentul prielnic spre a folosi *vicleniile*, care să știe să le potrivească după împrejurări ; ceea ce nu se întîmplă des. Dl. Folard, care ne furnizează aproape întreg materialul din acest articol, observă că anticii se îndeletniceau cu lectura lucrărilor consacrate *viclenici* sau stratagemelor militare, lectură care apărea autorului nostru mai necesară unui general decît oricui. „În afară de aceasta, spune el, lectura este foarte amuzantă și instructivă, astfel încît ignoranța în această materie te găsește nepregătit contra *vicleniei* și stratagemei ; în schimb, cunoscîndu-le, le poți zădărnici sau folosi la rîndul tău. Ceea ce-i surprinzător e faptul că ele-și ating întotdeauna ținta și poți cădea în capcana lor, cu toate că un mare număr dintre ele au fost practicate de mii de ori. În sfîrșit războiul — spune celebrul comentator al lui Polybius — este arta de a folosi *viclenia* și de a înșela cu iscusință, prin principii și metodă. Cine excelează în această artă este fără îndoială cel mai abil ; dar fiecare înșeală după cuprinderea spiritului său și întinderea cunoștințelor sale. Doi generali mediocri se înșeală reciproc întocmai ca niște copii, pe cînd doi generali abili o fac în chip strălucit ; aceștia vor pune în mișcare tot ceea ce războiul are mai subtil, mai impunător și mai minunat."

---

[1] *Polyen*, zis *Macedoneanul* (sec. II e.n.), a strîns într-o lucrare intitulată *Stratagemata*, toate stratagemele folosite în războaiele antice (900 stratageme, din care s-au păstrat 833).

[2] Sextus-Julius *Frontinus* (c. 41-103 e.n.), ofițer și inginer roman, a reunit, sub titlul de *Stratagematon libri III*, o colecție întreagă de stratageme, expuse în stil popular.

SUMAR

Prefață V
Indicații bibliografice XXXIX
Tabel cronologic XLI
Principalii colaboratori ai Enciclopediei XLVII

Discurs preliminar al *Enciclopediei*. Scopul *Enciclopediei* (d' Alembert) 1
Acvilă (Diderot) 3
*Aer (P. Landois) 4
Agnus schyticus (Diderot) 6
Agricultor (Diderot) 10
Alcatrace (Diderot) 13
*Arie (J. J. Rousseau și Marmontel) 14
Artă (Diderot) 26
Atomism 39
Autoritate în discursuri și în scrieri 43
Bîlci 46
Bun simț 54
*Casă 58
Ciorap 61
Corpuscular 65
Corupere 69
Critică în științe (Marmontel) 71
Ecletism (Diderot) 74

Editor (Diderot) 75
Egalitate naturală (de Jaucourt) 77
Enciclopedie (Diderot) 80
Fanatism 82
Fericire 85
Fermieri (Quesnay) 89
Filozofie 95
Filozofia etiopienilor 99
Filozofia şcolii (d'Alembert) 101
Geneva (d'Alembert) 103
Grîne (Quesnay) 106
Impozit (de Jaucourt) 115
Industrie (de Jaucourt) 120
Influenţă 125
*Iunie 129
*Kaolin 132
*Lectură 133
Libertate (de Jaucourt) 135
*Librărie 139
*Literatură 142
Manufactură 146
Metalurgie (d'Holbach) 153
Monarhie limitată (de Jaucourt) 156
Moravuri 157
A se naşte 158
Nemurire (Diderot) 160
Om (Diderot) 163
Patrie (de Jaucourt) 166
Părinte al Bisericii (de Jaucourt) 169
A persecuta 170
Popor 172
Preoţi (Diderot) 176
Postul Paştelui 178
Progres 181
Proprietate (Diderot) 182
Război (de Jaucourt) 184

*Rid (de Jaucourt) 186
*Ridicol (de Jaucourt) 188
*Sănătate 192
Senzaţii (Diderot) 195
Sensibilitate (de Jaucourt) 202
Speţa umană (Diderot) 203
Stat (Diderot) 205
*Stradă 207
Subiect (în pictură) (Diderot) 210
Superstiţie (de Jaucourt) 212
Teocraţie (Diderot) 215
Toleranţă 216
Umanitate 222
*Viclenie 223